

Ткачук Сергій Петрович,
аспірант Хмельницького університету
управління та права, м. Хмельницький, Україна
ORCID ID 0000-0002-5102-4446

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто питання щодо нормативно-правового забезпечення публічних закупівель в Україні. Здійснено стислий аналіз передумов розвитку законодавства, що регулює зазначену сферу після здобуття Україною незалежності. Наголошено, що система публічних закупівель продовжує залишатися неефективною, що зумовлює необхідність її подальшого вдосконалення. Доведено, що реформування публічних закупівель продовжує тривати і після прийняття Закону України “Про публічні закупівлі”. Акцентовано, що нормативно-правове забезпечення публічних закупівель в Україні в цілому відповідає стандартам Європейського Співтовариства, однак водночас чинне законодавство у цій сфері ще є недостатньо узгодженим, а в окремих положеннях суперечить законодавству ЄС.

Ключові слова: закупівлі, публічні закупівлі, тендер, замовлення, правове забезпечення, законодавство.

У сучасних умовах реформування основних державних інституцій та найбільш важливих сфер суспільного життя України особливої актуальності набувають питання щодо створення та запровадження дієвих механізмів та засобів раціонального використання державних коштів. З огляду на це, одне з найважливіших місць у системі адміністративно-правового регулювання у зазначеній сфері посідають публічні закупівлі, завдяки яким є реальна можливість вирішення проблем щодо соціально-економічного розвитку країни, створення та впровадження нових технологій і розробок, забезпечення національної безпеки та оборони тощо.

На сьогодні сфера публічних закупівель в Україні перебуває в процесі реформування, оскільки рівень її організаційно-правового забезпечення є набагато нижчим, ніж у країнах з багаторічними ринковими традиціями. У сукупності проблем налагодження ефективного механізму адміністративно-правового регулювання публічних закупівель важливим вбачається питання їх нормативно-правового забезпечення.

В останні роки багато уваги приділяється дослідженню різних аспектів інституту публічних (державних) закупівель. Зокрема зазначена проблематика була предметом досліджень таких учених, як: А.М. Бровдій, І.В. Влялько, К.Ю. Володаскова, Н.В. Головка, А.М. Довбенко, М.Ю. Довгань, О.В. Іншина, К.Є. Крищенко, В.М. Новаковець, Ю.О. Овrameць, М.В. Остапюк, Ю.І. Пивовар, Н.П. Селіванова, А.О. Сошников, О.Г. Турченко, Н.Ю. Цибульник тощо. Незважаючи на певні здобутки цих учених, варто констатувати, що система публічних закупівель

продовжує залишатися неефективною, що зумовлює необхідність її подальшого вдосконалення. Слід наголосити, що реформування публічних закупівель продовжує тривати і після прийняття Закону України “Про публічні закупівлі”. За таких умов нового наукового осмислення потребують шляхи подальшого розвитку нормативно-правового забезпечення публічних закупівель в Україні. Вказане свідчить про актуальність цієї статті, метою якої є аналіз нормативно-правового забезпечення публічних закупівель в Україні.

Варто погодитися, що національне законодавство у сфері публічних закупівель було започатковано і набуло сучасного розвитку лише після здобуття української незалежності. До цього часу питання публічних (державних) замовлень (закупівель) регулювалися виключно загальносоюзним законодавством, а саме “Тимчасовим положенням про порядок формування державних замовлень” [1, с. 72].

Згодом, починаючи з 1993 р., на фоні загальнодержавних економічних процесів державне замовлення почало трансформуватися із абсолютного державного регулятора виробництва продукції та послуг у засіб забезпечення потреб у матеріальних ресурсах, продукції, роботах і послугах споживачів, що утримуються за рахунок державного бюджету. Нормативно-правове забезпечення цієї сфери у той час базувалося, насамперед, на щорічних указах Президента України до 1996 р. про державний контракт і державне замовлення, а також постанові Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 21.10.1993 № 871 “Про затвердження Положення про порядок організації та проведення міжнародних торгів (тендерів) в Україні”, що дало початок проведенню міжнародних торгів і впорядковувало здійснення на конкурсних засадах закупівель товарів (робіт, послуг) винятково іноземного походження для задоволення державних потреб України [2, с. 52].

Першим законодавчим актом незалежної України у досліджуваній сфері став Закон України “Про поставки продукції для державних потреб” (згодом перейменований у “Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб”) від 22.12.1995 № 493/95–ВР, завдяки якому вперше на законодавчому рівні започатковано відбір виконавців державного замовлення на конкурентних засадах та встановлено загальні правові та економічні засади формування, розміщення і виконання на договірній (контрактній) основі замовлень держави на поставку (закупівлю) товарів, виконання робіт, надання послуг для задоволення пріоритетних державних потреб суб’єктами господарської діяльності України всіх форм власності.

Крім зазначеного Закону, упродовж 1997–1999 рр. також приймається низка інших нормативно-правових актів, зокрема: Закон України “Про державний матеріальний резерв”, Положення про порядок організації та проведення торгів (тендерів) у сфері державних закупівель товарів (робіт, послуг) та Положення про проведення торгів (тендерів) у будівництві, затверджені постановами КМУ від 28.06.1997 № 694 та від 01.09.1998 № 1369, а також Указ Президента України “Про закупівлю товарів, робіт і послуг для державних потреб”, проте він не вступив у дію у зв’язку з відхиленням проекту Закону України про закупівлю товарів, робіт і послуг для державних потреб згідно з постановою ВР № 778–XIV, на підставі пункту 4 розділу XV “Перехідні положення” прийнятої 28.06.1996 Конституції України, яка стала основним законодавчим актом України, що затверджує основи

суспільного і державного ладу і механізми їх дії, спрямовані на зміцнення держави і забезпечення прав і свобод громадян, та на основі якого приймаються всі закони та інші нормативно-правові акти, у т.ч. й у сфері закупівель.

З метою створення конкурентного середовища у сфері державних закупівель, а також запобігання проявам корупції у цій сфері, забезпечення прозорості процедур закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти та досягнення оптимального і раціонального їх використання 22.02.2000 прийнято Закон України “Про закупівлю товарів, робіт та послуг за державні кошти” № 1490–III (далі – Закон № 1490), яким встановлено правові та економічні засади здійснення процедур закупівель товарів, робіт і послуг за рахунок державних коштів. У цьому контексті необхідно підтримати думку О.О. Підмогильного, який слушно зауважує, що цей Закон є першим вагомим нормативно-правовим актом, який поклав початок регулювання діяльності тендерних відносин в Україні [3, с. 62].

Через п’ять років після прийняття вказаного Закону для забезпечення сталого розвитку системи державних закупівель КМУ схвалює Стратегію розвитку державних закупівель на 2005–2010 рр., метою якої є визначення перспектив подальшого функціонування системи державних закупівель, спрямованого на підвищення дієвості механізму закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти, забезпечення прозорості та зростання ефективності використання державних коштів, підвищення рівня конкуренції у цій сфері з урахуванням міжнародного права, зокрема законодавства Європейського Союзу та норм і правил Світової організації торгівлі (далі – СОТ) [4].

Результатом впровадження положень вказаної Стратегії стало прийняття 20.03.2008 Закону України № 150–VI, згідно з яким Закон України № 1490 було визнано таким, що втратив чинність, а також розроблено та схвалено постановою КМУ від 28.03.2008 № 274 Положення про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти, яке, у свою чергу, також втратило чинність у зв’язку із визнанням Закону № 150–VI неконституційним відповідно до Рішення Конституційного суду України від 09.10.2008 № 22-рп/2008. У зв’язку з цим постановою КМУ від 17.10.2008 № 921 було затверджено нове Положення про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти.

Кульмінацією постійних змін у нормативно-правовому забезпеченні сфери здійснення закупівель в Україні у першому десятиріччі двадцятого століття стало прийняття нового Закону “Про здійснення державних закупівель” від 01.06.2010 № 2289–VI з метою створення конкурентного середовища у сфері державних закупівель, запобігання проявам корупції у цій сфері, розвиток добросовісної конкуренції, забезпечення раціонального та ефективного використання державних коштів. Однак, слід зауважити, що після Революції 2013–2014 рр. Верховною Радою України нового скликання 10 квітня 2014 р. приймається новий Закон України № 1197–VII “Про здійснення державних закупівель”, згідно з яким втрачає чинність зазначений вище Закон № 2289–VI.

Окремо хотілося б зосередити увагу на тому, що, враховуючи необхідність кардинальної зміни підходів у сфері державного управління фінансами, у листопаді 2013 року розпочав роботу проєкт “Гармонізація системи державних закупівель в Україні зі стандартами ЄС”, діяльність якого спрямовувалася на сприяння

розвитку міцної та послідовної системи управління державними фінансами шляхом створення всеосяжної та прозорої нормативно-правової бази, ефективної інституційної інфраструктури, системи відповідальної та чесної державної влади [5, с. 6]. Одним із результатів вказаного проєкту з метою забезпечення ефективного та прозорого здійснення закупівель, створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель, запобігання проявам корупції у цій сфері, розвиток добро-совісної конкуренції, стало розроблення та прийняття нового Закону України від 25.12.2015 № 922-VIII “Про публічні закупівлі” [6], який набув чинності 01.04.2016 для центральних органів виконавчої влади та замовників, що здійснюють діяльність в окремих сферах господарювання, перелік яких визначений п. 4 ч. 1 ст. 1 зазначеного Закону, а для всіх інших замовників – з 01.08.2016.

Як слушно зазначає А.М. Бровдій, необхідність прийняття цього Закону зумовлена кількома важливими підставами. Насамперед, зважаючи на вимогу абз. 5 п. 6 Перехідних положень Закону України “Про здійснення державних закупівель” від 10.04.2014, в якому передбачена необхідність у двомісячний строк з дня набрання законної сили цього нормативно-правового акта подати на розгляд Верховної Ради України проєкт закону щодо електронних закупівель. Крім цього, п. 5 Указу Президента України “Про стратегію сталого розвитку “Україна–2020” (децентралізація та реформа державного управління), передбачено, що пріоритетом в управлінні публічними фінансами має стати підвищення прозорості та ефективності їх розподілу та витрачання. Процес здійснення державних закупівель має стати максимально прозорим, зважаючи на загальні принципи конкуренції. Корупційна складова під час здійснення державних закупівель має бути ліквідована [5, с. 7].

Зазначений Закон став основним нормативно-правовим актом, який регулює здійснення публічних закупівель, оскільки саме він на законодавчому рівні наразі установлює правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави та територіальної громади. Крім того, варто констатувати, що цей Закон увібрав основні принципи, визначені Директивами 2014/24/ЄС (Про здійснення державних закупівель в державному секторі) та 2014/25/ЄС (Щодо закупівель в сфері комунального господарства), виконання яких було одним з основних вимог прийняття та ратифікації (16.09.2014) Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого.

Проте 19.09.2019 Верховна Рада України 9-го скликання приймає Закон України № 114-IX “Про внесення змін до Закону України “Про публічні закупівлі” та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення публічних закупівель” [7], згідно з яким вносяться зміни практично до кожної статті чинної редакції Закону, тобто фактично підготовлена нова редакція Закону на заміну чинної (вносяться правки як технічного, так і нормопроектувального характеру). Варто наголосити, що зазначений Закон, відповідно до Прикінцевих та перехідних положень, набрав чинності з дня, наступного за днем його опублікування (тобто з 20.10.2019), однак уводиться в дію через шість місяців з дня його опублікування (тобто після 19.04.2020), крім розділу VI “Процедура торгів з обмеженою участю”, який уводиться в дію через 12 місяців з дня його опублікування (тобто після

19.10.2020). Крім того, після набрання чинності цього Закону планується внесення відповідних змін у підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють зазначену сферу, оскільки Кабінету Міністрів України поставлено завдання у шестимісячний строк із дня набрання чинності цим Законом: а) привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом; б) забезпечити приведення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом; в) забезпечити прийняття нормативно-правових актів, необхідних для реалізації положень цього Закону.

Не менш важливими для сучасного нормативно-правового забезпечення публічних закупівель є такі закони України, як: “Про доступ до публічної інформації”, “Про запобігання корупції”, “Про державну таємницю”, “Про електронні документи та електронний документообіг”, “Про електронні довірчі послуги”, “Про Антимонопольний комітет України” тощо. Крім того, особливості адміністративної відповідальності за правопорушення у цій сфері закріплені в нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення, зокрема безпосередньо у ст. 164-14 “Порушення законодавства про здійснення закупівлі” визначено відповідальність у вигляді накладення штрафу на службових (посадових), уповноважених осіб від семисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Безпосередньо на підзаконному рівні сфера публічних закупівель регулюється низкою інших нормативно-правових актів, серед яких не останнє місце посідають, наприклад: 1) Порядок функціонування електронної системи закупівель та проведення авторизації електронних майданчиків, затверджений постановою КМУ від 24.02.2016 № 166, який визначає вимоги до функціонування електронної системи закупівель, процедуру проведення авторизації електронних майданчиків, умови підключення та випадки відключення електронних майданчиків від електронної системи закупівель, вимоги до електронних майданчиків та відповідальність операторів авторизованих електронних майданчиків; 2) постанова КМУ від 23.03.2016 № 291, згідно з якою встановлено розмір плати за подання скарги до органу оскарження; 3) постанови КМУ: від 11.10.2016 № 710 “Про ефективне використання державних коштів”, від 01.08.2013 № 631 “Про затвердження Порядку проведення перевірок закупівель Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами...”, від 23.04.2014 № 117 “Про здійснення попередньої оплати товарів, робіт і послуг, що закуповуються за бюджетні кошти”, від 27.12.2018 № 1216 “Про особливості створення та діяльності централізованих закупівельних організацій” тощо.

Також необхідно наголосити, що нормативно-правове забезпечення сфери публічних закупівель складають й відомчі нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади та державного управління. Так, до них можна віднести: 1) накази Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, зокрема: від 18.03.2016 № 477 “Про затвердження порядку розміщення інформації про публічні закупівлі”; від 22.03.2016 № 490 “Про затвердження форм документів у сфері публічних закупівель”; від 17.03.2016 № 454 “Про затвердження порядку визначення предмету закупівлі”; від 30.03.2016 № 557 “Про затвердження Примірної постанови про тендерний комітет або уповноважену особу (осіб)”; від 13.04.2016 № 680 “Про затвердження примірної тендерної

документації” тощо; 2) акти Національного банку України, наприклад: Положення про порядок здійснення банками операцій за гарантіями в національній та іноземних валютах, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 15.12.2004 № 639 тощо.

Отже, як бачимо, вітчизняне законодавство у сфері публічних закупівель є доволі динамічним та перебуває в перманентному розвитку. Погоджуючись із К.Ю. Водоласковою, ми також вважаємо, що з проголошенням Україною європейського шляху розвитку та наміром стати повноправним партнером у ЄС, СОТ перед країною виникла нагальна необхідність переглянути як положення окремих нормативних актів, так і принципи функціонування цілих інститутів, що іноді призводить до цілковитої та докорінної їх зміни [2, с. 61].

Підсумовуючи, необхідно наголосити, що нормативно-правове забезпечення публічних закупівель в Україні в цілому відповідає стандартам Європейського Співтовариства, однак водночас чинне законодавство у цій сфері ще є недостатньо узгодженим, а в окремих положеннях суперечить деяким положенням законодавства ЄС.

З метою вдосконалення нормативно-правового забезпечення публічних закупівель та приведення законодавства України у відповідність до права ЄС, на нашу думку, слід внести зміни до ключових нормативно-правових актів України, які мають передбачати: нові підходи до оскарження процедур закупівель; зміну підходів до організації закупівель; нові інструменти в електронній системі закупівель; запровадження спрощеної закупівлі; розширення переліку конкурентних процедур закупівель; зміну підходу до визначення критеріїв оцінки тендерних пропозицій; певну трансформацію переговорної процедури закупівлі шляхом уточнення порядку проведення переговорів та перегляду підстав її застосування; детальну регламентацію використання технічних специфікацій до предмета закупівлі, в яких визначаються характеристики товарів (послуг, робіт) через сукупність усіх їх технічних умов; розширення переліку кваліфікаційних критеріїв, які вимагаються замовником від учасника процедури закупівлі; переглянутий перелік окремих сфер господарювання; встановлення відповідальності для керівників замовників за невиконання вимог Закону та за укладення договору про закупівлю до/без проведення закупівель у порядку, встановленому Законом тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Починок К.Б. Правове регулювання розвитку державних закупівель в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 6. Т. 1. 2013. С. 72–75.
2. Водоласкова К.Ю. Адміністративно-правове регулювання державних закупівель в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. К., 2013. 238 с.
3. Підмогильний О.О. Історико-правовий генезис регулювання закупівель за державні кошти в Україні. *Держава та регіони*. № 4 (40). 2012. С. 61–65.
4. Про затвердження Стратегії розвитку системи державних закупівель на 2005–2010 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 21 грудня 1998 р., № 1257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1257-2005-%D0%BF> (дата звернення: 15.10.2019).
5. Бровдій А.М. Організація публічних закупівель: навч. посіб. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2018. 183 с.
6. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 р., № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#n608> (дата звернення: 15.10.2019).

7. Про внесення змін до Закону України “Про публічні закупівлі” та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення публічних закупівель: Закон України від 19 вересня 2019 р., № 114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114-20> (дата звернення: 15.10.2019).

REFERENCES

1. *Pochynok K.B.* (2013) Pravove rehuliuвання rozvytku derzhavnykh zakupivel v Ukraini. “Legal regulation of public procurement development in Ukraine”. Scientific Bulletin of Kherson State University. No. 6. T. 1. P. 72–75 [in Ukrainian].
2. *Vodolaskova K.Yu.* (2013) Administratyvno-pravove rehuliuвання derzhavnykh zakupivel v Ukraini. “Administrative and Legal Regulation of Public Procurement in Ukraine: Dis. Ph. D. in Law. K. 238 p. [in Ukrainian].
3. *Pidmohylnyi O.O.* (2012) Istoryko-pravovyi henezys rehuliuвання zakupivel za derzhavni koshty v Ukraini. “Historical and legal genesis of public procurement regulation in Ukraine”. State and regions. No. 4(40). P. 61–65. [in Ukrainian].
4. Pro zatverdzhennia Stratehii rozvytku systemy derzhavnykh zakupivel na 2005–2010 roky. “On Approval of the Strategy of Development of the Public Procurement System for 2005–2010”: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 21, 1998, No. 1257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1257-2005-%D0%BF> (date of application: 15.10.2019) [in Ukrainian].
5. Orhanizatsiia publichnykh zakupivel: navch. posibnyk / A.M. Brovdii. “Public Procurement Organization”: Educ. tool. Kharkiv. nat. un-t. O.M. Beketova. Kharkiv: KhNUMH O.M. Beketova, 2018. 183 p. [in Ukrainian].
6. Pro publichni zakupivli. “On Public Procurement”: Law of Ukraine of December 25, 2015, No. 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#n608> (date of application: 15.10.2019) [in Ukrainian].
7. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro publichni zakupivli” ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia publichnykh zakupivel. “On Amendments to the Law of Ukraine “On Public Procurements” and some other legislative acts of Ukraine on the improvement of public procurement”: Law of Ukraine of September 19, 2019, No. 114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114-20> (date of application: 15.10.2019) [in Ukrainian].

UDC 342.924(477)

Tkachuk Serhii,

Postgraduate, Khmelnytsky University
of Management and Law, Khmelnytsky, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-5102-4446REGULATORY SUPPORT OF PUBLIC PROCUREMENTS
IN UKRAINE

The article deals with the issues of regulatory and legal support of public procurement in Ukraine. The analysis of the prerequisites for the development of legislation regulating this sphere is carried out. It is noted that the development of the rule of law in Ukraine provides for the creation of an effective mechanism of organizational and legal impact on the participants of public relations, a developed and perfect system of comprehensive regulation of the most important areas of public life in the country. Modern public procurement is no exception, and on the one hand it covers the entire sector of the national economy, but on the other hand it remains one of the most criminalized areas of corruption risks.

It has been noted that the annual reports of the controlling and law enforcement bodies testify to numerous systemic violations committed in this area by the managers of public finances. Inefficient and irrational usage of these resources leads to losses of the country, the size of which is close to the deficit of the state budget

It was indicated that since the legal relations arising in the field of public procurement are directly related to the implementation of the public interest and regulated by the movement of public funds, the main role in this area is played by public-private legal relations, and they are the subject of administrative and legal regulation and support.

In this context, it was also pointed out that the public procurement system remains ineffective, which in turn necessitates further improvement. Reforming of public procurement continued even after the adoption of the Law of Ukraine “On Public Procurement”. The legal framework for public procurement in Ukraine is generally in line with European Community law, but at the same time is not sufficiently harmonized internally and in some provisions is contrary to EU law.

The conclusion drawn was that it is necessary to amend the key laws of Ukraine, as well as to carry out institutional reform, improve staffing in public procurement, and make other changes and additions to the existing regulations of Ukraine in order to bring the current legislation of Ukraine in line with the EU law in the field of public procurement. Necessary changes in the regulatory legal acts of Ukraine should provide for: new approaches to appealing against procurement procedures; changes in approaches to the organization of procurement; new tools in the electronic procurement system; introduction of simplified procurement; expansion of the list of competitive procurement procedures; changes in the approach to determining the criteria for evaluation of bids; detailed regulation of the use of technical specifications for the subject of procurement, which define the characteristics of goods (services, works) on the basis of the totality of all their technical specifications; expansion of the list of qualification criteria required by the customer from the participant of the order placement, etc.

Keywords: procurement, public procurement, tender, order, legal support, legislation.

Отримано: 23.10.2019

Тригубенко Марина Володимирівна,
кандидат юридичних наук,
заступник начальника відділу
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-7646-3595

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД НАДАННЯ ГРАНТІВ ЯК ЗАСОБУ ПІДТРИМКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті на основі аналізу вітчизняного та міжнародного законодавства, а також тлумачення норм права науковцями досліджено поняття “гранту”, проведено дослідження та визначено особливості надання грантів як форми підтримки наукових досліджень європейських розвинутих країн та ін., детально розглянуто специфіку отримання грантів у Сполучених Штатах Америки. Проаналізувавши досвід зарубіжних країн, зроблено висновок, що важливу роль для створення сприятливих умов науково-технічного розвитку держави та ефективного функціонування її наукових установ відіграє грантова підтримка, спрямована на фінансування пріоритетних наукових досліджень, що є взаємодоповнюючим базового фінансування.

Ключові слова: грант, грантове фінансування, державна підтримка, наукові дослідження, наукові проекти, зарубіжний досвід, надання грантів.

Наука є джерелом економічного зростання кожної країни, тому держава має здійснювати заходи щодо підтримки наукової та науково-технічної діяльності. У системі фінансування наукової та науково-технічної діяльності суттєву роль відіграють заходи фінансового стимулювання, які надаються науковим установам, науковцям державою, фізичними або юридичними особами з метою заохочення їх до наукової діяльності та матеріальної підтримки конкретних фундаментальних або прикладних наукових досліджень. У системі заходів фінансового стимулювання наукової діяльності особливе місце належить грантам.

Грант – поняття, що широко застосовується в різних галузях. Грантами називають субсидії, виплати, стипендії, пожертви тощо. В англійській мові поняття “grant” визначається як 1) подарунок; 2) субсидія, дотація; 3) одноразова грошова виплата; 4) стипендія [1, с. 122]. У тлумачному словнику грант визначається як вид субсидії, що надається підприємствам, організаціям та фізичним особам на безоплатній основі і для здійснення конкретних проєктів у галузі науки, культури, освіти [2, с. 392].

С.В. Васильєв зазначає, що грант – це трансфер з бюджету, який видається на конкурсній основі на умовах, передбачених договором між грантоотримувачем і грантонадавачем з ціллю проведення прикладних наукових досліджень за темами, пов’язаними з розвитком пріоритетних напрямів науки, техніки та технологій [3, с. 37].

На думку Н.І. Платонові, грант – це точкове фінансування нової тематики, що дозволяє знаходити нові напрями для досліджень, а у випадку, якщо дослідження виявиться нерентабельним, воно може бути швидко припинено [4, с. 118].

Г.К. Есенгазіна наполягає, що грант – це грошові кошти, які виділяються державою в порядку державного замовлення на виконання наукових досліджень і розробок, благодійності для фінансової підтримки наукових установ, вчених тощо, використання яких підтверджується звітом [5, с. 11].

В українському законодавстві закріплено визначення гранта, як “фінансових чи інших ресурсів, наданих на безоплатній і безповоротній основі державою, юридичними, фізичними особами, у тому числі іноземними, та (або) міжнародними організаціями для розвитку матеріально-технічної бази для провадження наукової та науково-технічної діяльності, проведення конкретних фундаментальних і (або) прикладних наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок, зокрема на оплату праці наукових (науково-педагогічних) працівників у межах їх виконання, за напрями і на умовах, визначених надавачами гранту” [6].

Причина відсутності єдності у поглядах на визначення грантів як форми фінансової підтримки наукової та науково-технічної діяльності полягає у їх відносно недавньому походженні та неоднаковому підході до цього питання в різних країнах.

Перша подоба грантів з’явилася у Франції у другій половині XIX ст., де під впливом розширення доступу до освіти, професіоналізації науки й поглиблення її спеціалізації, активації громадської підтримки науки, що виразилося в сплеску меценатства, та завдяки спільній дії зазначених факторів здійснено принциповий перехід від “апостеріорної” системи заохочення вчених (шляхом присудження нагород і призів за досягнуті наукові результати) до системи “апріорної” та монетарної (шляхом присудження грошових винагород для майбутніх досліджень), яка стала основою для формування грантової системи [7, с. 15].

Гранти як форма фінансування наукових досліджень остаточно сформувалися в США у 1950 р., коли Конгресом США було створено великий державний грантовий фонд – Національний науковий фонд (National Science Foundation (NSF)) “з метою просувати прогрес науки; просувати національне здоров’я, процвітання й добробут; забезпечувати національний захист” [8, с. 145]. NSF надає гранти індивідуальним дослідникам (групам дослідників), науково-дослідним установам (національним дослідницьким центрам, університетам); на спільні дослідження університетів і приватних компаній, на участь національних дослідників у міжнародних наукових та технічних програмах; на підтримку роботи унікального й високовартісного наукового обладнання та засобів обслуговування в центрах колективного користування, які необхідні науковцям та інженерам тощо [8].

Відповідно до статистичних даних, за рахунок грантів, що надаються NSF, забезпечується 24 % фінансування всіх фундаментальних досліджень у США (у 2016 році бюджет NSF складав 7,171 млрд доларів, з яких на науково-дослідні проекти планувалося спрямовувати 6,2 млрд доларів, а саме на гранти – 4,88 млрд доларів), при цьому в різних галузях науки частка коштів, що надається NSF, така: біологічні науки (частка Фонду – 66 %), математика (59 %), інформатика (87 %), суспільні науки (55 %); основна частина бюджету NSF витрачається на підтримку досліджень (76 %), на другому місці “ видатки на освіту та відновлення

людських ресурсів науки (17 %), на третьому “ дорозі обладнання (3 % бюджету Фонду) [9]. NSF включає в себе Національну наукову раду (National Science Board (NSB)), якою керують правління та директор, якого призначає Президент США, а затверджує Сенат США. Агентство по роботі й управлінню грантами NSF (Agency Operations and Award Management), департаменти з відповідних галузей наук та інші органи [10].

На сучасному етапі у США бюджетне фінансування грантів досягає близько 70 % всіх виданих у світі грантів [11]. Як вказує Г.С. Батигін, досвід США доводить, що саме великі державні гранти виявилися оптимальним регулятором розвитку наукового прогресу, оскільки грантові фонди забезпечують найбільш ефективне використання бюджетних коштів завдяки принципам змагальності [12, с. 67]. Крім федерального фонду, гранти на наукові дослідження в США надаються великою кількістю приватних фондів – Fulbright Faculty Development Program, Fulbright Scholar Program, The Wayne Vucinich Visiting Scholar Fellowship, Фонд Форда, Fulbright Foundation, IREX, NATO Science Programme, U.S. Civilian Research and Development Foundation тощо [13].

Система отримання грантів в США має певну специфіку. На сучасному етапі у США постійне місце роботи має лише професор, який отримує гарантоване фінансування від університету, а тимчасовий науковий персонал, який працює з таким професором, отримує фінансування з грантів, що отримав професор.

Як зазначає М.Г. Сбруєв, немає грантів – немає і співробітників у лабораторії, тобто немає можливості проводити дослідницьку діяльність [8, с. 140]. О.А. Стрельцова підкреслює, що гранти в США суттєво впливають на статус науковця, його наукову та ділову репутацію, оскільки кількість отриманих грантів є визначальним критерієм взяття наукового співробітника на роботу, його професійного та кар'єрного росту, розрахунку навантаження тощо [7, с. 169]. Крім того, за рахунок грантів накуповується лабораторне устаткування, меблі, сплачуються комунальні платежі, накладні витрати лабораторії тощо; кількість отриманих грантів є визначальним аспектом престижу університету чи наукової установи, їх наукової репутації, слугує одним із критеріїв оцінки результативності діяльності цих суб'єктів, який впливає на прийняття рішень під час розподілу бюджетних коштів, що виділяються на розвиток наукової та науково-технічної діяльності. Внаслідок цього посилюється тиск з боку керівництва університетів чи наукових установ на науковців-дослідників (професорів) для спонукання їх на отримання грантів. Як вказує американський дослідник Дж. Мусамбіра, сучасна наука переживає руйнування парадигми “публікуй або зникни” та становлення нової – “отримай грант або зникни” [14, с. 234]. Отже, грантова активність науковця-дослідника та наукової установи стає важливим аспектом механізму їх фінансування.

Посилення впливу науково-дослідних грантів на роботу наукових співробітників зумовило розвиток наукових досліджень у цьому напрямі – С.Л. Даза [15], Г. Дорн, Дж.І. Маклайн [16], М. Кросланд [16], К. Полстер [17], Дж. Файнберг [18] та інші наповнили ринок наукової літератури посібниками з отримання науково-дослідницьких грантів, порядок взаємодії між грантопошукачами, грантоотримувачами, грантонадавачами тощо.

На особливу увагу заслуговує дослідження К. Полтер, в якому йде мова про те, що грантова активність наукового співробітника та наукових установ стає наріжним каменем сучасної науки в США, оскільки впливає на трансформацію соціальної ролі зазначених суб'єктів – із науковців вони перетворюються на пошукачів фінансів [17]. Її думку підтримує Дж. Файнберг, який вказує, що наукові установи відволікають науковців від наукових досліджень для виконання на адміністративної роботи з пошуку та отримання грантів, тобто наукові працівники змушені витрачати час не на виконання наукових досліджень, а на одержання грантів, фактично – пошук фінансування [18].

Пошук грантів здійснюється науковими установами/науковцями самостійно, насамперед через Федеральне крос-агенство Grants.gov, основним завданням якого є надання доступу до державних інвестицій через Інтернет [19]. Grants.gov є інформаційною системою, що дозволяє потенційним грантоотримувачам проводити електронний пошук серед усіх видів конкурсних грантів, інформація про які надходить до Grants.gov від 26 федеральних відомств (див. Додаток 2) [8, с. 146–147].

Крім цієї інформаційної веб-системи, корисними при пошуку грантів є такі компанії-постачальники баз даних грантодавців, як Govbenefits.gov (офіційний сайт американського уряду, де пошук грантів здійснюється за ключовими аспектами – галуззю знань, типом фінансування та спонсора, розміром грантів, дедлайном заявки, країною грантодавця); SciVal Funding (має базу з більш ніж 8000 спонсорів, які забезпечують фінансування понад 19 тис. дослідних грантів з усього світу, пропонує вивчення публікацій, пов'язаних з конкретними програмами фінансування, ознайомлення з історією фінансування та дослідниками і дослідними проектами, які отримали фінансування в минулому); Research Professional, Reviewer finder (організовує пошук експертів на основі ключових слів заявки, які виявляються за допомогою семантичного аналізу) та інші [20; 21].

Підготовка заявки займає приблизно 90 днів. Для отримання гранту готується заявка, це вимагає спеціальних знань і майстерності (існує спеціальний термін, який характеризує діяльність з підготовки грантів “grantsmanship” (англ. – майстерність/вправність у написанні заявок на гранти) [22, с. 28].

Відбір заявок на отримання грантів відбувається за визначеною процедурою. Наприклад, у NSF практикується процедура, в якій висновки щодо проекту базуються на поєднанні внутрішніх оцінок (наприклад, внутрішніх науковців) з оцінками “експертної панелі”, на підставі яких директори департаментів NSF з відповідних галузей наук за поданням менеджерів програм приймають рішення щодо фінансування проєктів [8, с. 148]. При цьому “експертною панеллю” (panel expert) є група експертів, до якої входять незалежні фахівці, кожен із яких знається хоча б на одному з аспектів, за якими проводиться оцінка, що спеціально призначається для оцінки проєкту, яка претендує на отримання гранту [23, с. 166]. З експертами – членами експертної панелі проводяться систематичні тривалі бесіди з певної теми й відповідно до затвердженого переліку питань з докладними записами у спеціально й заздалегідь розроблених формах (опитувальних листах, щоденниках, таблицях тощо) для подальшого аналізу; експерти проводять зустрічі та надають свої висновки й рекомендації відповідно до встановленої

процедури, на основі консенсусу доходять висновків і надають рекомендації [8, с. 149]. Орієнтовний термін розгляду заявки експертами NSF (з моменту прийняття заявки на розгляд до видачі рекомендацій директору відповідного департаменту NSF) складає 6 місяців, а упродовж 30 днів заявник отримує рішення щодо фінансування заявленого проєкту [8, с. 149].

За визначеннями аналітиків, діяльність NSF є продуктивною, оскільки за історію свого існування він видав гранти 214 дослідникам, які стали лауреатами Нобелівської премії [24].

Ураховуючи складність процедури отримання грантів, у країні сформувалась система організацій, які спеціалізуються на супроводі отримання грантів, здійснюють пошук та залучення коштів на реалізацію неприбуткових проєктів, що мають соціальну цінність, оформлюють заявки на отримання грантів тощо. Така діяльність отримала назву фандрайзингу (англ. – Fundraising). Однією з провідних організацій у цій сфері в США є Research Associated (RA), яка допомагає дослідникам ефективно управляти грантовими програмами, забезпечує найвищі стандарти звітності, бере на себе бюрократичні процедури управління грантами, зберігає час і зусилля науковців для творчої результативної роботи [25, с. 9].

За визначенням М.Г. Сбруєва, у США системи базового та грантового фінансування сформувалися паралельно і на сучасному етапі між ними існує певний баланс [8, с. 144].

Підсумовуючи аналіз грантової системи у США, визначимо такі її особливості: 1) гранти слугують важливим джерелом фінансування наукової та науково-технічної діяльності у країні, суттєво впливають на професійну та наукову репутацію наукових установ та науковців, які їх отримують; 2) у країні створено дві паралельні грантові системи – державна (гранти надаються з державних та федеральних фондів) та приватна (гранти надаються з приватних фондів); 3) великі державні гранти виявилися оптимальним регулятором розвитку наукового прогресу, оскільки грантові фонди забезпечують найбільш ефективне використання бюджетних коштів завдяки принципам змагальності; 4) основним державним грантовим фондом США є Національний науковий фонд (National Science Foundation (NSF)), який забезпечує 24 % фінансування всіх фундаментальних досліджень у країні; 5) механізм отримання грантів включає такі етапи: а) пошук грантів; б) підготовка заявки на отримання гранту; в) відбір заявок; г) надання грантів; 6) діяльність з пошуку та отримання грантів може здійснюватися за допомогою фандрайзингових компаній, які спеціалізуються на супроводі з отримання грантів.

За визначенням В.П. Кухара, Б.Р. Кияка, В.І. Онопоренка, започаткована у США модель NSF, через яку надаються державні гранти на розвиток наукової та науково-технічної діяльності, поширилася в усьому світі [26, с. 6].

У Китаї аналогом є Національний фонд природничих наук Китаю, в Німеччині – Німецьке науково-дослідне товариство. Перевагами такої системи грантової підтримки наукових установ та дослідників аналітики вважають те, що вона надає можливість здійснювати контроль за витрачанням бюджетних коштів водночас із можливістю науковців самостійно формувати фронт наукових досліджень [26, с. 6].

Досить розповсюджене надання грантів як форми фінансової підтримки наукової та науково-технічної діяльності в Європі. Наприклад, в Австрії гранти –

це виплати в розмірі 75 % суми проєкту [27, с. 428]. У Норвегії для сприяння науковій та науково-технічній діяльності щорічно для надання державних цільових грантів Науково-дослідницькою Радою Норвегії виділяється приблизно 600 млн доларів, з них 6 % спрямовується на підтримку наукової та науко-технічної діяльності приватних компаній, 48 % – вищих навчальних закладів, 46 % – незалежних науковців [28, с. 4]. Важливим механізмом підтримки наукової та науково-технічної діяльності гранти слугують у Великобританії, Фінляндії, Швеції та інших країнах світу [29, с. 33].

Таким чином, досвід зарубіжних розвинутих країн доводить, що надання грантів як форми підтримки наукових досліджень дозволяє створити сприятливі умови для науково-технічного розвитку країни та ефективного функціонування наукових установ. Підтримка інфраструктури наукових установ, що передбачає їх базове фінансування, та грантове фінансування конкретних робіт, що виконуються в зазначеній організації, є взаємодоповнюючими. Завдяки грантовому фінансуванню створюється багатоканальна система фінансування наукових установ, яка забезпечує базове стабільне фінансування та гнучкий вибір реалізації конкретних наукових досліджень.

Модель державного грантового фінансування через державний грантовий фонд, що розповсюджена в усьому світі, була взята за основу й в Україні. Відповідно до статті 49 Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” [6] постановою Кабінету Міністрів України від 4 липня 2018 року № 528 був утворений Національний фонд досліджень України (далі – Фонд) з метою стимулювання фундаментальних та прикладних наукових досліджень, розвитку національного дослідницького простору та його інтеграції до світового дослідницького простору, розбудови дослідницької інфраструктури в Україні та її інтеграції до світової дослідницької інфраструктури, сприяння налагодженню науково-технічного співробітництва між науковими установами, закладами вищої освіти та представниками реального сектора економіки і сфери послуг [30]. Фонд забезпечує організацію та проведення відкритого конкурсного відбору проєктів, що фінансуватимуться за рахунок грантової підтримки, з обов’язковим проведенням незалежної та об’єктивної наукової і науково-технічної експертизи, у тому числі із залученням іноземних експертів, а також забезпечує цільове ефективне та раціональне використання коштів Фонду. Фінансування Фонду з державного бюджету здійснюється згідно з рекомендаціями Національної ради з питань розвитку науки і технологій, а кошти, що розподіляються Фондом для підтримки проєктів, є грантами. Слід наголосити, що створення та діяльність Фонду, основним завданням якого є грантова підтримка наукових досліджень, є суттєвим прогресивним кроком для розвитку науки в Україні, можливості поєднання базового фінансування наукових установ та отримання грантового фінансування для реалізації конкретних наукових проєктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большой российский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. 1888 с.
2. Большой юридический словарь / ред. А.Б. Барихин. М.: Книжный мир, 2002. 720 с.

© Tryhubenko Maryna, 2019

3. *Васильев С.В.* Правовые средства налогового стимулирования инновационной деятельности. М.: Торгово-промышленная палата РФ, 2008. 120 с.
4. *Платонова И.Н.* Проблемы конкурентоспособности РФ в мировой экономике. Вестник МГИМО-Университета. 2010. № 3. С. 117–136.
5. *Есенгазина Г.К.* Инструменты поддержки инновационных проектов (инновационные гранты). Астана: Национальное агенство по технологическому развитию, 2009. 111 с.
6. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2016. № 3. Ст. 25.
7. *Стрельцова Е.А.* Исследовательские гранты: социологический анализ понятия. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2014. С. 186–189.
8. *Сбруев М.Г.* Технології грантового супроводу науково-дослідних проєктів в університетах США. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved> (дата звернення: 12.08.2019).
9. Официальный сайт NSF. URL: <https://www.nsf.gov> (дата звернення: 06.06.2019).
10. NSF FY 2014 BUDGET REQUEST TO CONGRESS. URL: <http://www.nsf.gov/pubs/2013/nsf13019/nsf13019.pdf> (дата звернення: 10.09.2019).
11. Перспективные источники финансирования научных исследований УрФУ. URL: <http://www.expert-ural.com/public/uploaded/blocks/files/08/93/1c/08931c151318f93677ffdb9fc63d696.pdf> (дата звернення: 10.09.2019).
12. *Батыгин Г.С.* Невидимая граница: грантовая поддержка и реструктурирование научного сообщества в России (заметки эксперта). Науковедение. 2000. № 4. С. 67–79.
13. Грантові фонди США. URL: [http://dip.tntu.edu.ua/docs/Active_Calls\[2016\].pdf](http://dip.tntu.edu.ua/docs/Active_Calls[2016].pdf) (дата звернення: 10.09.2019).
14. *Musambira G., Collins S., Brown T., Voss K.* From “Publish or Perish” to “Grant or Perish”: Examining Grantmanship in Communication and the Pressures on Communication Faculty to Procure Funding for Research Journalism and Mass Communication Educator. 2012. Vol. 67. № 3. P. 234–251.
15. *Daza S.L.* Complicity as Infiltration: the (Im)possibilities of Research with/in NSF Engineering Grants in the Age of Neoliberal Scientism. NY., 2012. 98 p.
16. *James E., McClellan G., Dorn H.* Science and Technology in World History. London, 1985. 277 p.
17. *Polster C.* The Nature and Implications of the Growing Importance of Research Grants to Canadian Universities and Academics. NY., 1996. 198 p.
18. *Feinberg J.G.* Academic grants foster waste and antagonism, not scholarship. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/negativnye-posledstviya-grantozavisimosti-sovremennoy-nauki> (дата звернення: 06.06.2019).
19. Офіційний сайт Grants.gov. URL: <http://www.grants.gov> (дата звернення: 12.07.2019).
20. SciVal Funding. URL: <http://www.funding.scival.com> (дата звернення: 21.08.2019).
21. Reviewer finder. URL: <http://www.elsevier.com/online-tools/research-intelligence/products-and-services/reviewer-finder> (дата звернення: 21.08.2019).
22. *Возний О.О.* Основы фандрайзинга (альтернативні джерела фінансування місцевих цільових програм). Київ, 2007. 132 с.
23. *Стрельцова Е.А.* Негативные последствия грантозависимости современной науки. Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12. Психология. Социология. Педагогика. 2014. С. 166–176.
24. NSF-funded Nobel Prize winners in science through 2014. URL: https://www.nsf.gov/news/news_summ.jsp?cntn_id=100683 (дата звернення: 08.06.2019).
25. *Семенов Е.В.* Гранты в российской науке: достоинства, недостатки, перспективы. Науковедение. 2002. № 4. С. 9–10.
26. *Кухар В.П., Кияк Б.Р., Онопоренко В.І.* Надбання, проблеми та перспективи грантової підтримки науки. Вісник НАН України. 2012. № 8. С. 6–12.
27. *Чичкало-Кондрацька І.Б.* Зарубіжний досвід використання фінансових механізмів стимулювання інноваційного розвитку. Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2012. № 1. С. 420–432.
28. *Глушко О.О.* Технологічний розвиток економіки України з позицій світових тенденцій. Проблеми науки. 2010. № 1. С. 2–9.

29. Олейніков О. Сучасні тенденції світового ринку високотехнологічної продукції та місце України на ньому. Проблеми науки. 2006. № 1. С. 30–38.

30. Про Національний фонд досліджень України: постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 2018 року № 528.

REFERENCES

1. Bolshoi rossiyskii entsiklopedicheskii slovar. "The Great Russian Encyclopedic Dictionary" / ed. A.M. Prokhorov. M.: Great Russian Encyclopedia, 2003. 1888 p. [in Russian].
2. Bolshoy yuridicheskiy slovar. "Large legal dictionary" / ed. A.B. Barikhin. M.: Book World, 2002. 720 p. [in Russian].
3. Vasiliev S.V. (2008) Pravovye sredstva nalohovoho stimulirovaniia innovatsionnoi deiatelnosti. "Legal means of tax stimulation of innovative activity" / M.: Chamber of Commerce and Industry of the Russian Federation. 120 p. [in Russian].
4. Platonova I.N. (2010) Problemy konkurentsoposbnosti RF v mirovoy ekonomike. "Problems of competitiveness of the Russian Federation in the global economy". Bulletin of MGIMO-University. No. 3. P. 117–136 [in Russian].
5. Yesengazina G.K. (2009) Instrumenty podderzhki innovatsionnykh proektov (innovatsionnie hranty). "Tools for supporting innovative projects (innovative grants)". Astana: National Agency for Technological Development. 111 p. [in Russian].
6. Pro naukovu i naukovo-tekhnichnu diialnist: Zakon Ukrainy vid 26 lystopada 2015 roku № 848-VIII. "On Scientific and Scientific and Technical Activities: Law of Ukraine of November 26, 2015 No. 848-VIII". Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (IVR). 2016. No. 3. Art. 25. [in Ukrainian].
7. Streltsova Ye.A. (2014) Issledovatel'skie granty: sotsiologicheskii analiz poniatiia. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedeniie. "Research Grants: A Sociological Analysis of the Concept. Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice. P. 186–189 [in Russian].
8. Sbruyev M.H. Tekhnologii hrantovoho suprovodu naukovo-doslidnykh proektiv v universytetakh SSHA. "Technology of Grant Support for Research Projects at US Universities". URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved> (date of application: 12.08.2019) [in Ukrainian].
9. Ofitsialnyi sait NSF. "NSF Official Website". URL: <https://www.nsf.gov> (date of application: 06.06.2019) [in Ukrainian].
10. NSF FY 2014 BUDGET REQUEST TO CONGRESS. URL: <http://www.nsf.gov/pubs/2013/nsf13019/nsf13019.pdf> (date of application: 10.09.2019) [in English].
11. Perspektivnyie istochniki finansirovaniia nauchnykh issledovaniy UrFU. "Promising sources of funding for research at Ural Federal University". URL: http://www.expert-ural.com/public/uploaded/blocks/files/08/93/1c/08931c151318_f93677ffdb9fc63d696.pdf (date of application: 10.09.2019) [in Russian].
12. Batygin G.S. (2000) Nevidimaya granitsa: grantovaya podderzhka i restruktirovaniye nauchnogo soobshchestva v Rossii (zametki eksperta). "The invisible border: grant support and restructuring of the scientific community in Russia (expert notes)". Naukovedeniye. No. 4. P. 67–79 [in Russian].
13. Hrantovi fondy SSHA. "US Grant Foundations". URL: http://dip.tntu.edu.ua/docs/Active_Calls_2016.pdf (date of application: 10.09.2019) [in Ukrainian].
14. Musambira G., Collins S., Brown T., Voss K. (2012) From "Publish or Perish" to "Grant or Perish": Examining Grantmanship in Communication and the Pressures on Communication Faculty to Procure Funding for Research Journalism and Mass Communication Educator. Vol. 67. No. 3. P. 234–251 [in English].
15. Daza S.L. (2012) Complicity as Infiltration: the (Im)possibilities of Research with/in NSF Engineering Grants in the Age of Neoliberal Scientism. NY. 98 p. [in English].
16. James E., McClellan G., Dorn H. (1985) Science and Technology in World History. London. 277 p. [in English].
17. Polster C. (1996) The Nature and Implications of the Growing Importance of Research Grants to Canadian Universities and Academics. NY. 198 p. [in English].

18. *Feinberg J.G.* Academic grants foster waste and antagonism, not scholarship. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/negativnye-posledstviya-grantozavisimosti-sovremennoy-nauki> (date of application: 06.06.2019) [in English].
19. Ofitsiyni sait Grants.gov. "Grants.gov Official Website. URL: <http://www.grants.gov> (date of application: 12.07.2019) [in Ukrainian].
20. SciVal Funding. URL: <http://www.funding.scival.com> (date of application: 21.08.2019) [in English].
21. Reviewer finder. URL: <http://www.elsevier.com/online-tools/research-intelligence/products-and-services/reviewer-finder> (date of application: 21.08.2019) [in English].
22. *Voznyi O.O.* (2007) Osnovy fandraizynhu (Alternatyvni dzherela finansuvannia mistsevykh tsilovykh prohram). "Fundamentals of Fundraising (Alternative Sources of Funding for Local Targeted Programs)". Kyiv. 132 p. [in Ukrainian].
23. *Streletsova Ye.A.* (2014) Negativnye posledstviia grantozavisimosti sovremennoi nauki / Ye.A. Streletsova. "The negative consequences of the grant dependence of modern science". Bulletin of St. Petersburg University. Series 12. Psychology. Sociology. Pedagogy. P. 166–176 [in Russian].
24. NSF-funded Nobel Prize winners in science through 2014. URL: https://www.nsf.gov/news/news_summ.jsp?cntn_id=100683 (date of application: 08.06.2019) [in English].
25. *Semenov Ye.V.* (2002) Granty v rossiyskoy nauke: dostoinstva, nedostatki, perspektivy. "Grants in Russian science: advantages, disadvantages, prospects". Naukovedeniye. No. 4. P. 9–10 [in Russian].
26. *Kukhar V.P., Kyiak B.R., Onoporenko V.I.* (2012) Nadbannia, problemy ta perspektyvy hrantovoi pidtrymky nauky. "Acquisitions, Problems and Prospects of Science Grant Support". Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 8. P. 6–12 [in Ukrainian].
27. *Chychkalo-Kondratska I.B.* (2012) Zarubizhnyi dosvid vykorystannia finansovykh mekhanizmv stymuliuvannia innovatsiinoho rozvytku. "Foreign experience of using financial mechanisms to stimulate innovative development". Collection of scientific papers of the National University of the State Tax Service of Ukraine. No. 1. P. 420–432 [in Ukrainian].
28. *Hlushko O.O.* (2010) Tekhnolohichniy rozvytok ekonomiky Ukrainy z pozytsii svitovykh tendentsii. "Technological development of the Ukrainian economy from the standpoint of world tendencies". Problems of Science. No. 1. P. 2–9 [in Ukrainian].
29. *Oleinikov O.* (2006) Suchasni tendentsii svitovoho rynku vysokotekhnolohichnoi produktsii ta mistse Ukrainy na nomu. "Modern trends of the world market of high-tech products and the place of Ukraine in it". Problems of Science. No. 1. P. 30–38 [in Ukrainian].
30. Pro Natsionalnyi fond doslidzhen Ukrainy. "About the National Research Fund of Ukraine": Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 4, 2018 No. 528 [in Ukrainian].

UDC 001.89(4/9)

Tryhubenko Maryna,Candidate of Juridical Sciences, Deputy Head of the Department,
State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-7646-3595**FOREIGN EXPERIENCE OF GRANT-MAKING
AS SUPPORT FOR SCIENTIFIC RESEARCH**

Science is a source of economic growth for each country, and the state should take measures for supporting scientific and technological activities. In the system of scientific funding, financial incentives provided by individuals or legal entities to scientists by the State to encourage them to engage in scientific research and to provide material support for specific basic or applied research are essential. Special place in the system of financial motivation for scientific activity belongs to grants.

© Tryhubenko Maryna, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).26](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).26)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

Studying the concept of “grant” as a form of financial support for scientific and technical activities and researching leading scientists in the field, it was concluded that the reason for the lack of unity in the views of scientists on the definition of “grant” is its relatively recent origin and different approach to this issue in different countries.

With the purpose of detailed studying of a theme features of grant-making as a form of support for scientific researches in the advanced European countries, etc. are considered. With the purpose of detailed studying of a theme features of grant-making as a form of support for scientific researches in the advanced European countries are considered. The specific features of grants in the United States of America were studied in detail.

It was determined that grants as a form of research funding were finally formed in the United States in 1950, when the U.S. Congress created a large government grant fund – the National Science Foundation (NSF). At the current stage in the U.S. budget funding of grants reaches about 70 % of all grants awarded in the world.

The following features of the grant system in the U.S. are determined: 1) grants are an important source of funding for scientific and technical activities in the country, have a significant impact on the professional and scientific reputation of scientific institutions and scientists who receive them; 2) the country has established two parallel grant systems – public (grants are provided from public and federal funds) and private (grants are provided from private funds); 3) government grants turned out to be the optimal regulator of scientific progress, as grant funds ensure the most efficient use of budget funds due to the principles of competitiveness; 4) the main government grant fund in the U.S. is the National Science Foundation (NSF), which provides 24 % of funding for all basic research in the country; 5) The grant-making mechanism includes the following steps: a) identifying grants; b) preparing the grant application; c) selecting applications; d) awarding grants; and 6) seeking and receiving grants through fundraising companies specializing in grant-making support.

The model of public grant financing through the state grant fund, which is widespread all over the world, was taken as a basis in Ukraine. The legal basis for awarding grants in Ukraine is defined.

A recent study had concluded that the experience of foreign developed countries proves that the provision of grants as a form of support for scientific research creates favorable conditions for the scientific and technological development of the country and the effective functioning of scientific institutions. Support for the infrastructure of scientific institutions includes basic funding, and grant funding for specific work carried out by the organization is complementary. Grant funding creates a multidimensional system of funding for scientific institutions that provides basic stable funding and flexibility in the implementation of specific research.

Keywords: grant, grant financing, state support, scientific research, scientific projects, foreign experience, grant-making.

Отримано: 22.10.2019

Тургут Гаджи огли Салаєв,
аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України,
м. Київ, Україна

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В МИТНІЙ СФЕРІ

Стаття присвячена розкриттю системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері. Автором запропоновано розглядати систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері як складне цілісне багаторівневе утворення, кожен із рівнів якого характеризується системою взаємопов'язаних суб'єктів. Виділено п'ять рівнів суб'єктів, а також проаналізовано особливості суб'єктів кожного із рівнів. У статті розкрито чинне нормативно-правове регулювання питання правового статусу суб'єктів досліджуваної системи, відзначено окремі нормативні недоліки у зазначеній сфері.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, митна сфера, інформаційна безпека, суб'єкти, система суб'єктів, громадський контроль.

Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері спрямоване на охорону та захист найважливіших інтересів суспільства та держави, а також кожного окремого громадянина. За допомогою забезпечення інформаційної безпеки здійснюється гарантування належного виконання митними органами своїх повноважень, реалізації державної митної справи та своєчасне у повній мірі стягнення митних платежів, дотримання особливого правового режиму поширення інформації з обмеженим доступом, таємної інформації, а, як наслідок, – належний рівень забезпечення прав та свобод людини і громадянина на території України, захист кожного від неправомірного розголошення конфіденційної інформації. Тому окреслення системи суб'єктів, які здійснюють адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері, визначення місця кожного у зазначеній системі, а також дослідження і удосконалення взаємозв'язків всередині такої системи на сьогодні є надзвичайно актуальним, а також одним із важливих напрямів подальшого розвитку правового регулювання у цій сфері.

Суттєвий внесок у розвиток вчення про суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки в цілому (в усіх галузях суспільного життя) здійснено такими науковцями, як В.Б. Авер'янов, Г. В. Атаманчук, І.В. Арістова, О.М. Бандурка, О. А. Баранов, Д.М. Бахрах, І.Л. Бачило, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, Р. А. Калюжний, В.А. Копилов, Б.А. Кормич, Є.Б. Кубко, В.А. Ліпкан, А.М. Новицький, Г.П. Середа, В.С. Цимбалюк та інші.

Попри значну увагу науковців до вивчення питання адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в цілому на сьогодні бракує єдиного

спеціального комплексного дослідження щодо системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері.

Метою цієї статті є окреслення системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері.

З метою систематизації нашого дослідження та більш ефективного розкриття місця кожного суб'єкта у системі адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері доцільно сформулювати власне бачення структури таких суб'єктів. У зазначеному контексті пропонуємо розглядати систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері як складне цілісне багаторівневе утворення, кожен із рівнів якого характеризується системою взаємопов'язаних суб'єктів, наділених повноваженнями (правомочністю), що поширюються на спільну сферу правовідносин та характеризуються спільною та/або релевантною політико-правовою природою, спрямованістю впливу, покликаних забезпечити інформаційну безпеку у митній сфері у відповідних межах та обсягах. Серед суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері слід виділяти такі рівні: 1 – рівень суб'єктів, повноваження яких поширюються на всю територію України та мають загальнопревентивний характер; 2 – рівень суб'єктів, повноваження яких поширюються на всю територію України та мають спеціальний характер, спеціалізуються відповідно до сфери, наявні повноваження щодо застосування спеціальних засобів та заходів; 3 – рівень суб'єктів, які беруть участь у митних відносинах – система органів ДФС, учасники митних правовідносин – фізичні та юридичні особи, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, особи з дипломатичними повноваженнями, іноземні держави у межах співпраці з митними органами України; 4 – рівень суб'єктів, повноваження яких поширюються на відповідну адміністративно-територіальну одиницю – місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, суди загальної юрисдикції, правоохоронні органи тощо; 5 – рівень суб'єктів, що здійснюють громадський контроль за забезпеченням інформаційної безпеки у митній сфері.

Тому надалі доцільно перейти до аналізу та особливостей повноважень суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері за кожним виділеним нами рівнем. Відповідно, до першого рівня суб'єктів, повноваження яких поширюються на всю територію України та мають загальнопревентивний характер, можна віднести: Президента України, Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Раду національної безпеки і оборони України, Міністерство інформаційної політики України, Міністерство закордонних справ України.

Президент України безпосередньо або через Раду національної безпеки і оборони України та Верховна Рада України здійснюють контроль за сектором безпеки і оборони України [1]. Кабінет Міністрів України забезпечує цивільний контроль за діяльністю Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту, Національної поліції України, Національної гвардії України, інших органів виконавчої влади, які входять до сектору безпеки і оборони України, звітує з питань безпеки і оборони перед Президентом та Верховною Радою України [1].

Міністерство інформаційної політики, з огляду на положення Указу Президента України від 25.02.2017 № 47/2017 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року “Про Доктрину інформаційної безпеки України”, здійснює покладені в установленому порядку організацію та забезпечення: моніторингу загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері; формування поточних пріоритетів державної інформаційної політики, контролю їх реалізації; координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України; урядових комунікацій; кризових комунікацій, розроблення та впровадження єдиних стандартів підготовки фахівців у сфері урядових комунікацій для потреб державних органів [2]. На Міністерство закордонних справ України покладено такі завдання, як координація інформаційної діяльності державних органів у зовнішньополітичній сфері [2].

Підсумовуючи наведене, зауважимо, що повноваження суб'єктів першого рівня спрямовані на виконання завдань загального характеру, адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки України у митній сфері шляхом здійснення загального контролю за забезпечення національної безпеки України в усіх сферах суспільно-політичного життя, прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів, здійснення контролю за діяльністю сектору безпеки і оборони України, розробку стратегій розвитку інформаційних технологій, забезпечення внутрішньо- та зовнішньополітичної взаємодії і співробітництва з питань захисту митної інформації, формування позитивного іміджу України на міжнародній арені тощо.

До наступного – другого рівня суб'єктів, повноваження яких поширюються на всю територію України та мають спеціальний характер, спеціалізуються відповідно до сфери і мають повноваження щодо застосування спеціальних засобів та заходів, можна віднести Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, Службу безпеки України, розвідувальні органи, Національну поліцію України, Національну гвардію України, Державну прикордонну службу України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій, Збройні Сили України тощо.

Найбільш спеціалізованими стосовно досліджуваного нами питання є повноваження Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – ДССЗІ). Відповідно до Закону України “Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України” від 23.02.2006 № 3475-IV, основними завданнями Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України є: формування та реалізація державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, кіберзахисту, телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України, поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах (далі – інформаційно-телекомунікаційні системи) і на об'єктах інформаційної діяльності, а також у сферах використання державних інформаційних ресурсів у частині захисту інформації, протидії технічним розвідкам, функціонування, безпеки та розвитку державної системи урядового зв'язку [3].

Зазначений державний орган реалізує важливу функцію серед суб'єктів, які здійснюють адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері. Не відносячись до системи митних органів та не являючись, за своєю суттю, учасником митних інформаційних відносин, ДССЗІ здійснює безпосередній захист та охорону митних інформаційних ресурсів, забезпечує контроль за якістю та ефективністю криптографічного захисту інформації, запроваджує вимоги до захисту інформації у митних органах, може здійснювати відповідні перевірки стану дотримання інформаційного законодавства у визначеній сфері. тому віднесення до переліку суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України є закономірним, оскільки зазначений орган є вузькоспеціалізованим суб'єктом, діяльність якого спрямована виключно на забезпечення інформаційної безпеки України.

Серед інших суб'єктів другого рівня доцільно розглянути, наприклад, Службу безпеки України. Відтак, відповідно до Закону України “Про Службу безпеки України” від 25.03.1992 № 2229-XII, Служба безпеки України, з-поміж іншого, зобов'язана брати участь у розробці і здійсненні відповідно до Закону України “Про державну таємницю” та інших актів законодавства заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці, сприяти у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України [4].

Віднесення таких органів спеціального призначення до переліку суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері обґрунтоване тим, що вони виконують важливу функцію у разі виникнення реальної загрози порушення інформаційної безпеки у митній сфері, насамперед, у найважливіших та найнебезпечніших випадках – витоку інформації, що складає державну таємницю, вчинення інших порушень інформаційного законодавства, які можуть завдати суттєвої шкоди державним, суспільним та особистим інтересам, вести у зазначених випадках контррозвідувальну діяльність, що має превентивний характер. Зазначені органи мають право застосовувати радикальні методи забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері, зокрема здійснювати захист митної інформації за допомогою зброї та інших спеціальних засобів захисту, бойової техніки.

Наступний рівень суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері – це суб'єкти, повноваження яких мають найбільш спеціалізований характер та безпосередньо спрямовані на забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері – це суб'єкти, які беруть участь у митних відносинах – система органів ДФС, учасники митних правовідносин – фізичні та юридичні особи, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, особи з дипломатичними повноваженнями, іноземні держави у межах співпраці з митними органами України. Слід зазначити, що на такому рівні недоцільно виділяти серед суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері лише органи митниці, оскільки відповідні обов'язки щодо забезпечення інформаційної безпеки наявні у кожного учасника митних правовідносин. Проте все ж митні органи

виконують у системі адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері найбільш важливу, активну, системоутворюючу та спрямовуючу роль. Так, відповідно до Положення про Державну фіскальну службу України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 № 236, Державна фіскальна служба України відповідно до покладених на неї завдань: забезпечує розвиток, здійснює впровадження і технічне супроводження інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій, автоматизацію процедур тощо [5]. Обов'язок щодо забезпечення інформаційної безпеки покладається на митні органи також відповідно до статті 35 Митного кодексу України від 13.03.2012 № 4495-VI. А статтею 11 Кодексу визначено вимоги до посадових осіб митних органів щодо дотримання особливих правових режимів поширення інформації з обмеженим доступом [6]. Відповідно до Закону України “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах” від 05.07.1994 № 80/94-ВР, захист інформації в системі в порядку та на умовах, визначених у договорі, який укладається ним із володільцем інформації, якщо інше не передбачено законом, забезпечує власник системи [7]. Згідно з Положенням про Єдину автоматизовану інформаційну систему Державної митної служби України, затвердженим наказом Державної митної служби України від 04.11.2010 № 1341, Держмитслужба є власником ЄАІС Держмитслужби та інформації, яка створена Держмитслужбою. Держмитслужба є розпорядником інформації, яка обробляється в ЄАІС [8] (на сьогодні це Державна фіскальна служба).

Інші учасники митних правовідносин забезпечують інформаційну безпеку у митній сфері, насамперед, шляхом дотримання заборон, встановлених інформаційним законодавством, а також виконуючи вимоги митного законодавства щодо надання актуальної та достовірної інформації, яка надалі вноситься до інформаційних ресурсів ДФС та складає основу для здійснення нею своїх повноважень.

Наступний рівень – рівень суб'єктів, повноваження яких поширюються на відповідну адміністративно-територіальну одиницю – місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, суди загальної юрисдикції, правоохоронні органи тощо. Так, наприклад, відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21.05.1997 № 280/97-ВР, серед повноважень органів місцевого самоврядування визначено створення умов для належного функціонування органів доходів і зборів, сприяння їх діяльності [9]. За нормами Закону України “Про місцеві державні адміністрації” від 09.04.1999 № 586-XIV, місцева державна адміністрація: забезпечує виконання Конституції та законів України, рішень Конституційного Суду України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади; забезпечує здійснення заходів щодо охорони громадської безпеки, громадського порядку, боротьби зі злочинністю тощо [10]. Суди у відповідних адміністративно-територіальних одиницях забезпечують охорону прав та свобод громадян, фізичних та юридичних осіб, держави та її органів, забезпечують інформаційну безпеку у митній сфері, вирішуючи правовий спір щодо порушення інформаційного законодавства, законодавства у сфері здійснення митної справи тощо.

Попри те, що відносини щодо забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері відносяться більшою мірою до предмета адміністративно-правового

регулювання, вони є одним із найбільш яскравих прикладів реалізації та захисту публічно-правового інтересу держави, проте все ж у зазначеному процесі важливу роль відіграє громадський контроль. На сьогодні зазначене питання належним чином не є врегульованим, а спеціальні нормативно-правові акти, що регламентують здійснення митної справи та реалізацію митного інтересу, в тому числі й забезпечення інформаційної безпеки у наведеній сфері, не містять положень щодо нормування зазначеного питання. Проте, відповідно до Закону України “Про національну безпеку України” від 21.06.2018 № 2469-VIII, громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об’єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України “Про громадські об’єднання” та іншими законами України [1].

Підсумовуючи зазначене, доцільно зауважити, що перелік суб’єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері є досить широким, таким, що містить суб’єктів із різним правовим статусом та правовою природою повноважень. Саме з огляду на наведене виникають складнощі зі зведенням усіх суб’єктів до єдиної системи. Проте, з огляду на наше дослідження, нам вдалося визначити, що система суб’єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері функціонує за відповідними закономірностями, а кожен із її суб’єктів перебуває у стійкому та взаємообумовленому зв’язку і взаємодії з іншими суб’єктами, що визначається їхньою спільною метою. Крім того, питання здійснення громадського контролю у цій сфері є досить актуальним, а одним із важливих напрямів подальшого розвитку правового регулювання у наведеній сфері є розробка спеціальних форм та методів здійснення такого контролю саме щодо забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері, визначення правового результату та форм реагування інших суб’єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері на акти громадського контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Голос України. 2018. № 122.
2. Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року “Про Доктрину інформаційної безпеки України”: Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. Урядовий кур’єр. 2017. № 38.
3. Про Державну службу спеціального зв’язку і захисту інформації: Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV. Голос України. 2006. № 66.
4. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. Голос України. 1992.
5. Положення про Державну фіскальну службу: постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2014. № 236. Урядовий кур’єр. 2014. № 120.
6. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. Голос України. 2012. № 73–74.
7. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 31. Ст. 286.
8. Положення про Єдину автоматизовану інформаційну систему Державної митної служби України: наказ Держмитслужби України від 04.11.2010 № 1341. Митна газета. 2010. № 23. С. 9.

9. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Голос України. 1997.

10. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. Голос України. 1999.

REFERENCES

1. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy. "On National Security of Ukraine": Law of Ukraine of June 21, 2018 No. 2469-VIII. Holos Ukrainy. 2018. No. 122 [in Ukrainian].

2. Pro Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku "Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy". "On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 29, 2016 "On the Doctrine of Information Security of Ukraine": Decree of the President of Ukraine dated 25.02.2017 No. 47/2017. Uriadovyi kurier. 2017. No. 38 [in Ukrainian].

3. Pro Derzhavnu sluzhbu spetsialnoho zviazku i zakhystu informatsii. "On the State Service for Special Communications and Information Protection": Law of Ukraine of 23.02.2006 No. 3475-IV. Holos Ukrainy. 2006. No. 66 [in Ukrainian].

4. Pro Sluzhbu bezpeky Ukrainy. "On the Security Service of Ukraine": Law of Ukraine of March 25, 1992 No. 2229-XII. Holos Ukrainy. 1992. [in Ukrainian].

5. Polozhennia pro Derzhavnu fiskalnu sluzhbu. "Regulation on the State Fiscal Service": Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 21.05.2014. No.236. Uriadovyi Kurier. 2014. No. 120 [in Ukrainian].

6. Mytnyi kodeks Ukrainy. "Customs Code of Ukraine": Law of Ukraine dated 13.03.2012 No. 4495-VI. Voice of Ukraine. 2012. No. 73–74 [in Ukrainian].

7. Pro zakhyst informatsii v informatsiino-telekomunikatsiinykh systemakh. "On Information Protection in Information and Telecommunication Systems": Law of Ukraine of 05.07.1994 No. 80/94-BP. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1994. No. 31. Art. 286. [in Ukrainian].

8. Polozhennia pro Yedynu avtomatyzovanu informatsiinu systemu Derzhavnoi mytnoi sluzhby Ukrainy. "Regulation on the Unified Automated Information System of the State Customs Service of Ukraine": Order of the State Customs Service of Ukraine No. 1341 dated November 4, 2010. Mytna Hazeta. No. 23. 9 p. [in Ukrainian].

9. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini. "On Local Self-Government in Ukraine": Law of Ukraine of May 21, 1997 No. 280/97-BP. Voice of Ukraine. 1997 [in Ukrainian].

10. Pro mistsevi derzhavni administratsii. "On Local State Administrations": Law of Ukraine of April 9, 1999 No. 586-XIV. Voice of Ukraine. 1999 [in Ukrainian].

UDC 342.95:343.359.3

Turhut Hadzhy ohly Salaiev,

Postgraduate, Institute of Legislation of the Supreme Soviet of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

SYSTEM OF SUBJECTS PROVIDING ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR INFORMATION SECURITY IN THE CUSTOMS SPHERE

The article is devoted to the disclosure of the system of subjects of administrative and legal support of information security in the customs sphere. The author proposes to consider the system of subjects providing administrative-legal information security in the customs sphere as a complex integral multilevel formation, each level of which is characterized by a system of interrelated subjects. Five levels of subjects have been identified as well as the peculiarities of each level's subjects have been analyzed. In

© Turhut Hadzhy ohly Salaiev, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).27](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).27)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

the article the current normative-legal regulation concerning the question of the legal status of the subjects of researched system is opened, separate normative lacks in the specified sphere are marked.

Furthermore, it was noted that this issue is not properly regulated, and the special legal acts regulating the implementation of customs affairs and the realization of customs interests, including ensuring information security in this area, do not contain provisions on the regulation of this issue. However, according to the Law of Ukraine “On National Security of Ukraine” dated 21.06.2018 № 2469-VIII, citizens of Ukraine take part in the implementation of civil control through public associations, of which they are members, through the deputies of local councils, personally by appealing to the authorized representative of the Verkhovna Rada of Ukraine for human rights or state bodies in the manner prescribed by the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On Public Associations” and other laws of Ukraine.

Thus, the list of subjects of administrative and legal support of information security in the customs sphere is quite broad, containing subjects with different legal status and legal nature of powers. Precisely taking into account the above mentioned, it is difficult to build all subjects into a single system. In addition, the issues of public control in this area is quite relevant, and one of the major directions of further development of legal regulation in this sphere is the design of special forms and methods of implementation of such control is to ensure information security in the customs sphere, the definition of the legal result and forms of response of other subjects of administrative and legal support of information security in the customs sphere to acts of civil control.

Keywords: administrative and legal support, customs sphere, information security, subjects, system of subjects, public control.

Отримано: 23.10.2019

Циганов Олег Григорович,
доктор юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8924-1139

МОНІТОРИНГ СЕРВІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

У статті розкрито поняття та особливості моніторингу публічно-сервісної діяльності. Досліджено особливості функціонування системи моніторингу надання публічних послуг. Виокремлено та здійснено опис організаційно-методичної, обліково-статистичної, соціологічної, аналітичної, прогностичної та інформаційної підсистем моніторингу публічно-сервісної діяльності. Визначено напрями використання результатів моніторингу як інструменту забезпечення якості та доступності публічних послуг.

Ключові слова: моніторинг, публічне адміністрування, публічно-сервісна діяльність, публічні послуги, система моніторингу надання публічних послуг.

У сучасних умовах функціонування системи публічного управління значно зростає актуальність питань підвищення ефективності державного адміністрування. Ця проблема не може бути вирішена без запровадження в діяльність органів державної влади новітніх ефективних методик управління, які б відповідали за складністю умовам сьогодення і потребували від системи публічного адміністрування відкритості, оперативності та адекватності щодо запитів громадянського суспільства.

При цьому необхідним елементом організації управління в системі органів публічної влади виступає моніторинг ефективності їх діяльності, що являє собою систему безперервного спостереження і оцінки результатів діяльності органів управління, а також своєчасного виявлення й усунення помилок та відхилень в їх роботі, контроль достовірності отриманих результатів. Найважливішим компонентом системи моніторингу публічного адміністрування є моніторинг якості та доступності послуг, що надаються населенню.

Різні аспекти публічних послуг досліджували В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, О.М. Буханевич, І.В. Зозуля, І.П. Голосніченко, І.Б. Коліушко, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінний, В.І. Курило, Є.О. Легеза, Р.С. Мельник, Г.М. Писаренко, В.П. Тимошук та багато інших відомих вітчизняних учених. Дослідження систем моніторингу в різних сферах людської діяльності висвітлені в працях таких науковців, як С.В. Барабашева, О.Є. Волосович, В.К. Галіцина, М.С. Данько, І.В. Калачова, С.І. Неделько, А.В. Осташков, Т.В. Мамотова, Ю.В. Мазур, С.В. Матюкін, О.А. Рудич, С.О. Телешун, Ю.П. Шаров, А.Ю. Шевякова. Проте у дослід-

женнях зазначених науковців питанням моніторингу сервісної діяльності та організації його здійснення у сфері публічного адміністрування належної уваги не приділялося.

Мета статті полягає у визначенні сутності моніторингу сервісної діяльності та механізму його здійснення у сфері публічного адміністрування.

Сучасна ситуація в нашій країні вимагає перебудови засад інформаційно-аналітичної діяльності та, передусім, створення систем моніторингу й відповідної бази, які б забезпечували систему публічного адміністрування повною, об'єктивною і актуальною інформацією для компетентного, всебічно зваженого підходу до підготовки і прийняття рішень будь-якого рівня.

У загальному змісті “моніторинг” (від англ. *monitoring* в перекладі – відстеження, на базі латинського кореня – *monitor* – що нагадує, попереджає) означає безперервне стеження за яким-небудь процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату [1, с. 538]. Також у науковій літературі під моніторингом розуміється: процес систематичного спостереження за об'єктом з метою контролю, аналізу, оцінки й прогнозування його стану [2, с. 37; 3, с. 14]; методика і система спостережень за станом певного об'єкта або процесу, що дає можливість спостерігати їх у розвитку, оцінювати, оперативно виявляти результати впливу різних зовнішніх факторів [4, с. 121]; систематичне збирання та обробка інформації, котра може бути використана для покращення процесу прийняття рішення, а також, опосередковано, для інформування громадськості та як інструмент зворотного зв'язку з метою здійснення проектів, оцінки програм чи вироблення політики [5].

Таким чином, мова йде про безперервне спостереження за будь-яким процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату. Інакше кажучи, якщо діагностика ситуації здійснюється систематично з певною заданою періодичністю і з використанням однієї й тієї ж (у всякому разі, базової) системи індикаторів, ми маємо справу з *моніторингом*.

Доволі специфічну дефініцію моніторингу наведено у ДСТУ ISO 9000:2015 (Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів): це визначання статусу системи, процесу, продукції, послуги чи роботи. При цьому уточнюється, що, по-перше, для визначення статусу об'єкта може бути потрібно перевіряти, наглядати чи критично спостерігати за ним, й, по-друге, таке визначання статусу об'єкта здійснюється, зазвичай, на різних стадіях або в різний час [6].

М.О. Кулемінін дається універсальне, придатне для будь-якої сфери людської діяльності визначення моніторингу: це система збору, обробки, збереження та розповсюдження інформації про будь-яку систему чи її елементи, орієнтована на інформаційне забезпечення управління цією системою, яка дозволяє судити про її стан у будь-який час та прогнозувати її розвиток [7, с. 17]. Отже, у загальнонауковому розумінні моніторинг розглядається як діяльність, що передбачає систематичне спостереження, контроль та прогнозування стану певного об'єкта або процесу.

Таким чином, *моніторинг у сфері публічного адміністрування* – це система постійного спостереження за найважливішими поточними результатами, умовами та параметрами розвитку публічного адміністрування в розрізі окремих його сегментів з метою коригування та прогнозування. Практичним застосуванням

моніторингу у сфері публічного адміністрування є інформаційне забезпечення останнього у різних галузях діяльності, в тому числі у сфері сервісної діяльності адміністративних органів.

Метою запровадження моніторингу надання публічних послуг є забезпечення систематичного спостереження надавача цих послуг та інших заінтересованих осіб за процедурою їх надання, а також інформаційно-аналітична підтримка прийняття рішень щодо нормативно-правового, організаційного й методичного забезпечення ефективного та якісного функціонування системи надання публічних послуг. Моніторинг надання публічних послуг характеризується такими особливостями:

1) проведення періодичних замірів показників та індикаторів надання публічних послуг, які характеризують їх динаміку за певний період часу (рекомендується проведення моніторингу не рідше одного разу на рік);

2) систематичне з'ясування і оцінка актуального стану показників, індикаторів та критеріїв і використання цієї інформації каналами зворотного зв'язку для прийняття оперативних раціональних управлінських рішень;

3) застосування соціологічних досліджень у ході визначення якості, доступності й комфортності надання публічних послуг;

4) проведення під час соціологічних досліджень якості та доступності надання публічних послуг експертної оцінки результатів отриманих облікових, статистичних та соціологічних даних;

5) моніторинг має ураховувати, що основна діяльність суб'єкта надання публічних послуг полягає у першочерговому задоволенні якісного виконання звернення фізичної або юридичної особи, суворому дотриманні законодавчих та нормативно-правових актів щодо регламентації надання цих послуг і, таким чином, забезпечує пріоритетну орієнтацію уповноваженого органу на безпосереднє задоволення інтересів і потреб одержувачів послуг.

Розглядаючи систему моніторингу надання публічних послуг потрібно мати на увазі, що ці послуги визначаються організацією надання, якістю і доступністю, а також характеризуються сукупністю кількісних і якісних параметрів, які дозволяють вимірювати, враховувати, контролювати та оцінювати результат надання таких послуг. При цьому для різних послуг і різних категорій споживачів доступність послуги може визначатися різними кількісними та якісними характеристиками, як загальними (територіальна наближеність уповноваженого органу, наявність інформаційних стендів, можливість безперешкодного доступу до приміщення тощо), так і специфічними для групи одержувачів (їх адміністративна правосуб'єктність). Задоволеність одержувача послуги характеризується як оцінкою результату, так і оцінкою процесу взаємодії, що обумовлює потребу у виділенні як конкретних характеристик послуги, так і параметрів обслуговування споживачів [8, с. 65].

Необхідність збору, систематизації й обробки різноманітної інформації, а також постійного проведення аналізу ситуації, коригування на її основі раніше розробленого плану дій, обліку великого обсягу додаткової інформації вимагає розробки й створення методики проведення моніторингу і вироблення управлінських рішень. Методологічне забезпечення моніторингу надання публічних послуг повинне базуватися на використанні системи критеріїв і сформованих на

їх основі показників, які відображають параметри якості, комфорту та доступності таких послуг для споживачів. Параметри мають бути регламентованими та стандартизованими щодо надання публічних послуг, враховувати необхідність чіткого відображення подібних критеріїв у нормативних актах (адміністративних регламентах і стандартах), які закріплюють параметри послуг і процеси їх надання, з націленістю на використання в якості комплексного методологічного забезпечення системи моніторингу публічних послуг [9].

Залежно від галузі застосування моніторингова діяльність у сфері надання публічних послуг спрямовується, зокрема, на вивчення якості їх надання за певними критеріями (наприклад, за критерієм результативності) з метою оптимізації відповідних адміністративних процедур і підвищення ефективності сервісної діяльності органів публічної влади. Також слід зазначити, що будь-які аспекти якості надання послуг нерозривно пов'язані із задоволенням потреб та інтересів суб'єктів звернення за їх наданням [10, с. 420].

Моніторинг надання публічних послуг здійснюється через:

- аналіз матеріалів засобів масової інформації щодо сервісної діяльності органів публічної влади;
- відвідування службових приміщень адміністративного органу з вільним режимом доступу;
- проведення бесід з персоналом суб'єктів надання публічних послуг та громадянами, які одержували такі послуги;
- використання повідомлень окремих громадян про порушення їх прав як одержувачів публічних послуг та надання відповідної правової оцінки діям суб'єктів надання таких послуг;
- візуальне спостереження за діями персоналу суб'єктів надання послуг під час безпосереднього виконання ними своїх обов'язків та прийому громадян;
- фіксацію умов та порядку надання публічних послуг в органах влади за допомогою відео і фотозйомки;
- опрацювання та систематизацію отриманих даних;
- підготовку висновків і рекомендацій щодо підвищення ефективності та якості в процесі надання публічних послуг, їх належне оформлення та доведення до відома суб'єкта звернення за отриманням;
- подальше спостереження за впровадженням наданих рекомендацій та пропозицій і відповідне реагування [10, с. 422–423].

Отже, *моніторинг надання публічних послуг* можна визначити як систематичне спостереження, вивчення та аналіз відповідності функціонування сфери надання публічних послуг законодавчо визначеним принципам надання таких послуг на основі критеріїв ефективності, якості та доступності.

При проведенні моніторингу надання публічних послуг виявляються, аналізуються та оцінюються:

- значення основних параметрів організації, якості, доступності та комфортності надання публічних послуг;
- проблеми, що виникають у споживача при одержанні публічних послуг;
- оцінка задоволеності споживачів послуг організацією їх надання, якістю, доступністю та комфортністю (як в цілому, так і за окремими параметрами);

– звернення замовників до адміністративних органів та суб'єктів надання, необхідні для одержання кінцевого результату публічних послуг, нормативно встановлені й фактичні, склад і кількість;

– фінансові витрати замовника послуги при одержанні ним кінцевого результату, відхилення фактичних від нормативно встановлених значень;

– витрати часу замовника при одержанні ним кінцевого результату публічної послуги, нормативно встановлені й фактичні та відхилення фактичних від нормативно встановлених;

– наявність неформальних платежів у зв'язку з одержанням послуг.

Моніторинг розглядається як інформаційна, діагностична, наукова, прогнозна система, реалізація якої здійснюється під час публічного адміністрування. Ця система включає в себе також й основні елементи оцінки надання публічних послуг, а саме:

– оцінку, яка заснована на аналізі даних обліку та звітності уповноваженого органу, що надає послугу;

– оцінку, яка заснована на аналізі інтерактивних звернень громадян;

– оцінку, яка заснована на даних соціологічного опитування.

При проведенні моніторингу слід враховувати неоднорідний характер інформаційних джерел і методів одержання й використання інформації.

Факторами, які впливають на якість публічних послуг є: стандартизація та регламентація процесу надання таких послуг; створення механізмів, що орієнтують органи публічної влади на підвищення якості наданих публічних послуг і обслуговування; дотримання високих етичних стандартів при наданні публічних послуг; підвищення рівня інформаційної відкритості та прозорості процедур органів влади, а також комунікації зі споживачем; раціональна спеціалізація органів публічної влади з надання окремих послуг у відповідності із встановленими повноваженнями; оптимізація бюджетних видатків на публічні послуги, а також їхній раціональний розподіл відповідно до пріоритетів клієнтів органів влади, суспільства в цілому; визначення критеріїв платоспроможності публічних послуг; підвищення відповідальності органів публічної влади за виконання своїх повноважень; організаційна структура органів влади, відповідальних за реалізацію; фізичне забезпечення взаємодії (зокрема: наскільки належним чином обладнані приміщення державних органів, наскільки вони оснащені сучасним технічним обладнанням, яка частота географічної мережі державних органів тощо) [11].

У системі моніторингу доцільно виокремлювати організаційно-методичну, обліково-статистичну, соціологічну, аналітичну, прогнозну та інформаційну підсистеми. *Організаційно-методичний блок* включає концепцію, організаційну схему, координацію моніторингу. *Обліково-статистичний блок* здійснює облікову і статистичну підтримку аналітичних і прогнозних досліджень, пілотні статистичні обстеження, підготовку матеріалів за підсумками надання публічних послуг за певний період часу. *Соціологічний блок* містить серію соціологічних опитувань і досліджень. *Аналітичний блок* включає тематичні аналітичні розробки. *Прогнозний блок* містить прогноз основних критеріїв, показників, індикаторів і сценаріїв. До складу *інформаційного блоку* входять інформаційне сховище структурованих даних з розвиненими пошуковими механізмами, засобами ведення бібліотеки неструктурованих документів, засобами підтримки групової роботи, бази даних, сайти, портали, науково-практичні конференції, авторські публікації, наукові звіти.

При проєктуванні системи моніторингу пропонується виділяти організаційний, дослідницький, аналітичний, звітно-інформаційний та заключний етапи.

На початковому етапі – *організаційному* – визначаються цілі моніторингу, створюється модель його здійснення, визначаються суб'єкти проведення, набір параметрів показників та індикаторів, згідно з якими проводиться моніторинг, а також розроблюється його програма. Також визначаються способи зв'язку між суб'єктом та об'єктами проведення наукових досліджень. *Під час дослідницького етапу* визначається інформаційне поле дослідження і здійснюється збирання вторинної інформації, зокрема даних державної та відомчої статистики, нормативно-правових актів та стандартів, які регламентують надання публічних послуг. Водночас відбувається збирання первинної інформації щодо поточного стану процесу надання публічних послуг відповідними суб'єктами. При виконанні робіт на цьому етапі бажаним є використання таких методів соціологічних досліджень: масове і експертне опитування, спостереження, експеримент, імітаційне моделювання. Під час застосування зазначених методів доцільне використання анкетування, телефонного опитування, інтерв'ювання, інтернет-опитування. *Аналітичний етап* включає інтеграцію зібраної інформації в інформаційно-аналітичну систему моніторингу, а також проведення обробки та систематизації інформації, одержаної на попередніх етапах. *У ході звітно-інформаційного етапу* на основі попереднього аналізу формується зведений підсумковий звіт, а *на заключному етапі* визначаються завдання щодо проведення моніторингу на майбутні періоди [12, с. 229–230].

Якісну оцінку надання публічних послуг слід проводити на основі соціологічного дослідження, найважливішою складовою якого є проведення соціологічного опитування. Причому доцільно проводити соціологічне опитування двох груп респондентів: 1) вибіркве опитування громадян, які безпосередньо отримали послуги; 2) вибіркве опитування працівників, які безпосередньо надають послуги.

Важливе значення має застосування методу співставлення одержаних фактичних даних з офіційними параметрами організації і якості надання послуг, які визначенні у відповідних стандартах, законодавчих та нормативно-правових актах. Збирання вторинних даних передбачає роботу з такими двома складовими: огляд відомчої звітності та аналіз документів. За результатами огляду відомчої звітності визначається об'єктивна інформація про кількісні характеристики й умови надання послуг, визначається склад і структура показників, їх кількісні та питомі характеристики, підсумки виконання діючих стандартів, нормативів та регламентів. У результаті соціологічних досліджень здійснюється оцінка задоволеності споживачів якістю і доступністю надання публічних послуг.

Серед аналітичних методів найбільш технологічно придатними для проведення систематичного моніторингу інформаційних потоків великого обсягу є контент-аналіз, який виступає основним методом якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення або вимірювання різних фактів і тенденцій, що відображаються в цих документах.

Велике практичне значення має методичний підхід, орієнтований на визначення конкретних процедур, реалізація яких забезпечить проектування і функціонування моніторингу, розроблення конкретного змісту діяльності по кожній процедурі, а також визначення умов їх реалізації. До конкретних процедур системи моніторингу відносяться: ідентифікація організаторів моніторингу; визначення цілей, ключових показників та індикаторів, джерел даних; оцінка доступних ресурсів; інформування і залучення учасників моніторингу; збирання, оброблення та аналіз даних; розробка і надання звіту; оцінка результатів та оцінка системи моніторингу.

Результати моніторингу надання публічних послуг можуть бути використані:

- для оптимізації адміністративних процедур, що реалізуються під час надання таких послуг;
- безпосередньо в процесі розробки та реалізації заходів, спрямованих на підвищення якості, доступності та забезпечення комфортності надання послуг;
- при оцінці ефективності публічно-сервісної діяльності;
- для інформування громадськості з метою забезпечення “прозорості” управління на державному та регіональному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел; 250 тисяч слів. Київ-Ірпін, 2005. 1728 с.
2. *Чурина Л.А.* Мониторинг учебной деятельности в инновационном образовательном учреждении как фактор рефлексивного управления: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 2002. 155 с.
3. *Саможенков В.М.* Мониторинг и управление инвестиционным процессом на промышленных предприятиях: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. Кисловодск, 2001. 145 с.
4. *Неделько С.И., Осташков А.В., Матюкин С.В. и др.* Мониторинг в системе оказания государственных и муниципальных услуг как инструмент реализации стратегии повышения качества государственного и муниципального управления / под общ. ред. В.В. Маркина, А.В. Осташкова. Москва: Изд-во Экслибрис Пресс, 2008. 321 с.
5. *Едгарова І.В.* Моніторинг діяльності державних службовців з надання публічних послуг: підходи до визначення сутності. Державне управління: теорія та практика: ел. наук. фах. вид. 2011. № 2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Edgarova.pdf> (дата звернення: 16.11.2018).
6. Національний стандарт України. ДСТУ ISO 9000-2001 (Системи управління якістю. Основні положення та словник). Київ: ДП “Укр НДНЦ”, 2016. 51 с.
7. *Кулемин Н.А.* Квалиметрический мониторинг в системе образования. Педагогика. 2001. № 3. С. 16–20.
8. *Слівак А.Є., Дешко А.І.* Методичні підходи щодо створення системи моніторингу надання адміністративних послуг центральними та місцевими органами виконавчої влади. Формування ринкових відносин в Україні. 2012. № 5. С. 64–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2012_5_16 (дата звернення: 14.08.2018).
9. *Бабінова О.* Проблеми оцінки якості та ефективності діяльності органів місцевої влади. URL: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/September/6.htm> (дата звернення: 14.08.2018).
10. *Голосніченко І.П., Циганов О.Г., Попова О.О. та ін.* Адміністративні послуги у сфері внутрішніх справ: монографія / за ред. І.П. Голосніченка, О.Г. Циганова. Київ: НТУУ “КПІ”, 2015. 590 с. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/11974> (дата звернення: 04.12.2017).
11. *Ажжжа М.А.* Моніторинг як інструмент забезпечення якості державних та муніципальних послуг. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2012. Вип. 50. С. 270–277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzia_2012_50_30 (дата звернення: 16.11.2018).
12. *Бричук К.Г.* Інструментарій оцінки результативності діяльності органів влади у сфері надання державних послуг. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія “Управління”. 2014. Вип. 1. С. 224–231.

REFERENCES

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. “A large explanatory dictionary of modern Ukrainian” / text. and goal. ed. V.T. Busel; 250 thousand words. Kyiv-Irpin, 2005. 1728 p. [in Ukrainian].
2. *Churina L.A.* (2002) Monitoring uchebnoy deyatel'nosti v innovatsionnom obrazovatel'nom uchrezhdenii kak faktor reflektivnogo upravleniya. “Monitoring of educational activities in an innovative educational institution as a factor of reflexive management”: diss. Ph.D.: 13.00.01. Moscow. 155 p. [in Russian].

3. *Samozhenkov V.M.* (2001). Monitoring i upravlenie investitsionnyim protsessom na promyshlennyykh predpriyatiyah. "Monitoring and management of investment process at industrial enterprises": diss. Cand. of Econom. Sciences: 08.00.05. Kislovodsk. 145 p. [in Russian].

4. *Nedelko S.I., Ostashkov A.V., Matiukin S.V. i dr.* (2008). Monitoring v sisteme okazaniya gosudarstvennykh i munitsipalnykh uslug kak instrument realizatsii strategii povysheniya kachestva gosudarstvennogo i munitsipalnogo. "Monitoring in the system of providing state and municipal services as a tool for implementing the strategy to improve the quality of state and municipal administration" / under total. ed. V.V. Markina, A.V. Ostashkova. Moscow: Publishers Exclibris Press, 2008.332 p. [in Russian].

5. *Yedharova I.V.* (2011). Monitorynh diialnosti derzhavnykh sluzhbovtziv z nadannia publichnykh posluh: pidkhody do vyznachennia sutnosti. Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka. "Monitoring the performance of public servants in public service delivery: approaches to defining nature. Public administration: theory and practice": elect. Sciences. profession. view. No. 2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Edgarova.pdf> (date of application: 16.11.2018) [in Ukrainian].

6. Natsionalnyi standart Ukrainy. DSTU ISO 9000-2001 (Systemy upravlinnia yakistiu. Osnovni polozhennia ta slovnyk). "National standard of Ukraine. DSTU ISO 9000-2001 (Quality Management Systems. Basics and Vocabulary)". Kyiv: State Enterprise "Ukr SIC", 2016. 51 p. [in Ukrainian].

7. *Kulemin N.A.* (2001). Kvalimetricheskiy monitorinh v sisteme obrazovaniia. "Qualimetric monitoring in the education system". Pedagogy. No. 3. P. 16–20. [in Russian].

8. *Slivak A.Ie., Deshko A.I.* (2012). Metodychni pidkhody shchodo stvorennia systemy monitorynhu nadannia administrativnykh posluh tsentralnymy ta mistsevymy orhanamy vykonavchoi vlady. "Methodical approaches to the creation of a monitoring system for the provision of administrative services to central and local executive authorities". Formation of market relations in Ukraine. No. 5. P. 64–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2012_5_16 (date of application: 14.08.2018) [in Ukrainian].

9. *Babinova O.* Problemy otsinky yakosti ta efektyvnosti diialnosti orhaniv mistsevoi vlady. "Problems of assessing the quality and performance of local government bodies". URL: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/September/6.htm> (date of application: 14.08.2018) [in Ukrainian].

10. *Holosnichenko I.P., Tsyhanov O.H., Popova O.O. ta in.* (2015). Administrativni posluhy u sferi vnutrishnikh sprav: monohrafiia. "Administrative services in the sphere of internal affairs: monograph" / ed. I.P. Holosnichenko, O.H. Tsyhanova. Kyiv: NTUU "KPI". 590 p. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/11974> (date of application: 04.12.2017) [in Ukrainian].

11. *Azhazha M.A.* (2012). Monitorynh yak instrument zabezpechennia yakosti derzhavnykh ta munitsypalnykh posluh. "Monitoring as a tool for quality assurance of state and municipal services". Humanities Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy". Iss. 50. P. 270–277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2012_50_30 (date of application: 16.11.2018) [in Ukrainian].

12. *Brychuk K.H.* (2014). Instrumentarii otsinky rezultatyvnosti diialnosti orhaniv vlady u sferi nadannia derzhavnykh posluh. "Toolkit for assessing the performance of public authorities in the provision of public services". Scientific Bulletin of the Academy of Municipal Administration. Management" series. Issue. 1. P. 224–231 [in Ukrainian].

UDC 351

Tsyhanov Oleh,

Doctor of Juridical Sciences, Docent,

Chief Researcher of the

State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8924-1139

MONITORING OF SERVICE ACTIVITIES AND PECULIARITIES OF THEIR IMPLEMENTATION IN THE FIELD OF PUBLIC ADMINISTRATION

The research paper is devoted to revealing the essence of monitoring of service activity and features of its implementation in the field of public administration.

© Tsyhanov Oleh, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).28](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).28)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravookhrona.com/>

Monitoring in the field of public administration is defined as a system of continuous observation of the most important current results, conditions and parameters of the development of public administration in the context of its individual segments for the purpose of adjustment and forecasting. Implementation of monitoring in the field of public administration is the information support of the latter in various fields of activity, including in the sphere of service activity of administrative bodies.

The purpose of monitoring of the provision of public services is to ensure a systematic observation of the provider of these services and other interested persons in the procedure of their provision, as well as information and analytical support for decision-making regarding the legal, organizational and methodological support of the effective and high-quality functioning of the system of provision of public services.

The peculiarities of the functioning of the monitoring system of public service activity are investigated. Considering that system, it should be mentioned that public services are determined by the organization of provision, quality and availability, and are characterized by a set of quantitative and qualitative parameters allowing to measure, take into account, control and evaluate the results of such services.

The review of organizational and methodological, accounting and statistical, sociological, analytical, forecasting and informational subsystems of monitoring of public-service activity is distinguished and carried out. For the foundation of the monitoring system, it is suggested to distinguish organizational, research, analytical, reporting, information and final stages. The directions of the use of monitoring results as a tool for quality assurance and accessibility of public services are identified.

Keywords: monitoring, public administration, public service activities, public services, monitoring system of public services provision.

Отримано: 24.10.2019

Филь Світлана Петрівна,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-8196-313X

СТАДІЇ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ ЗА СТ. 476 МИТНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті розкрито зміст провадження у справах про порушення митних правил за фактом переміщення товарів через митний кордон України, що порушують права інтелектуальної власності, та охарактеризовано стадії його здійснення. Встановлено, що порушення справи розпочинається з виявлення правопорушення, складання протоколу про порушення митних правил та інших процесуальних дій. Визначено, що вирішення справи характеризується підготовкою матеріалів справи і їх передачею до суду, розглядом судом справи по суті та прийняттям судом рішення по справі. Конкретизовано, що оскарження постанови здійснюється шляхом оскарження постанови, перегляду справи та прийняттям рішення за результатами перегляду. З'ясовано, що виконання постанови можливе за рахунок: прийняття рішення до виконання, добровільного виконання рішення та примусового виконання рішення.

Ключові слова: провадження, справа про порушення митних правил, права інтелектуальної власності.

Для забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності (далі – ПІВ) на митному кордоні України в адміністративному порядку та реалізації державної політики в означеній сфері адміністративно-юрисдикційна діяльність стає одним із найважливіших напрямів діяльності органів доходів і зборів України. Ці органи в межах своєї компетенції здійснюють захист ПІВ в адміністративному порядку, забезпечують створення і ефективне функціонування механізму правового регулювання захисту ПІВ у сфері митної діяльності, а також контролюють дотримання норм митного законодавства в цій сфері. При цьому застосування адміністративного примусу є найвпливовішим засобом боротьби з порушеннями митного законодавства. Особливістю застосування адміністративного впливу працівниками митниць на порушників митних правил є здійснення конкретних за змістом та формою процедур, які встановлені чинним законом. Суворе дотримання митницями визначених законодавцем процедур дає змогу розглядати провадження у справах про порушення митних правил як форму адміністративно-юрисдикційної діяльності органів доходів і зборів України.

Захист ПІВ при переміщенні товарів через митний кордон України досліджували такі вчені, як І.М. Бенедисюк, Н.І. Білак, Н.В. Волкова, О.А. Га-

щицький, У.В. Кмецінська, І.М. Коросташова, Е.С. Молдаван, Н.Б. Москалюк, О.О. Пунда, О.М. Тропіна, В.А. Свирида, І.В. Стрижак та ін. Порухення митних правил розглядали такі науковці, як І.Г. Бережнюк, Є.В. Додін, Ю.М. Дьомін, Н.М. Железняк, Г.В. Корчевний, У.В. Кмецінська, Г. С. Римарчук, В. В. Ченцова та інші науковці. Питання адміністративної відповідальності за порушення митних правил за фактом ввезення та вивезення на митну територію України товарів із порушенням ПІВ були предметом аналізу в наукових працях І.Е. Василенка, Н.В. Волкової, В.С. Дроб'язка, В.О. Жарова, В.А. Свириди, І.В. Стрижака, Т.М. Шевелевої та ін.

Незважаючи на такий широкий спектр дослідження правознавцями сфер захисту ПІВ та митної діяльності, питання провадження у справах про порушення митних правил при переміщенні товарів через митний кордон України з порушенням ПІВ не достатньо висвітлене у правовій науці, у тому числі й науці адміністративного права, що детермінує подальше її вивчення.

Метою статті є розкриття поняття та сутність провадження у справах про порушення митних правил за фактом переміщення товарів через митний кордон України, що порушують ПІВ, та характеристика його стадій.

Митне законодавство, що регламентує сукупність відносин у сфері митної діяльності, встановлює відповідальність за порушення митних правил при переміщенні товарів через митний кордон України з порушенням ПІВ. Тобто відповідно до ч. 1 ст. 476 Митного кодексу України (далі – МК України) за ввезення на митну територію України або вивезення за межі цієї території товарів, призначених для виробничої або іншої підприємницької діяльності, з порушенням ПІВ передбачена адміністративна відповідальність [1].

Механізм правового забезпечення провадження у справах про порушення митних правил як різновиду проваджень у справах про адміністративні правопорушення регламентується розділом XIX МК України, Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) та іншими нормативними актами.

У сучасному митному законодавстві зазначено, що завданнями провадження у справах про порушення митних правил є своєчасне, всебічне, повне та об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її з дотриманням вимог закону, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню порушень митних правил, та запобігання таким правопорушенням [1, ст. 486].

Згідно зі ст. 245 КУпАП України завданнями провадження є: своєчасне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законодавством, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності [2].

Під поняттям “провадження у справах про порушення митних правил” І.Г. Бережнюк [3, с. 266–267], С.А. Дуженко [4, с. 11], А.В. Дусик [5, с. 12], С.В. Кувакін, Д.В. Приймаченко, В.В. Ченцов [6, с. 220] розуміють різновид адміністративного провадження, порядок реалізації якого регламентований адміністративним та митним законодавством, спрямованим на притягнення правопоруш-

ників до відповідальності; О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, В.М. Дорогих [7] – сукупність певних процесуальних, юридично вагомих дій з боку учасників такого провадження щодо реалізації їх прав і виконання взаємних обов'язків.

Зауважимо, що провадження у справі про порушення митних правил включає в себе виконання процесуальних дій: складання протоколу про порушення митних правил; опитування осіб, які притягаються до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, свідків, інших осіб; витребування документів, необхідних для провадження у справі про порушення митних правил, або належним чином завірених їх копій чи витягів з них; тимчасове вилучення товарів, транспортних засобів та документів на них; митне обстеження; пред'явлення товарів, транспортних засобів і документів для впізнання; експертиза; взяття проб та зразків для проведення дослідження (аналізу, експертизи); розгляд справи; винесення постанови та її перегляд у зв'язку з оскарженням [1, ст. 486 і 508]. Крім того, у справі про порушення митних правил з метою отримання доказів, необхідних для правильного вирішення цієї справи проводяться процесуальні дії, під час яких складаються протоколи, форми яких встановлюються Мінфіном України та ДФС України.

Провадження у справах про порушення митних правил, як вважають А.В. Дусик та С.А. Дуженко, поділяється на чотири стадії: порушення справи; вирішення справи; оскарження постанови та її перегляд; виконання постанови [4, с. 12; 5, с. 8–9]. На їх думку, таке розмежування дозволяє логічно завершити провадження на кожній із цих стадій шляхом прийняття процесуального рішення, що свідчить про її цілковиту завершеність та відсутність потреби в початку наступної стадії. Для стадії порушення справи – це буде укладання мирової угоди; для стадії вирішення справи – винесення постанови про закриття провадження у справі; для стадії оскарження постанови та її перегляду – прийняття рішення про скасування постанови та закриття справи; для стадії виконання постанови – стягнення накладеного адміністративного стягнення.

Охарактеризуємо стадії провадження у справах про порушення митних правил за переміщення контрафактних товарів.

Порушення справи розпочинається лише за умови складання протоколу про порушення митних правил [1, ст. 488]. До цієї стадії слід віднести такі етапи: виявлення правопорушення; складання протоколу про порушення митних правил; здійснення інших процесуальних дій [7].

Відповідно до ст. 494 МК України протокол про порушення митних правил за переміщення товарів з порушенням ПІВ має містити такі дані, зокрема: дату та місце його складання; посаду, прізвище, ім'я, по батькові посадової особи, яка склала протокол; необхідні для розгляду справи відомості про особу, яка притягується до відповідальності за порушення митних правил, якщо її встановлено; місце, час вчинення, вид та характер порушення митних правил; посилання на ст. 476 МК України за таке порушення; прізвища та адреси свідків, якщо вони є; відомості щодо товарів, що порушують ПІВ; інші необхідні для вирішення справи відомості.

Протокол підписується посадовою особою, яка його склала, за наявності особи, яка притягується до адміністративної відповідальності за порушення митних

правил, протокол підписується і цією особою, а за наявності свідків – і свідками. Протокол складається у двох примірниках, один з яких вручається під розписку порушнику.

Акцентуємо, що працівники митниці можуть оформити протокол про порушення митних правил за ст. 476 МК України лише на підставі висновку експертизи, яка може проводитися лише за згоди правовласника або декларанта [1, ст. 399]. Фактично, як стверджує І.В. Стрижак, за наявності правопорушення у митниці нема жодних дієвих інструментів протидіяти йому або з причини небажання правовласника або з важкості доведення факту порушення [8, с. 57].

Зауважимо, що підставами для порушення справи про порушення митних правил законодавець вважає: безпосереднє виявлення посадовими особами органу доходів і зборів порушення митних правил; офіційні письмові повідомлення про вчинення особою порушення митних правил, отримані від правоохоронних органів, а також органів, що здійснюють митний, державний санітарно-епідеміологічний, ветеринарно-санітарний, фіто-санітарний, екологічний та радіологічний види контролю; офіційні письмові повідомлення про вчинення порушення митних правил, отримані від митних та правоохоронних органів іноземних держав, а також від міжнародних організацій [1, ст. 319, 489, 491].

До того ж посадова особа при розгляді справи про порушення митних правил зобов'язана з'ясувати: факт вчинення адміністративного правопорушення; винність особи, яка вчинила порушення; настання віку, з якого можна притягти особу до адміністративної відповідальності; обставини, що пом'якшують та/або обтяжують відповідальність; підстави для звільнення особи, що вчинила правопорушення, від адміністративної відповідальності; інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

У провадженні справ про порушення досліджуваних митних правил суб'єктами є: особи, які притягуються до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, тобто власник товару, що порушує ПІВ та за наявності його представник (митний брокер, уповноважена на те особа); правовласник або його представник (патентний повірений, уповноважена на те особа); захисники; представники органів доходів і зборів; свідки; експерти; перекладачі; поняті [1, ст. 497].

Відповідно до ст. 498 МК України особи, які притягуються до адміністративної відповідальності за порушення митних правил під час розгляду справи про порушення митних правил у органі доходів і зборів або суді мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, одержувати копії рішень, постанов та інших документів, що є у справі, бути присутніми під час розгляду справи в органі доходів і зборів та брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у їх дослідженні, заявляти клопотання та відводи, під час розгляду справи користуватися юридичною допомогою захисника, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача, давати усні і письмові пояснення, подавати свої доводи, міркування та заперечення, оскаржувати постанови органу доходів і зборів, суду, а також користуватися іншими правами, наданими їм законом.

Вирішення справи характеризується такими етапами, як: підготовка справи до розгляду та передача матеріалів до суду; розгляд судом справи по суті; прийняття судом рішення по справі (винесення постанови).

Справа про порушення митних правил розглядається за місцезнаходженням органу доходів і зборів у п'ятнадцятиденний строк з дня отримання посадовою особою органу доходів і зборів або судом матеріалів, необхідних для вирішення справи. Крім того, справа розглядається у присутності особи, яка притягується до адміністративної відповідальності за це правопорушення, та/або її представника. Ця справа також може бути розглянута за відсутності порушника, лише у випадках, якщо є дані про своєчасне його сповіщення про місце і час розгляду справи і якщо від нього не надійшло клопотання про перенесення розгляду справи. Про час та місце розгляду цієї справи в судовому порядку суд (суддя) повідомляє власника товару, що порушує ПІВ, або його уповноваженого представника та митницю, поштовим відправленням з повідомленням про вручення [1, ст. 524–526].

Зауважимо, що розгляд судом справ про порушення митних правил за переміщення контрафактних товарів має свої особливості, зокрема: справа про порушення митних правил розглядається суддею одноособово; у справі про порушення митних правил суд може виносити одну з таких постанов: про проведення додаткової перевірки, про накладення адміністративного стягнення та про закриття провадження у справі; у разі якщо за результатами перевірки законності та обґрунтованості постанови суду у справі про порушення митних правил ця постанова буде скасована, а справа закрита, або адміністративне стягнення за порушення митних правил буде змінено, конфісковані товари, сума штрафу або її відповідна частина повертаються особі, яка притягалася до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, або її представникові [1, ст. 528]. Крім того, якщо конфісковані товари неможливо повернути в натурі, повертається їхня вартість за вирахуванням сум належних митних платежів за ставками, що діяли на день конфіскації. Грошові кошти повертають органи, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, з державного бюджету.

До речі, постанова суду у справі про порушення митних правил набирає законної сили після закінчення строку оскарження цієї постанови.

Оскарження постанови здійснюється шляхом оскарження постанови, перегляду справи та прийняття рішення за результатами перегляду.

Зауважимо, що постанова суду у справі про порушення митних правил може оскаржитись особою, стосовно якої вона винесена, представником такої особи або органом доходів і зборів, який здійснював провадження у цій справі протягом десяти днів з дня винесення постанови. Така скарга розглядається судом у десятиденний строк з дня її надходження [2, ст. 289, 292 і 293].

Законодавець дозволяє при перегляді справи перевірити законність і обґрунтованість винесеної постанови та прийняти судом одне з таких рішень: залишити постанову без зміни, а скаргу без задоволення; скасувати постанову і надіслати справу на новий розгляд; скасувати постанову і закриття справи. Якщо буде встановлено, що постанову винесено судом, неправомочним вирішувати цю справу, то така постанова скасовується і справа надсилається на розгляд компетентного органу (посадової особи).

Виконання постанови можливе шляхом звернення рішення до виконання, добровільного виконання рішення, примусового виконання рішення.

Що стосується строків накладання адміністративних стягнень, то відповідно до ст. 476 МК України штраф та конфіскація накладається на порушника митних правил не пізніше, ніж через шість місяців з дня вчинення правопорушення, а в разі розгляду судами справ про триваючі порушення митних правил, – не пізніше, ніж через шість місяців з дня виявлення цих правопорушень [1, ст. 465].

Штраф сплачується порушником митних правил у строк не пізніше ніж 15 днів з дня вручення або надіслання йому копії постанови (рішення) суду про накладення штрафу. Він вносить до Державного бюджету кошти в порядку, встановленому законодавством України. У разі не сплати штрафу у визначений строк, постанова суду надсилається для примусового виконання до відділу державної виконавчої служби за місцем проживання або роботи порушника або за місцем знаходження його майна. Постанова суду (судді), по якій стягнення штрафу проведено повністю, з відміткою про виконання повертається до суду, що виніс постанову [1, ст. 539 і 540].

Виконання постанови суду про накладення адміністративного стягнення за порушення митних правил у частині конфіскації виконується державним виконавцем в установленому законом порядку. У разі неможливості конфіскації товарів у порушників митних правил державним виконавцем за рішенням суду може стягуватися вартість цих товарів. Витрати органу доходів і зборів, пов'язані зі зберіганням товарів, щодо яких прийнято постанову про конфіскацію, до моменту винесення такої постанови мають бути відшкодовані правопорушником. Порядок відшкодування зазначених витрат встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику. Розмір суми, що підлягає відшкодуванню, розраховується в порядку, передбаченому законодавством України для визначення собівартості платних послуг. Постанова про накладення адміністративного стягнення за порушення митних правил на осіб, які проживають або перебувають за межами України, виконується за рахунок майна цих осіб, що знаходиться на території України. У разі відсутності в них майна в Україні порядок виконання такої постанови визначається законодавством України та укладеними відповідно до закону міжнародними договорами України з державами, на території яких проживають або перебувають ці особи [1, ст. 541 і 542].

Адміністративно-правовий захист ПІВ, як вважає Г.В. Корчевний, є ще досить молодим і формується на дезінтеграційних засадах, й тому виникає конкуренція правових норм. Тому, на думку вченого, різні органи можуть по-різному кваліфікувати одне й те ж правопорушення, що не сприяє ні єдності практики застосування адміністративного законодавства, ні захисту ПІВ. І як наслідок, провадження у цих справах затягується, розгляд у судах по суті теж, суди приймають рішення про припинення справ у зв'язку з перебігом строків притягнення до адміністративної відповідальності. Проте, незважаючи на негативні моменти у сфері захисту ПІВ, науковець відмічає й позитивні моменти до яких він відносить: оперативність розгляду справ, що створює об'єктивні можливості для швидкого поновлення порушених прав; зазначений порядок застосовується для вирішення категорій спорів, які виникають в основному на стадії оформлення прав на об'єкти ПІВ, зокрема винаходи, корисні моделі, промислові зразки, знаки для товарів і послуг;

справи розглядаються на підставі спеціальної процедури, спрощеної порівняно з цивільним судочинством, що виключає більшість процесуальних дій [9, с. 14].

Отже, підсумовуючи, можемо зазначити, що до визначення поняття “провадження у справах про порушення митних правил” у науковому середовищі виділяється два підходи: як різновид адміністративного провадження, порядок реалізації якого регламентований адміністративним та митним законодавством, та сукупність певних процесуальних, юридично вагомих дій з боку учасників такого провадження щодо реалізації їх прав і виконання взаємних обов’язків.

Крім того, провадження у справі про порушення митних правил за ст. 476 МК України включає в себе виконання процесуальних дій, зокрема: складання протоколу про порушення митних правил; опитування осіб, які притягаються до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, свідків, інших осіб; витребування документів, необхідних для провадження у справі про порушення митних правил, або належним чином завірених їх копій чи витягів з них; тимчасове вилучення товарів, транспортних засобів та документів на них; митне обстеження; пред’явлення товарів, транспортних засобів і документів для впізнання; експертиза; взяття проб та зразків для проведення дослідження (аналізу, експертизи); розгляд справи; винесення постанови та її перегляд у зв’язку з оскарженням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI. Офіційний вісник України. 2012. № 32. С. 9. Ст. 1175.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
3. Актуальні питання теорії та практики митної справи: монографія. / за заг. ред. І.Г. Бережнюка. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. 428 с.
4. *Дуженко С.А.* Провадження у справах про порушення митних правил: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 19 с.
5. *Дусик А.В.* Провадження у справах про порушення митних правил: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2006. 20 с.
6. Митне право України: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Ченцова. К., 2007. 283 с.
7. *Кузьменко О.В., Пастух І.Д., Дорогих В.М.* та ін. Митне право: мультимед. навч. посіб. НАВС, 2014. URL: http://www.naiau.kiev.ua/books/mutne_pravo/materials/home.html (дата звернення: 26.03.2019).
8. *Стрижак І.В.* Проблеми сприяння захисту прав інтелектуальної власності митними органами України. Митна справа. 2013. № 3 (87). С. 54–59.
9. *Корчевний Г.В.* Адміністративна відповідальність за порушення авторських та суміжних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2002. 20 с.

REFERENCES

1. Mytnyi kodeks Ukrainy. “Customs Code of Ukraine”: Law of Ukraine of March 13, 2012 No. 4495-VI. Official Bulletin of Ukraine. 2012. No. 32. 9p. Art. 1175 [in Ukrainian].
2. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 7 hrudnia 1984 r. № 8073-X. “Code of Ukraine on Administrative Offenses of December 7, 1984 No. 8073-X”. Information of the Supreme Soviet of the USSR. No. 51, 1984. Art. 1122 [in Ukrainian].
3. Aktualni pytannia teorii ta praktyky mytnoi spravy: monohrafiia. “Topical issues of customs theory and practice”: a monograph. / For the ed. I.H. Berezhniuk. Khmelnytskyi: PP Melnyk A.A., 2013. 428 p. [in Ukrainian].
4. *Duzhenko S.A.* (2016) Provadzhenia u spravakh pro porushennia mytnykh prav. “Customs Violation Proceedings”: Abstract. diss. Cand. Jurid. Sciences: 12.00.07. Nat. Juridical Univ. Yaroslav the Wise. Kharkiv. 19 p. [in Ukrainian].

5. *Dusyk A.V.* (2006) *Provadzhennia u spravakh pro porushennia mytnykh pravyl. "Customs Violation Proceedings": Abstract. diss. Cand. Juridic. Sciences: 12.00.07. Nat. Juridical. Univ. Yaroslav the Wise. Kharkiv. 20 p. [in Ukrainian].*

6. *Mytne pravo Ukrainy: navch. posib. "Customs Law of Ukraine": study manual / ed. V.V. Chentsova. K., 2007. 283 p. [in Ukrainian].*

7. *Kuzmenko O.V., Pastukh I.D., Dorohykh V.M. ta in.* (2014) *Mytne pravo: multymed. navch. posib. "Customs law: multimedia. teach. Manual". NAVS. URL: http://www.naiu.kiev.ua/books/mutne_prava/materials/home.html (date of application: 26.03.2019) [in Ukrainian].*

8. *Stryzhak I.V.* (2013) *Problemy spryannia zakhystu prav intelektualnoi vlasnosti mytnymy orhanamy Ukrainy. "Problems of promoting the protection of intellectual property rights by the customs authorities of Ukraine". Customs business. No. 3 (87). P. 54–59 [in Ukrainian].*

9. *Korchevnyi H.V.* (2002) *Administratyvna vidpovidalnist za porushennia avtorskykh ta sumizhnykh prav. "Administrative Responsibility for Copyright and Related Rights Violations": Abstract. diss. Cand. of Jurid. Sciences: 12.00.07. NUIA. Kh. 20 p. [in Ukrainian].*

UDC 342.9:399.543

Fyl Svitlana,

Doctor of Juridical Sciences, Senior Researcher,
State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8196-313X

STAGES OF PROCEEDINGS IN CASES OF VIOLATION OF CUSTOMS RULES UNDER ART. 476 CC OF UKRAINE

The article discloses the content of proceedings in cases of violation of customs rules in the fact of movement of goods across the customs border of Ukraine, violating intellectual property rights. The stage of proceedings in cases of violation of customs rules under art. 476 of the CC of Ukraine, namely: a case; solution to a case; appeal of a ruling; execution of the ruling. It was established that the opening of a case begins with the detection of an offense, drafting a protocol on violation of customs rules and other procedural actions. It is determined that the decision of the case is characterized by the preparation of the case materials and their transfer to court, the court examination of the case on the merits and the court's decision on the case. Specifies that the appeal of the ruling is carried out by appealing the ruling, reviewing the case and taking a decision on the results of the review. It was found out that execution of the resolution is possible due to: the decision to execute, the voluntary execution of the decision and the enforcement of the decision. The subjects in proceedings on violation of customs rules on the fact of transportation of counterfeit goods are considered. It is accentuated that proceedings in violation of customs rules under Art. 476 of the Criminal Code of Ukraine includes the execution of procedural actions, in particular: drafting of a protocol on violation of customs rules; a survey of persons who are being brought to administrative responsibility for violation of customs rules, witnesses, other persons; requesting documents necessary for proceedings in violation of customs rules or duly certified copies thereof or extracts from them; temporary seizure of goods, vehicles and documents on them; customs inspection; presentation of goods, vehicles and documents for identification; expertise; taking samples and samples for research (analysis, examination); consideration of the case; passing a resolution and reviewing it in connection with the appeal.

Keywords: proceedings, violation of customs rules, intellectual property rights.

Отримано: 22.10.2019

Шейбут Денис Вікторович,
аспірант ННІ права ім. Князя
Володимира Великого, МАУП, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-7171-8277

ОСОБЛИВОСТІ ОЦІНКИ РИЗИКІВ І ЗАГРОЗ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ МІГРАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються можливості формування та розвитку ефективної системи протидії загрозам та ризикам, пов'язаним із міграційними процесами. Досліджено особливості оцінки ризиків як необхідної умови для попередження загроз у сфері міграції. Розглянуто методологію оцінювання ризиків, які можна запропонувати для визначення рівня загроз міграційного характеру в окремих регіонах України та світу. Виявлено нові підходи до оцінки міграційних ризиків, а також встановлено шляхи їх оптимізації, виражені в оцінці впливу міграції на економічну складову.

Ключові слова: міграційні ризики, міграція населення, міграційна політика, двоїстий характер міграційної політики.

Глобалізаційні процеси в поєднанні зі стрімкими змінами в політичних та економічних системах сприяли різкій інтенсифікації міграційних потоків та призвели до формування принципово нової міграційної ситуації як в Україні, так і в світі. Так, загальна чисельність міжнародних мігрантів на світовому рівні за останні пів століття збільшилася більш ніж у три рази (з 82,46 млн у 1960 р. до 280 млн чол. у 2019 р.), а іноземні громадяни стали невід'ємною частиною життя всіх країн світу [1].

Перетворення міграційних потоків у глобальне явище, що створює низку загроз та ризиків для світового співтовариства, зумовили збільшення інтересу до проблем міграції з боку вчених, державних та політичних діячів, громадських організацій та інших не байдужих до проблем людства. Все це та багато інших проблем створило потребу у вдосконаленні інструментів регулювання міграційних процесів на різних рівнях, зокрема оптимізації міграційної політики з використанням системи міжнародних договорів, угод та інших двосторонніх та багатосторонніх нормативно-правових актів із регулювання переміщень населення. Необхідною умовою для таких дій є визначення не лише подальшого розвитку цього явища, а й прогноз розвитку подій, що з ним пов'язані. Тому для вирішення питань прогнозування міграційних ризиків необхідно забезпечити фахівців-аналітиків не лише нормативними документами, а й методологією оцінювання ризиків, що має окрему специфіку.

Метою статті є аналіз сучасних напрацювань щодо оцінювання ризиків в економічній, виробничій і воєнній сферах та можливої інтеграції таких систем оцінки ризиків у систему протидії нелегальної міграції тощо.

© Sheibut Denys, 2019

Сьогодні головним суб'єктом регулювання міграційних процесів в Україні є Державна міграційна служба України, яка ще працює над створенням ефективної методології оцінювання міграційних ризиків. Крім того, міжнародні дослідження у цій сфері також подекуди заходять у глухий кут. Результати такого безсилля перед міграційними загрозами можна спостерігати в Європі та багатьох розвинених країнах світу, що робить це дослідження актуальним та суспільно значущим.

Різні задачі, пов'язані з оцінюванням ризиків, мають майже схожі шляхи реалізації. Відмінністю залишається лише вибір методології, що залежить від інформації, яку потрібно опрацювати. Тому оцінка ризиків, пов'язаних із міграційними процесами, не є винятком. Невирішеною проблемою залишається лише вибір оптимальних критеріїв оцінювання загроз, що досить часто є прихованими. Так, наприклад, імпорт мігрантів може бути позитивним явищем, що можна використовувати як нові можливості для розвитку ринку праці. Водночас загрози у вигляді внутрішніх злочинних формувань, зокрема й терористичних, несприйняття культури таких мігрантів населенням країни, що також може призвести до конфліктних явищ, можна розглядати як негативний її бік. Це зумовлено певною неоднозначністю самої міграції.

Саме такий подвійний характер міграції, як показало дослідження міграційних процесів, яке проводилось вітчизняними та закордонними вченими, є початком заходів в області регулювання міграції. Відповідну двоїстість можна спостерігати на трьох рівнях: на міжнародному – як результат суперечностей між інтересами розвинених країн, міжнародних організацій та окремих держав; на регіональному – у зв'язку з посиленням міграційної політики щодо громадян третіх країн; на рівні окремих держав – як протиріччя між соціально-демографічними та економічними інтересами, з одного боку, а також міркуваннями національної безпеки, з іншого [2, 3, 4].

Подвійність міграційної політики на національному рівні також проявляється в протиріччях економічного, демографічного і геополітичного характеру. Це можна пояснити тим, що інтереси демографічного та економічного розвитку часто різняться з інтересами національної безпеки, створюючи при цьому певні ризики.

Тому для подолання подвійного характеру міграційної політики, насамперед, необхідно усвідомити, що забезпечення легітимного поля міжнародної міграції та раціональне використання наявної у мігрантів кваліфікації може бути досягнуто тільки за допомогою розумної та стратегічно вивіреної міграційної політики.

Загалом, якщо розглядати ризик як поняття, то його прийнято розуміти у вигляді ймовірності настання певної події, яка може нести не лише загрозу або небезпечне явище. Так, ризики можна представити у вигляді втрати різних можливостей, які суб'єкт певної діяльності не використав і тим самим втратив можливість для реалізації своїх запланованих задач. Тому ризики в міграційній діяльності найбільш зумовлені такими обставинами, що передбачити досить складно. А відтак певні статистичні інструменти або розрахунково-технічні у цій сфері використати досить складно. Найбільш оптимальними для оцінювання ризиків, на нашу думку, можна вважати експертні методи, інформаційна база яких будується на досвіді та інтуїції експертів. Високий ступінь невизначеності в оцінці міграційних ризиків мають правові заходи. Причому як з боку країн, що приймають мігрантів,

так і світової спільноти. Україна ж, на відміну від багатьох держав, має досить лояльне міграційне законодавство. Так, основу для нормативної бази з питань регулювання міграційних процесів становлять міжнародні договори, угоди, рекомендації та інші акти, які приймаються на різних засіданнях та конференціях, що проводяться під егідою провідних міжнародних організацій, передусім, Організації Об'єднаних Націй. Особливий акцент в українському законодавстві зроблено на трудову міграцію, оскільки цей аспект має найбільшу ймовірність формування загрози для країни у вигляді відтоку висококваліфікованих кадрів.

З цього приводу слід звернути увагу на те, що в Україні внаслідок еміграційних процесів поступово зменшується населення, особливо в останній час, через військовий конфлікт на Сході [5]. Такі ознаки можна розглядати як внутрішні ризики, що спонукають українців брати участь у міжнародних міграційних процесах. Проте законодавець не залишив осторонь цю сферу, ухваливши Закон “Про зовнішню трудову міграцію” [6], де встановлено правові засади державного регулювання трудової міграції і соціального захисту громадян. Основу цього Закону складає Конституція України та законодавчі акти, синхронізовані з міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Незважаючи на зазначене, оцінити ризики цього явища досить складно, оскільки відсутні стандартизовані критерії оцінювання, а також не вирішено питання інформаційного забезпечення такої діяльності достовірними даними. Проте можна з упевненістю виділити той факт, що в Україні є група депресивних регіонів, які з початком військових дій на сході нашої країни стали відрізнятися економічними показниками, незважаючи на те, що в минулому по низці виробництв вони займали провідні місця та демонстрували відносно високі темпи розвитку. Тому саме економічні показники і можуть виступати одним із критеріїв оцінки ризиків міграції. Спад виробництва, передусім у промисловості, який супроводжується зростанням безробіття, зниженням рівня життя, поширенням негативних соціальних явищ, різними проблемами в демографічній сфері (зростання смертності, зниження народжуваності), все це створює передумови для виникнення ризику. Саме характер міграційних процесів є найважливішим індикатором не лише міграційних ризиків, а й соціальних та демографічних у цілому.

Державною міграційною службою України постійно ведеться моніторинг міграційних ризиків. Основними сферами такого моніторингу є дослідження внутрішньої міграції, аналіз нелегальної (незаконної) міграції, вивчення міграції у сфері надання притулку та сфери трудової міграції. Методологія в таких моніторингових дослідженнях не зазначена. Проте самі прогнози настання загроз присутні [7]. Державна міграційна служба збирає інформацію щодо можливих прямих, або опосередкованих, реальних чи потенційних загроз міграції. Зокрема, досліджуються світові військові конфлікти, екологічні та техногенні катастрофи й інші явища, які можуть спричинити потік біженців в Україну. Особливо привертається увага до сусідніх країн. Все це досліджується та робляться висновки стосовно міграційних загроз. Така робота проводиться і на міжнародному рівні. Так, серед рекомендацій в галузі регулювання міжнародної міграції, які надаються ООН стосовно всесвітнього плану дій в області народонаселення, містяться такі положення:

- уряди і міжнародні організації мають передусім полегшувати добровільні міждержавні міграції;
- урядам, які розглядають міжнародну міграцію важливою для їх розвитку в короткостроковій або довгостроковій перспективі, рекомендується проводити двосторонні або багатосторонні консультації з метою гармонізації їх політики в галузі міжнародної міграції;
- проблеми біженців і вимушено переміщених осіб, в тому числі їх право на повернення додому і право на майно, мають врегульовуватися відповідно до принципів Статуту ООН, Загальної декларації прав людини та інших міжнародних документів;
- країни, які стикаються з відтоком трудових мігрантів і бажають сприяти поверненню працівників, мають докладати зусиль для створення сприятливих можливостей для працевлаштування на національному рівні;
- країни, що приймають мігрантів, повинні забезпечити належне медичне обслуговування для мігрантів і членів їх сімей та гарантувати їх фізичну безпеку;
- уряди країн, приймають мігрантів, мають сприяти постійним мігрантам зберігати свою культурну спадщину, в тому числі за рахунок використання їх рідної мови [8].

Таким чином, основні зусилля на вищому рівні під егідою ООН містять напрями дій щодо вдосконалення управління міграційними процесами, а також спрямовані на вилучення максимальної користі з процесу міграції з погляду розвитку країн.

Разом з тим, аналіз основних міждержавних документів у сфері регулювання міграційних процесів дозволив виявити також подвійний характер міграційної політики на глобальному рівні. Так, наприклад, існують суперечності між основними країнами еміграції та країнами імміграції. Як наслідок, підписані на міжнародних конференціях документи і угоди через їх ратифікації незначною кількістю країн довгі роки не можуть набрати чинності. Характерний приклад – ситуація з ратифікацією міжнародних конвенцій, що стосуються трудящих мігрантів, зачіпають економічні інтереси окремих держав. Наприклад, конвенцію Міжнародної організації праці (МОП) від 1949 р. “Про трудящих-мігрантів” ратифікували до сьогодні лише 26 % країн. Конвенцію “Про зловживання в галузі міграції та забезпечення трудящим-мігрантам рівності можливостей” ратифікували 12 % країн. Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей, прийнята у 1990 р., вступила в силу лише у 2003 р. (до сьогодні ратифікована країнами-учасниками договору на 24 % [9]).

Таким чином, при оцінюванні ризиків міграційної політики на глобальному рівні слід виділити важливу особливість світової спільноти, яка має власне ставлення до проблеми міжнародної міграції. При цьому в дискусіях з питань міграції проглядаються три ключові проблеми: недостатня кількість достовірних та повних статистичних даних; відсутність всеосяжної теорії міграції; неповне розуміння сукупностей взаємозв'язків між міграцією та економічними, політичними, екологічними факторами тощо.

Тому для врегулювання питань міграції необхідно забезпечити вирішення зазначених проблем на міжнародному рівні, з метою формування обґрунтованої

міграційної політики та прийняття рішень з усіх актуальних аспектів взаємозв'язку міграції з розвитком країн, що приймають мігрантів.

Міграційні ризики мають специфічні особливості, зумовлені не лише ознаками наявності військових конфліктів або екологічними катастрофами, що можна заздалегідь спрогнозувати та бути готовими до них, а й певними політичними і економічними обставинами. Україну ще не торкнулися ті міграційні труднощі, які зараз переживає значна частина Європейських країн, проте низькі економічні умови для висококваліфікованих фахівців створюють прецедент до відтоку кращих фахівців з України за кордон, а держава не вживає заходів щодо попередження таких ризиків.

Міграційні ризики мають подвійний характер, який проявляється у протиріччях економічного, демографічного та геополітичного характеру. Це можна пояснити тим, що інтереси демографічного та економічного розвитку часто різняться з інтересами національної безпеки. Так, міграційні ризики межують з такими позитивними явищами, як збільшення ринку праці.

Світова спільнота досить часто має власне ставлення до проблеми міжнародної міграції, це зумовлено складністю узгодження між самою міграцією та економічними, політичними, екологічними та іншими факторами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Migration and migrant population statistics. Euro stat statistics explained. 2019. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics (дата звернення: 14.10.2019).
2. Compendium of Recommendations on International Migration and Development: The United Nations Development Agenda and the Global Commission on International Migration Compared. N.Y.: United Nations, 2006.
3. Chernyshev K.A. The study of permanent migration of economically depressed regions. *Economic and Social Changes: Facts, Trends, Forecast*, 2017, vol. 10. URL: https://www.researchgate.net/publication/322648379_The_Study_of_Permanent_Migration_of_Economically_Depressed_Regions (дата звернення: 14.10.2019).
4. Чернышев К.А. Миграции населения депрессивного региона. *Народонаселение*. 2016. Т. 1. № 1. С. 52–63.
5. Українців стає все менше. Держкомстат. Газета “Сьогодні”. 2018. URL: <https://ukr.segoday.ua/ukraine/ukraincev-stanovitsya-vse-menshe-goskomstat-1172565.html> (дата звернення: 14.10.2019).
6. Про зовнішню трудову міграцію. Закон України від 25.11.2015 № 761-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19> (дата звернення: 14.10.2019).
7. Оперативний звіт моніторингу інформаційних процесів. Вплив міграційних ризиків на ситуацію в Україні. Контактний інформаційно-аналітичний центр з моніторингу міграційних процесів ДМСУ. 2016. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/migprocess/zvit_vypusk_27.pdf (дата звернення: 14.10.2019).
8. Миграция. ООН. 2019. URL: <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/migration/index.html> (дата звернення: 14.10.2019).
9. Compendium of Recommendations on International Migration and Development: The United Nations Development Agenda and the Global Commission on International Migration Compared. N.Y.: United Nations, 2006; International Migration Policies 2013. N.Y.: United Nations, 2013. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/migration/migration-report2013/Full_Document_final.pdf (дата звернення: 14.10.2019).

REFERENCES

1. Migration and migrant population statistics (2019). Euro stat statistics explained. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics (date of application: 14.10.2019) [in English].
2. Compendium of Recommendations on International Migration and Development: The United Nations Development Agenda and the Global Commission on International Migration Compared. N.Y.: United Nations, 2006 [in English].
3. Chernyshev K.A. The study of permanent migration of economically depressed regions. *Economic and Social Changes: Facts, Trends, Forecast*, 2017, vol. 10. URL: https://www.researchgate.net/publication/322648379_The_Study_of_Permanent_Migration_of_Economically_Depressed_Regions (date of application: 14.10.2019) [in English].
4. Chernyshev K.A. Migrants naseleniia depressivnoho rehiona. "Migration of the population of the depressed region Narodonaselieniie. 2016. T. 1. No. 1. P. 52–63 [in Russian].
5. Ukraintsiv staie vse menshe. Derzhkomstat. "There are fewer and fewer Ukrainians". Newspaper "Siohodni". 2018. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/ukraincev-stanovitsya-vse-menshe-goskomstat-1172565.html> (date of application: 14.10.2019) [in Ukrainian].
6. Pro zovnishiu trudovu mihratsiiu. Zakon Ukrainy № 761-VIII. 25.11.2015. "On external labor migration. Law of Ukraine of 25.11.2015. No. 761-VIII". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19> (date of application: 14.10.2019) [in Ukrainian].
7. Operativnyi zvit monitoryngu informatsiinykh protsesiv. Vplyv mihratsiinykh rizykv na situatsiiu v Ukraini. "Operational monitoring report of information processes. Impact of migration risks on the situation in Ukraine". Contact Information and Analytical Center for Monitoring of Migration Processes of SCSU. 2016. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/migprocess/zvit_vypusk_27.pdf (date of application: 14.10.2019) [in Ukrainian].
8. Mihratsiia. OON. "Migration. UN". 2019. URL: <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/migration/index.html> (date of application: 14.10.2019) [in Russian].
9. Compendium of Recommendations on International Migration and Development: The United Nations Development Agenda and the Global Commission on International Migration Compared. N.Y.: United Nations, 2006; International Migration Policies 2013. N.Y.: United Nations, 2013. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/migration/migrationreport2013/Full_Document_final.pdf (date of application: 14.10.2019) [in English].

UDC 342.9

Sheibut Denys,

Postgraduate Student of the Volodymyr the Great Educational and
Scientific Institute of Law, Interregional Academy of Personnel
Management, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-7171-8277

**FEATURES OF THREAT AND RISK ASSESSMENT TO
MIGRATION PROCESSES IN UKRAINE**

This article discusses the possibilities of forming and developing an effective system to counter the threats and the risks associated with migration processes. The author investigates the features of risk assessment, as a prerequisite to prevent threats in migration. The risk assessment methodology that can be proposed to determine the level of migration threats in certain regions of Ukraine and the world is considered. To this end, the history of the formation of a regulatory framework that oversees migration at the domestic and international levels is examined. The phenomena of the dual nature of migration policy at the global, national and local levels, which are due

to the lack of a correlation between the interests of representatives of various political and social groups, are analyzed.

The author studied the regional characteristics of the risks associated with migration processes. As a result, the regional characteristics of migration processes are disclosed, the age and intellectual characteristics of the population are investigated; the problems and causes of the outflow of youth are identified, so the possible negative consequences of such processes are determined. The author discovered new approaches to the assessment of migration risks and ways to optimize them, expressed in assessing the impact of migration on the economic component.

The article revealed the influence of migration processes on the age and quality of the population, which allowed us to study the risks of migration of the working population. Based on the study of migration risks, the author proposed the priority directions in migration policy at the national and regional levels. The main provisions of the article can be used in developing the concept of migration policy of Ukraine in the context of socio-economic development.

Keywords: migration risk, population migration, migration policy, dual nature of migration policy.

Отримано: 23.10.2019

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.415 (477)

Бурбій Анастасія Вікторівна,
здобувач ДНДІ МВС України,
провідний юрисконсульт ДНДІ
МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-4866-321X

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОЗНАК ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ

У статті проводиться аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак злочинів проти виборчих прав громадян, які дозволяють вирізняти їх серед усього масиву злочинних посягань. Підкреслюється неоднозначність тлумачення складових характеристик зазначених злочинів. Наголошується на неузгодженості підходів до розуміння об'єкта злочинів у науці кримінального права. Автором підтримується позиція щодо покладення в основу об'єктної детермінації саме суспільних відносин як найбільш універсальної категорії. Окреслюються наявні в законодавстві проблеми щодо визначення спеціального суб'єкта окремих злочинів проти виборчих прав громадян.

Ключові слова: виборчі права, суспільні відносини, склад злочину, об'єкт посягання, діяння, умисел.

Однією з негативних рис злочинів проти виборчих прав є утруднений процес їх виявлення та розслідування. Зазначене відображається і у правозастосовній практиці. Це можна пов'язати як із специфічністю механізму вчинення таких злочинів, їх латентністю, так і зі складністю використання кримінально-правових норм, спрямованих на охорону виборчих прав від посягань.

Досліджуючи злочини проти виборчих прав громадян як родового поняття, не можна оминати важливе значення, яке законодавець визначив для цієї категорії правопорушень, закріпивши відповідальність за їх учинення у межах одного з перших розділів основної частини Кримінального кодексу України (далі – КК України). При цьому, зважаючи на принцип групування розділів особливої частини КК України за родовим об'єктом посягання, здивування викликає поєднання таких злочинів із посяганнями на трудові, освітні чи сімейні права. Колізійність спостерігається і у віднесенні цих прав до “інших особистих прав і свобод людини і громадянина”, оскільки таке групування явно суперечить фундаментальним правовим уявленням про права людини [1, с. 169; 2, с. 181]. Зазначене зумовлює необхідність дослідження характерних ознак злочинів проти виборчих прав, які наділяють їх самостійним значенням у кримінальному законодавстві України.

Встановлення об'єкта посягання та інших об'єктивних ознак злочину дозволяє детермінувати конкретне злочинне діяння. Наразі питання визначення таких ознак залишається однією з найбільш дискусійних проблем кримінально-правової науки. Відсутність поняття об'єкта злочину у законодавстві України про кримінальну відповідальність поєднується з відсутністю єдності позицій у науці кримінального права щодо визначення його сутності та змісту.

Безкомпромісне розуміння того, що об'єктом злочину є те, на що він посягає, не забезпечує однастайності визначення того, на що ж саме здійснюється посягання.

Визначаючи роль об'єкта злочину, О.В. Ус констатує, що він надає можливість з'ясувати склад злочину та підставу кримінально-правової оцінки вчиненого діяння, відображає сутність учиненого злочину, його суспільну небезпечність, визначає відмежування злочину від інших суміжних злочинів та правопорушень і, врешті, забезпечує правильну кримінально-правову оцінку вчиненого [3, с. 149–150].

Дослідники кримінального права розділилися на дві групи, кожна з яких відстоює своє бачення поняття об'єкта злочину. Перша група дослідників класично визнає об'єктом злочинів виключно суспільні відносини [4, с. 54; 5, с. 184; 6, с. 137]. Друга група схильна до перегляду такої думки щодо цього питання і пропонує в об'єкті злочину бачити захищене законом благо чи цінність [7, с. 40; 8, с. 71; 9, с. 31].

С.Я. Лихова вважає, що концепція об'єкта злочину як суспільних відносин не відповідає сучасним поглядам щодо оцінки соціальних цінностей, і визначає її недоліком перебільшення значення категорії публічного у сфері соціального життя, оскільки при цьому людина з її потребами, інтересами, правами виводиться на другий план [10, с. 21]. Але ж людина, її інтереси, цінності та важливі для неї блага, зв'язки, які між ними виникають, у своїй сукупності й утворюють конкретні суспільні відносини.

Прихильники ціннісної теорії наполягають на абстрактному характері суспільних відносин. Проте, на наше переконання, цінності як об'єкт посягання є дещо надуманими, оскільки рівень нематеріальності й абстрактності поняття цінностей є не меншим за рівень нематеріальності суспільних відносин. Відповідно, в сучасному праві виокремлення цінностей відбувається на основі загально визнаних правових принципів. Якщо оцінювати два розглядувані поняття за схемою від загального до безпосереднього, то суспільні відносини утворюються навколо тих чи інших цінностей, узагальнюючи їх. Теорія цінностей має свої переваги, коли стоїть питання охорони якогось одиночного і конкретного блага як-то здоров'я чи життя. Проте в контексті таких складних правових явищ, як виборча сфера, службова діяльність, громадська безпека та інше, які мають значний ступінь абстракції та багатоеlementності, цінності, розчиняються і не забезпечують потреб визначення об'єкта для кримінально-правової охорони. Їх надмірна конкретизованість має обмежений характер і може значно ускладнити кваліфікацію злочинних діянь, якщо перенести ціннісний склад злочину на реальну ситуацію. Тому концепція суспільних відносин видається більш універсальною з огляду на її комплексність. Крім того, слабкість цінностей виявляється у розбіжності загально визнаних і особистих цінностей, адже їх формування часто залежить від соціально побутових та освітніх підвалин як усього суспільства, так і окремої особи. Вибірчі

© Burbii Anastasiia, 2019

відносини як вид суспільних відносин формуються на основі об'єктивних законодавчих норм, які, по суті, уже акумулювали і розчинили в собі чимало цінностей, поєднавши їх із численними соціально-правовими принципами. Виборчі ж права реалізуються виключно у межах таких відносин і не мають самостійного природного фундаменту, на відміну від категорій життя, здоров'я, народження як самостійних і незалежних. Така позиція повною мірою корелюється з науковими поглядами щодо зв'язку цінностей з юридичними нормами і їх реальним втіленням [11, с. 37].

Врешті, П.П. Андрушко слушно зазначає, що апріорі бути не може єдиної концепції об'єкта злочину та його структури в теорії кримінального права [12, с. 106]. Спираючись на останнє твердження, можна висловити ідею, що догматичне сприйняття суспільних відносин у конкретній сфері як об'єкта злочинного посягання має і свої прагматичні переваги. Зважаючи на динамічний характер суспільних відносин, незалежно від сфери їх утворення, можуть змінюватися і погляди на бачення змісту складових злочину. Ціннісні уявлення можуть коливатися, але суспільні відносини мають більш тривалий і стійкий характер. Проте без установлення найбільш прийнятних і ємних категорій кримінального права, серед яких почесне місце посідає об'єкт злочину, унеможлиблюється правильність як нормотворення, так і правозастосування. Підтримуючи позицію визначення суспільних відносин об'єктом злочину, ми вбачаємо в них своєрідне узагальнення різних підходів до розуміння об'єкта злочину. Виборчі відносини як багатогранне утворення за такого підходу вбирають у себе основні елементи і принципи виборчого права та виборчого процесу, учасників виборів, діяльність окремих суб'єктів виборчого процесу та їх взаємозалежність тощо.

Згідно з традиційним для вітчизняної науки кримінального права триступневим поділом об'єкта злочину на загальний, родовий та безпосередній, уся сукупність усіх суспільних відносин, охорона яких здійснюється нормами КК України, утворює загальний об'єкт. Він вбирає в себе абсолютно всі охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, узагальнюючи їх, і в межах цього дослідження не потребує окремого уточнення. Розмежування відносин традиційно здійснюється на рівні інших двох рівнів: родовому та безпосередньому.

Визначення родового об'єкта злочинів проти виборчих прав пов'язане з дослідженням сутності самих виборчих прав. Ознаки таких злочинів детерміновані глибинною сутністю виборчого процесу, його політичними (зокрема конкуренцією) та економічними (доступ до розподілу матеріальних благ) складовими, які зумовлюють втручання у виборчі відносини. Виборче право не виникає само по собі, воно зумовлене існуванням позитивних, передусім конституційних, юридичних норм, які забезпечують не лише можливість особи брати участь у формуванні публічної влади, а й формують складну систему виборчих відносин. Об'єктивні та суб'єктивні детермінанти в ньому тісно переплітаються. Реалізація виборчих активних і пасивних прав громадянами не обмежує коло складових таких відносин, а, по суті, увінчує їх. Нормальний порядок їх реалізації знаходиться у нерозривному і взаємозалежному зв'язку з функціонуванням усіх суб'єктів і ланок виборчого процесу. Така складна система відносин може бути уражена на будь-якому рівні свого існування, але кожне посягання врешті порушує внутрішні зв'язки цих

відносин. Завершуючи розгляд цього питання, зазначимо, що так чи інакше, але кримінально-правова охорона забезпечується не заради збереження цілісності та непорушності поодинокі цінності як такої, а з метою збереження балансу та стабільності відносин між членами суспільства. В іншому випадку вона втрачає сенс.

Зважаючи на об'єм поняття родового об'єкта, прийнятого у вітчизняному кримінальному праві, за яким під цим поняттям об'єднуються однорідні суспільні відносини зі спільними ознаками і в подальшому отримують свій кримінально-правовий захист, повернемося до колізійного питання, поставленого на початку цього дослідження. Аналізуючи розділ V “Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав людини і громадянина” КК України, ми одразу помічаємо невідповідність покладеного в його основу групового поділу злочинних посягань із зазначеним вище науковим триступеневим поділом. Справа в тому, що у ньому містяться юридичні склади злочинів, які посягають на самостійні групи відносин, гарантовані Конституцією України: політичні, цивільні, соціально-культурні. Незважаючи на те, що законодавець об'єднав їх як “особисті права і свободи людини і громадянина”, вони не набули цих рис. Від посягання на кожен зазначену групу порушуються різні самостійні відносини. Намагаючись вирішити цю проблему, Л.П. Медіна, спираючись на те, що родовим об'єктом злочинів, які містяться у зазначеному розділі, є не всі, а тільки окремі конституційні права і свободи людини і громадянина, пропонує сформулювати назву розділу V як “Злочини проти політичних та інших конституційних прав і свобод людини і громадянина” [13, с. 121]. Перевагою такої пропозиції є відсутність необхідності внесення структурних змін у чинний кримінальний закон. Високо оцінюючи напрацювання автора, ми втім не можемо повною мірою підтримати зазначену позицію. Більшість об'єктів, які отримали кримінально-правовий захист, належать до конституційних і охороняються іншими розділами КК України (життя, здоров'я, гідність тощо), тому запропонований шлях не ліквідує окреслену проблему. Натомість ми вважаємо, що назріла потреба в перегляді наявної структури поділу особливої частини КК України, у зв'язку з чим доречним буде винесення посягань на виборчі та референтні права в окремий розділ. У такий спосіб буде досягнуто точності формулювання і розуміння кола відносин, які отримують кримінально-правовий захист.

Фінальним, локалізуючим злочин, елементом виступає безпосередній об'єкт, під яким часто розуміють суспільні відносини, поставлені законодавцем під охорону певної статті Особливої частини КК України, яким заподіюється шкода, що має ознаки конкретного складу злочину [14, с. 70]. Тобто можна стверджувати, що він індивідуалізує те, що закладено в родовий об'єкт. При цьому в літературі панує цілком логічна, як на наше переконання, думка, що безпосереднім об'єктом так само, як загальним, родовим та видовим, можуть бути визнані тільки суспільні відносини, а не будь-які блага й цінності [15, с. 47]. Якщо уважно поглянути на назви і безпосередньо на зміст диспозиції ст.ст. 157–160 КК України, то можна дійти висновку, що всі зазначені посягання є можливими виключно під час реалізації виборчих прав суб'єктами виборчих відносин. Невдовзі в Україні “запрацює” новий “маяк” виборчих відносин – Виборчий кодекс України, який опосередковує

положення Конституції України, з якого випливає, що виборчі права поділяються на основні: право голосу і право бути кандидатом на виборах, і пов'язані з ними виборчі права, які можна охарактеризувати як похідні, серед яких: бути членами виборчих комісій, які організовують підготовку та проведення відповідних виборів, отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, здійснювати спостереження за проведенням відповідних виборів, оскаржувати порушення власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних із участю у виборчому процесі, висувати кандидатів. І це неповний перелік. На рівні закону ми бачимо в цьому позитивну тенденцію, закріплення найширшого тлумачення поняття виборчого права. Похідні виборчі права доповнюють і забезпечують основні. Зазначені правомочності суб'єкта виборчого процесу, розкриваючи зміст виборчих прав як об'єкта кримінально-правової охорони, доводять те, що виборчі відносини є цільовими, такими, що спрямовані на конкретний результат – формування органів публічної влади. Похідні виборчі права набувають значення на етапі визначення безпосереднього об'єкта, конкретизуючи зміст посягання.

Чинний КК України передбачає настання кримінальної відповідальності тільки за умови наявності суспільно небезпечного злочинного діяння. Визначення і характеристика зазначених ознак здійснюється через встановлення об'єктивної сторони злочину – сукупності передбачених законом про кримінальну відповідальність ознак, які характеризують зовнішній прояв злочину [16, с. 71]. Злочин як вольовий акт являє собою єдність його зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) властивостей і ознак. Зовнішня сторона злочину утворює його об'єктивну сторону, а внутрішня його суб'єктивну сторону [17, с. 62]. На єдності об'єктивних і суб'єктивних ознак наголошують деякі автори у навчальній літературі [16, с. 163].

Зазвичай, характеризуючи об'єктивну сторону, здійснюють оцінку:

- суспільно небезпечного діяння, визначаючи в якій формі воно виражається: в активних діях чи бездіяльності;
- суспільно небезпечних наслідків: чи наявний шкідливий результат у результаті вчиненого;
- наявності причинного зв'язку між діянням та наслідками.

Також у навчальній і науковій літературі зазначається, що злочин вчиняється у певний спосіб, у певній об'єктивній обстановці, в певному місці, в певний час [18, с. 110]. При цьому відсутня єдина наукова позиція щодо обов'язковості наявності всіх складових, які характеризують об'єктивну сторону і їх значення [19, с. 90; 20, с. 103; 21, с. 79]. Очевидно, що вони набувають значення виключно в разі їх закріплення на рівні окремого складу злочину в межах кримінального закону. В будь-якому разі вважаємо, що ці ознаки мають бути наділені вирізняльними характеристиками, такими, що підкреслюють суспільну небезпечність злочинних діянь.

Якщо уважно оцінити всі сім статей КК України, які містять склади злочинів проти виборчих прав громадян, ми побачимо, що більшість із них виражається через активні характеристики. У межах цього дослідження неможливо проаналізувати всі склади злочинів цього виду, тому слід зупинитись на найбільш

цікавих і неоднозначних, як на нашу думку, аспектах. Зрозуміло, що активний характер таких діянь, як застосування насильства, умисне надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців, надання виборчого бюлетеня особі, яка не має права голосувати тощо, не викликає сумнівів. А от чи є можливим перешкоджання, яке за своїм семантичним значенням має ознаки активних дій, бути пасивним? Чи можна, не здійснюючи дій, порушити порядок фінансування на виборах?

Так, характеризуючи способи вчинення злочинів, пов'язаних із фальсифікацією результатів виборів, С.П. Чумак наводить багато практичних прикладів учинення цього злочину. Більшість із описаних ним способів явно вказують на необхідність здійснення певних заходів для їх реалізації. Підrobка виборчих документів може полягати у протизаконному виготовленні такого документа, а також у подальшому внесенні неправдивих відомостей та проставлянні печатки виборчої комісії [22, с. 430]. Іншими словами таке діяння характеризується активним впливом на матеріальні речі. А от описаний автором спосіб застосування так званої “пустушки”, який полягає у видачі бюлетеня (законно виготовленого) без підписів і печатки, що зі свого боку призводить до його недійсності, на нашу думку, вказує на вчинення такого злочину шляхом бездіяльності. Хоча видача бюлетеня виборцю на перший погляд є дією, все ж пасивний характер діяння розкривається в утриманні члена виборчої комісії від виконання передбачених законодавством процедур, що врешті призводить до визнання голосу недійсним.

Деякі автори розглядають “обман” як перекошування певних відомостей з метою введення потерпілого в оману щодо обставин, пов'язаних із виборами, наприклад, щодо особи кандидата в депутати, часу, місця проведення виборів тощо [18, с. 106]. Інші під обманом розуміють дії чи бездіяльність, якими особа вводить (намагається ввести) суб'єктів виборчого процесу в оману стосовно явищ і фактів, які мають безпосереднє відношення до здійснення громадянами своїх виборчих прав [23, с. 9]. На наше переконання, бездіяльність у цьому випадку може полягати у приховуванні, свідомому замовчуванні фактів, які можуть вплинути на рішення виборця в процесі реалізації свого активного виборчого права. Таке замовчування може полягати у неповідомленні факту зняття кандидатури окремим кандидатом із виборів, якщо така інформація з якоїсь причини не відображена у бюлетені, таким чином, виборець втрачає можливість вплинути на результати виборів.

Шляхом учинення бездіяльності, як слушно зазначають автори, може вчинятися і порушення порядку фінансування політичної партії або передвиборної агітації. Зазначене полягає у прийнятті незаконного внеску, що надійшов у безгосподарському виді на рахунок політичної партії, її місцевої організації чи на рахунок фонду кандидата від політичної партії (місцевої організації партії) [23, с. 81].

За своєю конструкцією більшість складів злочинів цієї групи мають формальний склад і не вимагають обов'язкової ознаки у вигляді наявності потерпілого. Так, злочин, передбачений ч. 4 ст. 157 КК України, який вчиняється спеціальним суб'єктом шляхом незаконної вимоги чи вказівки з метою вплинути на рішення виборчої комісії, не містить посилання на обов'язковість настання наслідків. І як логічно зазначає А.О. Ясь, у цьому злочині відсутня ознака у

вигляді причинного зв'язку між діянням і суспільно небезпечними наслідками [24, с. 94].

Класичний приклад вказівки на обов'язковість настання наслідків як умови, за якої злочин вважається вчиненим, а, отже, відноситься до злочинів із матеріальним складом, ми можемо спостерігати в ч. 4 ст. 158. Учинення однієї з альтернативних дій, передбачених зазначеною статтею, буде вважатись закінченим, якщо такі дії призвели до неможливості встановлення підсумків голосування на відповідній виборчій дільниці. Безумовною вимогою в такому разі є наявність причинно-наслідкових зв'язків між діями і наслідками. Разом із зазначеним злочином вимога настання наслідків міститься і щодо злочинів, передбачених ст.ст. 158-2 та 159. Їх обов'язковість спостерігається вже на рівні назв статей і розкривається у диспозиціях.

Здебільшого суб'єктом злочинів проти виборчих прав громадян виступають особи, наділені загальними ознаками: фізичні особи, які досягли шістнадцятирічного віку і є осудними. Можливість учинення злочину спеціальним суб'єктом притаманна цим злочинам виключно в якості обов'язкової ознаки складу злочину (альтернативне діяння, передбачене ч. 1 ст. 157 КК України) або ж як кваліфікуючої ознака (ч. 3 ст. 157, ч. 2 ст. 159, ч. 4 ст. 160 КК України тощо). До спеціальних суб'єктів таких злочинів можна віднести виборця, члена виборчої комісії, законного спостерігача, службову особу. З приводу усвідомлення сутності останнього, службової особи, на сьогодні є певні неузгодженості на рівні законодавства. Ототожнення члена виборчої комісії зі службовою особою є певною мірою некоректним і заважає правильній кваліфікації злочинів цього виду. На цьому неодноразово наголошували і в науковій літературі [25, с. 14].

Статті КК України, які регламентують відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян, сконструйовані так, що дозволяють однозначно стверджувати, що здебільшого внутрішнє ставлення суб'єкта злочину до дій, які він скоює, характеризується чітким усвідомленням характеру вчинюваного діяння і безальтернативним бажанням настання задуманих наслідків. Таким чином, суб'єктивна сторона складів цих злочинів характеризується виною у формі прямого умислу.

Для окремих злочинів характерним є наявність мети. Обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого частиною 4 ст. 157 КК, є мета – вплинути на рішення виборчої комісії. За відсутності цієї ознаки незаконна вимога або вказівка, враховуючи характер учиненого і наслідки, має кваліфікуватися за іншими статтями КК України. Хоча окресленими нормами це не передбачено, але деякі автори наголошують на наявності корисливого мотиву у складі злочину, передбаченому ст. 160 КК України “Підкуп виборця, учасника референдуму” [26, с. 147–148]. Незважаючи на відсутність зазначеної ознаки у конструкції статті як обов'язкової, переконані, що з'ясування ставлення особи до вчиненого діяння може факультативно братися до уваги органами досудового розслідування і судовими органами при оцінці вчиненого особою злочину.

Проведений аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак злочинів проти виборчих прав хоча й має поверховий характер, продемонстрував неоднозначність тлумачення складових характеристик зазначених злочинів. Сьогодні досі актуальним і від-

критим залишається питання розуміння об'єкта злочину як у загальнотеоретичному плані, так і в межах виділення його в контексті злочинних посягань на виборчі права громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Шляхтун П.П.* Конституційне право України. К.: Освіта України, КНТ, 2008. 592 с.
2. *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України: підруч. К.: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
3. *Ус О.В.* Кримінально-правова оцінка вчиненого діяння за ознаками об'єкта складу злочину. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2016. Вип. № 41. Т. 2. С. 145–150.
4. *Глистин В.К.* Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений): монография. Ленинград, 1979. 84 с.
5. *Александров Ю.В., Дудоров О.О., Клименко В.А.* та ін. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ: Атіка, 2009. 744 с.
6. *Тацій В.Я.* Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: навч. посіб. Харків: Укр. юрид. акад., 1994. 267 с.
7. *Харченко В.Б., Перекрестов Ф.Б.* Уголовное право Украины. Особенная часть: новое законодательство в вопросах и ответах: конспект лекций. Харьков: Скорпион, 2001. 237 с.
8. *Кривуля О.М., Куц В.М.* Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? Вісник університету внутрішніх справ. Вип. 2. Харків, 1997. С. 70–74.
9. *Лихова С.Я.* Кримінально-правова охорона виборчих прав громадянина та шляхи її вдосконалення. Наук. зап. НаУКМА. Правн. науки. 2000. Т. 18. С. 29–35.
10. *Лихова С.* Конституційно-правовий інститут основних прав і свобод людини як об'єкт кримінально-правової охорони. Юридичний вісник України. 2000. № 25. С. 21–24.
11. *Таганцев Н.С.* Лекции по русскому уголовному праву. Часть общая. Вып. 1. СПб., 1887.
12. *Андрушко П.П.* Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика: монографія. К.: КНТ, 2007. 328 с.
13. *Медіна Л.П.* Кримінально-правова характеристика злочинів проти виборчих прав громадян України (ст.ст. 157, 158, 159 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2004. 226 с.
14. *Желік М.Б.* Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди: кримінально-правова характеристика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Л., 2018. 20 с.
15. *Туляков В.О., Мирошніченко Н.А., Балобанова Д.О.* Кримінальне право України. Загальна частина: текст лекцій: Закон. Злочин. Відповідальність. НУ ОЮА. Одеса: Юридична література, 2014. 128 с.
16. *Вознюк А.А.* Кримінальне право України. Загальна частина: конспект лекцій; вступне слово д-ра. юрид. наук., проф. О.О. Дудорова. Київ: Освіта України, 2016. 236 с.
17. *Козаченко І.П., Костенко О.М., Матвійчук В.К.* та ін. Кримінальне право України: Загальна частина: Практикум: навч. посіб. Київ: КНТ, 2006. 432 с.
18. *Баулін Ю.В., Борисов В.І., Тютюгін В.І.* та ін. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-тє вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2010.
19. *Александров Ю.В., Дудоров О.О., Клименко В.А.* та ін. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ: Атіка, 2009. 744 с.
20. Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. М. Бажанова, В. Сташиса, В. Тація. Київ–Харків: Юрінком Інтер-Право, 2002–2003. 290 с.
21. *Матишевський П.* Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 426 с.
22. Наукові праці Одеської національної юридичної академії / голов. ред. С.В. Ківалов; МОН України, ОНЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2017. Т. 19. 482 с.
23. *Антипов В.І., Топчій В.В.* Кримінально-правова кваліфікація посягань на виборчі та референдні права. Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2017. 116 с.

24. Ясць А.О. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (стаття 157 Кримінального кодексу України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2015. 211 с.

25. Мягков М.О. Перешкоджання здійсненню виборчого права: проблеми кримінальної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К.: НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2006. 20 с.

26. Кострицький В.В. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (стаття 157 Кримінального кодексу України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. С., 2015. 250 с.

REFERENCES

1. Shliakhtun P.P. (2008) Konstytutsiine pravo Ukrainy. "Constitutional Law of Ukraine". K.: Education of Ukraine, CST. 592 p. [in Ukrainian].
2. Frytskyi O.F. (2006) Konstytutsiine pravo Ukrainy. "Constitutional Law of Ukraine": Textbook. K.: Yurinkom Inter. 512 p. [in Ukrainian].
3. Us O.V. (2016) Kryminalno-pravova otsinka vchynenoho diiannia za oznakamy obiekta skladu zlochynu. "Criminal law assessment of the act on the basis of the object of the crime. Uzhgorod National University Scientific Bulletin. Iss. No. 41, vol. 2, P. 145–150 [in Ukrainian].
4. Glistin V.K. (1979) Problema uholovno-pravovoi okhrany obshchestvennykh otnoshenii (obekt i kvalifikatsiia prestuplenii). "The problem of criminal legal protection of public relations (object and qualification of crimes)": monograph. Leninhrad. 84 p. [in Russian].
5. Aleksandrov Yu.V., Dudorov O.O., Klymenko V.A. ta in. (2009) Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna. "Criminal law of Ukraine". Special part: textbook / ed. M.I. Melnik, V.A.Klymenko. 3rd ed., Revised and supplemented. Kyiv: Attika. 744 p. [in Ukrainian].
6. Tatsii V.Ya. (1994) Obiekt i predmet zlochynu v kryminalnomu pravi Ukrainy. "The object and object of crime in the criminal law of Ukraine: teach. manual. Kharkiv: Ukr. Juridic. Acad. 267 p. [in Ukrainian].
7. Kharchenko V.B., Perekrstov F.B. (2001) Uholovnoie pravo Ukrainy. Osobiennaia chast: novoie zakonodatielstvo v voprosakh i otvietakh: konspekt liektsii. "Criminal law of Ukraine. Special part: new legislation in questions and answers": lecture notes. Kharkov: Scorpio. 237 p. [in Russian].
8. Kryvulia O.M., Kuts V.M. (1997) Chy mozhut buty suspilni vidnosyny obiekto zlochynu?. "Could a social relationship be a crime?" Internal affairs university newsletter. Iss. 2. Kharkov. P. 70–74 [in Ukrainian].
9. Lykhova S.Ya. (2000) Kryminalno-pravova okhrona vyborchykh prav hromadianyna ta shliakhy yii vdoshkonalennia. "Criminal protection of the electoral rights of the citizen and ways of its improvement". NaUKMA Scientific Notes. Juridical Sciences. Vol. 18. P. 29–35 [in Ukrainian].
10. Lykhova S. (2000) Konstytutsiino-pravovyi instytut osnovnykh prav i svobod liudyny yak obiet kryminalno-pravovoi okhorony. "Constitutional-Legal Institute of Fundamental Rights and Freedoms of Human Being as an Object of Criminal Legal Protection". Legal Bulletin of Ukraine. No. 25. P. 21–24 [in Ukrainian].
11. Tagantsev N.S. (1887) Liektsii po russkomu uholovnomu pravu. Chast obshchaia. "Lectures on Russian criminal law". Part is common. Iss. 1. Petersburg [in Russian].
12. Andrushko P.P. (2007) Zlochyny proty vyborchykh prav hromadian ta yikh prava braty uchast u referendumi: kryminalno-pravova kharakterystyka. "Crimes against the suffrage of citizens and their right to participate in the referendum: criminal characteristics": monograph. K.: CST. 328 p. [in Ukrainian].
13. Medina L.P. (2004) Kryminalno-pravova kharakterystyka zlochyniv proty vyborchykh prav hromadian Ukrainy (st.st. 157, 158, 159 KK Ukrainy). "Criminal and Legal Characteristics of Crimes Against the Electoral Rights of Citizens of Ukraine (Articles 157, 158, 159 of the Criminal Code of Ukraine)": diss. Ph. D. in Law: 12.00.08. K. 226 p.[in Ukrainian].
14. Zhelik M.B. (2018) Pryiniattia propozyitsii, obitsianky abo oderzhannia nepravomirnoi vyhody: kryminalno-pravova kharakterystyka. "Acceptance of an offer, promise or receipt of undue benefit: criminal characteristic: diss. Ph. D. in Law: 12.00.08. L. 20 p. [in Ukrainian].
15. Tuliakov V.O., Myroshnychenko N.A., Balobanova D.O. (2014) Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: tekst lektsii: Zakon. Zlochyn. Vidpovidalnist. "Criminal law of Ukraine. General

part: lecture text: Law. Crime. Responsibility". National University "Odesa Law Academy". Odessa: Juridical Literature. 128 p. [in Ukrainian].

16. *Vozniuk A.A.* (2016) Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: konspekt lektsii; vstupne slovo d-ra. yuryd. nauk., prof. O.O. Dudorova. "Criminal law of Ukraine". General part: lecture notes; introductory word of Doctor of Juridical Sciences., Professor O.O. Dudorov. Kyiv: Education of Ukraine. 236 p. [in Ukrainian].

17. *Kozachenko I.P., Kostenko O.M., Matviichuk V.K.* ta in. (2006) Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: Praktykum. "Criminal Law of Ukraine: General: Workshop": Teaching tool. Kyiv: KST. 432 p. [in Ukrainian].

18. *Baulin Yu.V., Borysov V.I., Tiutiuhin V.I.* ta in. (2010) Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: pidruchnyk. "Criminal law of Ukraine: Common part": textbook / ed. V.V. Stashisa, V.Ya. Tatcia. Iss. 4, revised and supplemented by Kh: Pravo [in Ukrainian].

19. *Aleksandrov Yu.V., Dudorov O.O., Klymenko V.A.* ta in. (2009) Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna. "Criminal law of Ukraine. Special part": textbook / edited by M.I. Melnika, V.A. Klimenko. 3rd edition, revised and supplemented by Kyiv: Atika. 744 p. [in Ukrainian].

20. Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna. "Criminal law of Ukraine. Common part" / ed. M. Bazhanova, V. Stashis, V. Tatsii. Kyiv – Kharkiv: Jurinkom Inter-Law, 2002–2003. 290 p. [in Ukrainian].

21. *Matyshevskiy P.* (2000) Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna. "Criminal Law of Ukraine. The general part": textbook. Kyiv: Yurincom Inter. 426 p. [in Ukrainian].

22. Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii. "Scientific works of the Odessa National Law Academy" / Editor-in-Chief S.V. Kivalov; Ministry of Education and Science of Ukraine, National University "Odesa Law Academy". Odessa: Juridical Literature, 2017. T. 19. 482 p. [in Ukrainian].

23. *Antypov V.I., Topchii V.V.* (2017) Kryminalno-pravova kvalifikatsiia posiahan na vyborchi ta referendni prava. "Criminal qualification of encroachments on suffrage and reference rights". Vinnytsia: Nilan LTD. 116 p. [in Ukrainian].

24. *Yas A.O.* (2015) Kryminalna vidpovidalnist za pereshkodzhannia zdiisnenniu vyborchoho prava abo prava braty uchast u referendumi, roboti vyborchoi komisii abo komisii z referendumu chy diialnosti ofitsiinoho sposterihacha (stattia 157 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy). "Criminal liability for impeding the exercise of the right to vote or to participate in a referendum, the work of an election commission or a referendum commission or the activities of an official observer (Article 157 of the Criminal Code of Ukraine)": diss. Ph. D. in Law: 12.00.08. K. 211 p. [in Ukrainian].

25. *Miahkov M.O.* (2006) Pereshkodzhannia zdiisnenniu vyborchoho prava: problemy kryminalnoi vidpovidalnosti. "Obstruction to suffrage: Criminal liability issues: author. diss. Ph. D. in Law. K. : National Academy of Sciences of Ukraine; University of State and Law. V.M. Koretsky. 20 p. [in Ukrainian].

26. *Kostryskiy V.V.* (2015) Kryminalna vidpovidalnist za pereshkodzhannia zdiisnenniu vyborchoho prava abo prava braty uchast u referendumi, roboti vyborchoi komisii abo komisii z referendumu chy diialnosti ofitsiinoho sposterihacha (stattia 157 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy). "Criminal liability for impeding the exercise of the right to vote or to participate in a referendum, the work of an election commission or a referendum commission or the activities of an official observer (Article 157 of the Criminal Code of Ukraine)": diss. Ph. D. in Law: 12.00.08. 250 p. [in Ukrainian].

UDC 343.415 (477)

Burbii Anastasiia,

Postgraduate, Leading legal adviser, State Research Institute MIA Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-4866-321X

COMMON FEATURES OF CRIMES AGAINST ELECTORAL RIGHTS

The article analyzes objective and subjective signs of crimes against the electoral rights of citizens, which makes it possible to distinguish them among the whole array of criminal offenses. The ambiguity in the interpretation of the constituent characteristics

© Burbii Anastasiia, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).31](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).31)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravohorona.com/>

of these crimes is emphasized. Attention focused on the incoherence of approaches to understanding the object of these crimes in the science of criminal law, both in general theory and within the limits of its allocation in the context of criminal attacks on citizens' electoral rights. At the same time, there is a certain contradiction at the level of legislative inclusion of voting rights to other personal human and civil rights and freedoms, having found themselves in the process of grouping these crimes within the Criminal Code of Ukraine. Such a grouping clearly contradicts fundamental legal notions of human rights. Moreover, the author supports the position of placing social relations as the most universal category in the basis of objective determination. Allegedly, this is because representing the object of such crimes through a system of values is impossible, given the complexity and multidimensional nature of the electoral process. The specified allows drawing a conclusion about the necessity to separate crimes against electoral rights of citizens into an independent structural subdivision within the framework of the criminal law. In analyzing the objective signs of these crimes, most are committed through active action, but there may be cases of inactivity. In such a case we are talking about an illegal abstention from necessary actions, as a result of which electoral relations are damaged. The problems existing in the legislation to define a special subject of certain crimes against the electoral rights of citizens are outlined. The inconsistency of the legislator in relation to the identification of a member of the election commission as an official is revealed; it can negatively affect the qualification of crimes of this type.

Keywords: electoral rights, public relations, crime composition, infringement object, actions, intent.

Отримано: 22.10.2019

Климчук Валерій Петрович,
провідний науковий співробітник ДНДІ МВС України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-7274-9617

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена теоретичним та практичним проблемам застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні слідчих підрозділів Національної поліції України, визначенню місця і ролі рішень Європейського суду у національній правовій системі як джерела кримінального процесуального права.

Зроблено висновки, що наявні науково-теоретичні напрацювання в цьому напрямі утворюють фундаментальну базу для подальшого концептуального її переосмислення та наукових пошуків і прогнозів.

Ключові слова: прецедент, практика, імплементація, рішення, Конвенція, застосування.

Системні зміни, які відбулись в Україні у процесі проведення подальшого реформування її правової системи і окремих галузей права, потребують удосконалення окремих правових інститутів у регулюванні суспільних відносин, а також їх реалізації відповідно до міжнародно-правових стандартів. Зокрема, це стосується прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також підстав та порядку її застосування під час кримінального провадження. Це питання є наріжним у вирішенні проблеми співвідношення національного, у тому числі і кримінального процесуального, та міжнародного законодавства, оскільки в сучасних умовах серед вчених не існує однозначного підходу у визначенні цих прецедентних рішень, їх правової природи та обов'язковості виконання у правовій системі України, що створює проблеми у правозастосовній практиці органів досудового слідства.

Характеристиці та значенню джерел кримінального процесуального права, у тому числі й рішень ЄСПЛ, присвячені роботи багатьох відомих вітчизняних правознавців, а саме О.В. Буткевич, Ю.М. Грошевого, О.М. Дроздова, О.Б. Загурського, У.З. Корунц, Д.П. Письменного, П.М. Рабіновича, О.В. Узунової, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та ін. Однак комплексного монографічного дослідження застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні як джерела кримінального процесуального права України у вітчизняній юридичній літературі не проводилося. Наявні наукові дослідження присвячені лише окремим проблемним питанням або мають галузевий

характер. Тому зазначені питання потребують подальшого наукового дослідження.

Метою статті є дослідження напрямів впливу прецедентних рішень Європейського суду на формування та розвиток національного кримінального процесуального законодавства і вітчизняної правозастосовної практики та пошук оптимального правового механізму застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні як джерела кримінального процесуального права України.

Питання юридичного механізму забезпечення реалізації міжнародних нормативно-правових актів, зокрема прецедентних рішень ЄСПЛ, у правозастосовну практику правоохоронних органів України, тобто їх імплементації у національне, у тому числі кримінальне процесуальне законодавство України, в сучасних умовах є найважливішим із проблемних та актуальних питань, яке потребує нагального нормативно-правового вирішення. Особливо важливе значення це має насамперед у сферах, що стосуються діяльності правоохоронних органів та *кримінального провадження на стадії досудового слідства*, зокрема слідчими підрозділами Національної поліції України.

При цьому варто зауважити, що у ч. 5 ст. 9 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) зазначається правило, згідно з яким “кримінальне процесуальне законодавство застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини” [1], але дієвого механізму такого застосування цієї практики у кримінальному провадженні, як і однозначного законодавчого тлумачення поняття “урахування”, законодавець у КПК не надав, що наразі викликає проблеми і складнощі як у практичній діяльності слідчих органів, так і в теоретичному аспекті серед фахівців у галузі кримінального процесуального права. Окрім цього, формулювання законодавцем у п. 5 ст. 9 КПК у цій нормі понять “застосування” через “урахування”, на нашу думку, як із ґносеологічного погляду, так і законодавчої техніки, є не зовсім вдалим і підлягає уточненню. При цьому необхідно враховувати, що положення цієї норми мають свої особливості щодо стадії судового розгляду і щодо стадії досудового розслідування.

Серед учених нема однозначного підходу у визначенні прецедентних рішень ЄСПЛ, їх правової природи та обов’язковості виконання у правовій системі України. Незважаючи на прийняття Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” від 23.02.2006 № 3477-IV [2], який уповноважує застосовувати при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [3] (далі – Конвенція) і протоколів до неї та практику вказаного Суду як джерело права (ст.ст. 17, 19), серед вітчизняних вчених та правознавців наразі не існує одностайності та узгодженої позиції з цього проблемного питання і воно продовжує бути дискусійним.

Зазначимо, що в сучасних умовах у чинному законодавстві досить вільно тлумачиться поняття “джерело права”. Так, ще свого часу видатний вітчизняний теоретик права П.О. Недбайло справедливо зазначав, що “нормативний акт, який конкретизує закон, не є джерелом права, оскільки не створює нової правової норми” [4]. Такої ж позиції дотримувався і теоретик кримінального процесу Ю.М. Грошевий [5]. Розглядаючи юридичну природу прецедентних рішень ЄСПЛ,

необхідно розуміти, що ЄСПЛ не дає рекомендаційних роз'яснень з приводу правозастосування країнам-підписантам Конвенції 1950 р., а тлумачить її положення у взаємозв'язку з нормами внутрішнього законодавства цих країн, які були порушені при проведенні провадження по конкретних справах, *не створюючи при цьому нових норм права* (курсив автора). Схожу позицію займає і Н.Є. Блажівська, яка з цього приводу зазначила, що “проблема імплементації рішень Європейського суду в практику судів залишається дискусійною... Заяви про рішення Європейського суду як джерело права без жодних застережень і уточнень є не досить аргументованими, хоча він є інтерпретатором змісту прав і свобод людини і громадянина, закріплених у Конвенції, і органом правосуддя, що встановлює факти їх порушення державами-відповідачами” [6].

Відзначаючи неготовність правової системи України і її законодавства до стандартів Ради Європи та ЄСПЛ при вступі до Ради Європи, О.В. Буткевич з цього приводу справедливо зауважила, що “одним із проблемних аспектів тут є виконання рішень Європейського суду з прав людини на національному рівні. І це незважаючи на існування спеціального Закону, котрий мав би знімати усі питання в цій сфері. Проте і вчені, і практики звертають увагу, що зазначений Закон (Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини”) після його прийняття породив ще більше проблем та неузгодженостей, насамперед, для національної судової практики” [7].

Слід зауважити, що практично всі задекларовані Конвенцією 1950 року права, свободи і законні інтереси громадян, у тому числі й учасників кримінального провадження, вже імplementовані в Конституцію України [8] у Розділі II “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” (статті 21-68) як норми, котрі гарантують учасникам кримінального провадження захист прав, свобод та законних інтересів, Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. на рівні засад кримінального провадження (ст. 7–29 КПК) та інші закони України. Саме через цей опосередкований правовий механізм слідчі можуть і застосовують положення названої Конвенції як міжнародні правові стандарти у цій сфері. Але це не стосується прецедентних рішень ЄСПЛ.

Як справедливо зауважила У.З. Корунц: “Зважаючи на інтеграційні процеси та наміри України долучитися до європейського правового простору, набуває актуальності питання узгодження національного законодавства з нормами Конвенції 1950 р. та практикою Європейського суду з прав людини та впровадження їх у вітчизняну судову практику... Незважаючи на те, що права та свободи людини і громадянина за ст. 3 Конституції України набули статусу найвищої соціальної цінності, на сьогодні вони потребують не лише політичної декларації, а й впровадження юридичного механізму забезпечення їхньої реалізації та гарантування” [9]. Про відсутність дієвого правового механізму застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судочинства в Україні зазначає і Д.С. Терлецький [10].

Як бачимо, серед вітчизняних вчених та правознавців наразі не існує однастайності та узгодженої позиції з цього проблемного питання і воно продовжує бути дискусійним. Наразі наукова література не містить єдиного визначення судового прецеденту та судової практики. Позиції вчених розділилися. Частина

вчених, до яких відносяться Б.В. Малишев, М.І. Мельник С.В. Шевчук Л.А. Луць, В.Г. Уваров та ін., визнають судову практику й судовий прецедент як джерело права, на думку інших учених, а саме Ю.Ю. Попова, Л.М. Ніколенко, Н.М. Пархоменко, Н.Є. Блажівської, судовий прецедент джерелом права визнавати не можна. На нашу думку, така неузгодженість стосовно значення прецедентної практики ЄСПЛ має бути усунена шляхом відповідного нормативно-правового корегування та уточнення, а також законодавчого перегляду і уточнення визначення місця судового прецеденту у правовій системі України у Конституції України та рішенні Конституційного Суду України з питань його практичного застосування.

Проблемами застосування практики прецедентних рішень ЄСПЛ у кримінальному провадженні України, окрім відсутності правового механізму їх прямого застосування, також є: недостатня обізнаність слідчих у їх розумінні та застосуванні, тобто мовне питання, оскільки відповідно до ст. 59 Конвенції вони приймаються офіційними англійською і французькою мовами, тому для того, щоб повноцінно їх застосовувати правозастосовникам в Україні необхідне досконале володіння вказаними іноземними мовами, що на практиці є малоімовірним; високий рівень навантаження на слідчих у результаті чого вони позбавлені реальних можливостей для вивчення та застосування цієї практики у своїй практичній діяльності тощо.

За результатами вивчення монографічних, періодичних та інших бібліографічних джерел, а також наукової дискусії з указаного проблемного питання в сучасних умовах, на думку Ю.Ю. Попова, наразі можливо говорити про існування щонайменше трьох основних видів судових прецедентів, характерних для різних світових правових систем, у правовому полі яких ЄСПЛ приймає свої рішення і особливості яких має при цьому враховувати.

Це *англосаксонський прецедент*, притаманний країнам загального права, де діє доктрина “*stare decisis*”, що означає “слідування вирішеному раніше”, тобто може бути створений одним судовим рішенням; *романо-германський*, притаманний країнам континентального права, до яких відноситься і Україна, під яким розуміється інститут усталеної судової практики (*jurisprudence constante*), тобто створюється завдяки появі множинності судових рішень, і *переконливий* прецедент (*persuasive precedent*), який є спільним для обох правових сімей. Це окремі судові рішення, які самі по собі не створюють прецеденту ані в англосаксонському, ані в континентальному значенні, тим не менше з огляду на авторитетність суду, що їх прийняв, істотно впливають на практику інших судів, хоча і не є обов’язковими для них. Названі види прецедентів Ю.Ю. Попов докладно описав у своїх працях, детально визначивши їх природу і особливості практичного застосування.

Що ж до обов’язковості прецедентних рішень ЄСПЛ стосовно українського судочинства, то з указаного приводу Ю.Ю. Попов зазначає, що “з огляду на зазначене, тим більше не можуть бути рішення ЄСПЛ обов’язковими для судів країн континентального права, бо континентальне право відноситься до загально-обов’язкового прецеденту як до чужого, відкидає його. При цьому прецедентну практику ЄСПЛ, хоча б і багаторазово підтверджену, важко віднести і до усталеної судової практики за доктриною континентального прецеденту *jurisprudence constante*, оскільки практика ЄСПЛ за твердженням Ю.Ю. Попова не є практикою судів національної судової системи” [11].

Ми повністю поділяємо таку позицію, оскільки в названій Конвенції відсутні будь-які вказівки на механізм забезпечення обов'язковості рішень ЄСПЛ, і це є прерогативою самих держав-підписантів. Отже, приписи Конвенції потребують зовнішнього забезпечення щодо її реалізації з боку цих держав, що вже само по собі створює передумови конфлікту з внутрішнім законодавством названих суб'єктів у процесі їх інтеграції у правозастосовну діяльність.

Як бачимо, на думку окремих учених, не всі рішення ЄСПЛ мають загальнообов'язковий характер для застосування в Україні, і позиції з цього проблемного питання вітчизняних вчених і правознавців суттєво різняться, а жваві дискусії на сторінках періодичних та монографічних видань продовжуються.

Варто при цьому зауважити, що, підтримуючи в основному імплементацію міжнародно-правових норм у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство, у тому числі і можливості застосування слідчими підрозділами Національної поліції України рішень ЄСПЛ, цей процес повинен відбуватися досить обережно і зважено, оскільки такі норми мають прецедентний характер, властивий іншим правовим світовим системам і не властивий континентальній правовій системі, до якої належить Україна. До того ж, як бачимо, в Україні наразі відсутній дієвий правовий механізм прямого і безпосереднього застосування прецедентних рішень ЄСПЛ і його практики в кримінальному судочинстві взагалі і кримінальному провадженні зокрема. До напрацювання такого механізму ця проблема залишається дискусійною.

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що виникає також проблемне питання щодо обов'язковості та необхідності проведення додаткового (ефективного з позицій ЄСПЛ) розслідування з усунення констатованих ним у його Рішеннях порушень норм Конвенції у процесі конкретного кримінального провадження за заявами його безпосередніх учасників. Чи має взагалі проводитися нове розслідування з урахуванням недоліків, встановлених ЄСПЛ із законодавчим забезпеченням їх процесуального виправлення? Чи є такі прецедентні Рішення ЄСПЛ правовою (процесуальною) підставою для проведення відповідного комплексу слідчих дій і оперативно-розшукових заходів при тому, що порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України (ч. 1 ст. 1 КПК)?

Розглянутий нами правовий механізм опосередкованої імплементації норм прецедентного права, зокрема реалізації положень названої Конвенції і рішень ЄСПЛ (який і створений для їх упровадження в практичну діяльність держав-підписантів Конвенції) у кримінальне провадження України, на рівні норм Конституції та засад кримінального процесу України (ст. 7 КПК), вважаємо на сьогодні єдиним законодавчо закріпленим, оскільки іншого юридичного механізму імплементації цих рішень у кримінальне провадження України, окрім можливості внесення відповідних законодавчих змін у чинне кримінальне процесуальне законодавство, наразі практично не існує. На превеликий жаль, такі законодавчі зміни відбуваються дуже повільно і здебільшого не виходять за межі відповідних законопроектів.

Так, певну відповідь на ці проблемні запитання надає План заходів щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини до 2020 р. (далі – План),

© Klymchuk Valerii, 2019

затверджений Розпорядженням КМУ від 23 листопада 2015 р. № 1393-р. {Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ від 1.05.2017 № 322} [12], у якому у р. 6 п. 4 з метою створення ефективної системи протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; створення умов для запобігання випадкам неналежного поводження; утвердження у суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів неналежного поводження, передбачалося розроблення законопроекту про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо початку досудового розслідування та внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань на підставі рішення Європейського суду з прав людини, у якому констатовано порушення процесуальних аспектів статей 2 чи 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з проведенням неефективного розслідування випадків смерті чи катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (відповідний законопроект внесено на розгляд Кабінету Міністрів України у II кварталі 2016 р. Мін'юстом України). З метою посилення гарантії відшкодування шкоди за незаконне затримання, арешт, тримання під вартою, зокрема у разі констатації відповідного порушення Європейським судом з прав людини названим Планом (п. 4 р. 14) передбачалося також розроблення законопроекту про внесення змін до Закону України “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду” (відповідний законопроект було внесено на розгляд Кабінету Міністрів України ще у I кварталі 2017 р. Мін'юстом та Мінфіном України).

Зазначені законодавчі ініціативи свідчать, що названі проблемні питання залишаються і надалі, а їх вирішення знаходиться наразі лише на стадії законопроектної діяльності, як, наприклад, не прийняті Верховною Радою проекти Законів України від 05.09.2018 № 9044 “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку відшкодування шкоди, завданої громадянину правоохоронними органами або судом відповідно до практики Європейського суду з прав людини” (КМУ); від 28.12.2018 № 9455 “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених на звернення до Європейського суду з прав людини” (КМУ); від 07.09.2017 № 7089 “Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо приведення порядку застосування запобіжних заходів у відповідність з практикою Європейського суду з прав людини”, розроблений Міністерством юстиції на виконання підпункту 3 та підпункту 5 пункту 14 вказаного Плану заходів і внесений на розгляд Верховної Ради України Кабінетом Міністрів України тощо.

Отже, ЄСПЛ не дає рекомендаційних роз'яснень з приводу правозастосування країнам-підписантам Конвенції 1950 р., а тлумачить її положення у взаємозв'язку з нормами внутрішнього законодавства цих країн, які були порушені при проведенні провадження по конкретних справах, не створюючи при цьому нових норм права, тому рішення ЄСПЛ не можна вважати джерелом права взагалі і кримінального процесуального права зокрема. Широке пряме використання судових прецедентів у кримінальному судочинстві без внесення відповідних змін у кримінальне проце-

суальне законодавство здатне призвести до підміни законодавця суддею, що не відповідає принципу поділу влади й фактично може негативно вплинути на принцип законності та правової визначеності.

Окрім цього, відповідно до п. 2 ст. 445 КПК встановлення міжнародною судовою установою (ЄСПЛ), юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, є підставою для перегляду судових рішень, що набрали законної сили, Верховним Судом України. Для стадії кримінального провадження КПК України такої підстави не передбачив, що є суттєвою законодавчою прогалиною. За цих обставин ми вимушені констатувати, що у діяльності слідчих підрозділів у сучасних умовах прецедентна практика ЄСПЛ практично не застосовується, якщо мати на увазі пряме і безпосереднє практичне застосування, а не опосередковане через внутрішнє кримінальне процесуальне законодавство України та Конституцію України як закон прямої дії. Імплементация такої прецедентної практики у практичну діяльність слідчих підрозділів у сучасних умовах через внесення відповідних змін у чинне кримінальне процесуальне законодавство України обмежена недосконалою та неефективною законопроектною та законотворчою діяльністю вітчизняного законодавця. Для виправлення цього становища необхідно законодавчо виокремити практику виконання рішень ЄСПЛ щодо необхідності відповідних змін до кримінального процесуального законодавства, зокрема і для стадії кримінального провадження та практику виконання його рішень по виплаті справедливої моральної сатисфакції та матеріальної компенсації, оскільки вони відносяться до юрисдикції різних органів.

Ми поділяємо позицію В.Г. Уварова, що “на сьогодні розв’язання проблеми імплементації положень міжнародних правових актів у національне законодавство України та виконання рішень Європейського Суду з прав людини потребує зміни правового механізму формування законопроектів та їх прийняття. Більше того, враховуючи фактор можливості обмеження прав і свобод особи у сфері кримінального судочинства, питання ефективного захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження потребує нового концептуального осмислення” [13].

Така неузгодженість стосовно значення прецедентної практики ЄСПЛ в Україні має бути усунена шляхом відповідного нормативно-правового корегування та уточнення, а також законодавчого визначення місця судового прецеденту у правовій системі України та у Конституції України.

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що наявні науково-теоретичні напрацювання в цьому напрямі не вичерпують та не вирішують вказану складну науково-практичну проблему, а швидше утворюють фундаментальну базу для подальшого концептуального її переосмислення та наукових пошуків і прогнозів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006. № 30. Ст. 260.

© Klymchuk Valerii, 2019

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 02.09.2019).
4. *Недбайло П.Е.* Применение советских правовых норм. М. 1960. С. 335.
5. *Грошевий Ю.М.* Кримінальний процес України. / за ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. Харків. Право. 496 с.
6. *Блажівська Н.Є.* До питання про місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі: *Підприємництво, господарство і право.*, 2018. Міжнародне право, 2018. № 4. С. 228.
7. *Буткевич О.В.* Чи є рішення Європейського суду з прав людини обов'язковими для України, як цього вимагає закон? URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9583/Butkevich%20279-293.pdf?sequence=1&isAllowed=y> С.279 (дата звернення: 20.08.2019).
8. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
9. *Коруц У.З.* Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. С. 3.
10. *Терлецький Д.С.* Міжнародні договори як складова національного законодавства України: Юридична Україна. Правник. Бібліотека наукової юридичної періодики. URL: <http://www.pravnuk.info/urukrain/978-mizhnarodni-dogovori-yak-skladova-nacionalnogo-zakonodavstva-ukra%D1%97ni.html> (дата звернення: 04.08.2019).
11. *Попов Ю.Ю.* Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. *Центр комерційного права.* Підприємництво, господарство і право. 2010. № 11. С. 51. URL: http://popov-yuyu.narod.ru/28_ECHR_case-law.htm. (дата звернення: 04.09.2019).
12. План заходів щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини до 2020 р.: розпорядження КМУ від 23 листопада 2015 р. № 1393-р. {Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ від 1.05.2017 № 322. *Урядовий кур'єр* від 30.12.2015. № 245.
13. *Уваров В.Г.* Міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі України: монографія. Харків: НікаНова, 2014. С. 95.

REFERENCES

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. "Criminal Procedural Code of Ukraine": Law of Ukraine of April 13. 2012 No. 4651-VI. Information from the Verkhovna Rada of Ukraine. 2013. No. 9–10, No. 11–12, No. 13. Art. 88 [in Ukrainian].
2. Pro vykonannya rishen ta zastosuvannya praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. "On the implementation of the decisions and application of the practice of the European Court of Human Rights": Law of Ukraine dated February 23, 2006 No. 3477-IV. Information from the Verkhovna Rada of Ukraine (IVRU), 2006, No. 30, 260 p. [in Ukrainian].
3. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4 lystopada 1950 r. "Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950". URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (date of application: 02.09.2019) [in Ukrainian].
4. *Nedbailo P.E.* (1960) Primeneniie sovetskikh pravovykh norm. "Application of Soviet legal norms". М. 335 p. [in Russian].
5. *Hroshevyi Yu.M.* (2018) Kryminalnyi protses Ukrainy. "The criminal process of Ukraine". / For ed. U.M. Hroshevoho and V.M. Khotenets. Kharkiv. Pravo. 496 p. [in Ukrainian].
6. *Blazhivska N.Ye.* (2018) Do pytannia pro mistse rishen Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny u natsionalnii pravovii systemi. "On the Place of Decision of the European Court of Human Rights in the National Legal System": Entrepreneurship, Economy and Law. International Law, No. 4/2018. 228 p. [in Ukrainian].
7. *Butkevych O.V.* Chy ye rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny oboviazkovymy dlia Ukrainy, yak tsoho vymahaie zakon?. "Are the decisions of the European Court of Human Rights binding on Ukraine as required by law?" 279 p. <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9583/Butkevich%20279-293.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (date of application: 20.08.2019) [in Ukrainian].

8. Konstytutsiia Ukrainy. "The Constitution of Ukraine": Law of 25.06.1996 No. 254k / 96-VR. Information from the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. No. 30. Art. 141 [in Ukrainian].

9. *Koruts U.Z.* (2015) Mizhnarodno-pravovyi zakhyst prava na spravedlyvyi sudovyi rozhliad v praktytsi Yevropeyskoho Sudu z prav liudyny ta pravozastosovna praktyka Ukrainy. "International legal protection of the right to a fair trial in the practice of the European Court of Human Rights and the law practice of Ukraine": diss. Ph.D., Kyiv. 3 p. [in Ukrainian].

10. *Terletskyi D.S.* Mizhnarodni dohovory yak skladova natsionalnoho zakonodavstva Ukrainy "International treaties as a component of the national legislation of Ukraine": Legal Ukraine. Lawyer. Library of scientific legal periodicals. URL: <http://www.pravnuk.info/urukrain/978-mizhnarodni-dogovori-yak-skladova-nacionalnogo-zakonodavstva-ukra%D1%97ni.html> (date of application: 04.08.19) [in Ukrainian].

11. *Popov Yu.Yu.* (2010) Rishennia Yevropeyskoho sudu z prav liudyny yak perekonlyvyi pretsedent: dosvid Anhlії ta Ukrainy. "Decision of the European Court of Human Rights as a compelling precedent: the experience of England and Ukraine". Center for Commercial Law. Entrepreneurship, economy and law. No.11.51p. URL: http://popov-yuyu.narod.ru/28_ECHR_case-law.htm (date of application: 04.09.19) [in Ukrainian].

12. Plan zakhodiv shchodo realizatsii Natsionalnoi stratehii u sferi prav liudyny do 2020 r. "Action Plan for Implementation of the National Strategy for Human Rights by 2020": Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 23, 2015 No. 1393-p. {As amended by the CMU Decree No. 322 of 1.05.2017. Government courier dated 30.12.2015. No. 245 [in Ukrainian].

13. *Uvarov V.H.* (2014) Mizhnarodno-pravovi standarty u kryminalnomu protsesi Ukrainy. "International legal standards in the criminal process of Ukraine": monograph / V.H. Uvarov. Kharkiv: NikaNova. 95 p. [in Ukrainian].

UDC 343.13;342.7 (477)

Klymchuk Valerii,

Leading Researcher of the State Research Institute

MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-7274-9617

PROBLEMS OF APPLYING THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN THE PRACTICE OF INVESTIGATIVE UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

The article is devoted to the theoretical and practical problems of applying the case law of the European Court of Human Rights in the criminal investigation of Ukrainian investigation units National Police of Ukraine, determining the place and role of decisions of the European Court in the national legal system as a source of criminal procedural law.

Study and analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, the new Criminal Procedural Code of Ukraine and the current legislation on the activities of pre-trial investigation units in Ukraine and the practice of their application during pre-trial investigation of norms of international legal standards regarding the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of a person, the case law of the European Court of Justice Human rights on these issues under the new criminal procedure law of Ukraine testify, that the essential shortcoming of the system of legislative provision of regulation of this activity of pre-trial investigation bodies is that the provisions of the new CPC led to a radical change in the domestic criminal-

© Klymchuk Valerii, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).32](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).32)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravookhorona.com/>

law doctrine. The revision and improvement of the current legislation, and in particular the important and determinative positions, such as the changes to the CPC and the Criminal Code, should be based on a thoroughly elaborated scientific concept based on real needs of existing practice and the development of public relations in the state.

It is precisely in the work of the bodies of the pre-trial investigation of the National Police that the situation of the fight against crime and the real state of protection of the rights, freedoms and legitimate interests of individuals and legal persons from criminal and other illegal encroachments are most clearly reflected. Therefore, the cardinal change in the criminal process in Ukraine in this part could not be introduced without fundamental research, taking into account the achievements of the leading domestic scientists in this field, as well as the introduction of the relevant law conditions. The legalization of these requirements by the legislator in the course of the work of the CPC in 2012 has led to a number of legislative mistakes, including in matters of ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of a person in criminal proceedings. Despite the positive features of these and other innovations, the practice of applying during the pre-trial investigation of the norms of international legal standards regarding the rights, freedoms and legitimate interests of a person, the practice of the European Court of Human Rights on these issues under the new criminal procedure legislation of Ukraine testifies, that domestic criminal procedural legislation needs to be improved on the implementation of criminal proceedings in this area through the implementation of international legal standards. In connection with this, there is an urgent need to develop appropriate mechanisms for implementation, harmonization of normative legal acts, provisions of the new CPC of Ukraine with international legal acts on this issue, which are sources of criminal procedural legislation of Ukraine.

In this connection, it also appeared necessary to consider the problematic issues of the application of these standards and the need to revise and improve certain norms and provisions of the CPC of Ukraine, which regulate the grounds and procedure for this activity, as well as the development of a mechanism for the application of pre-trial investigations of the norms of international legal standards concerning ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of a person, the case law of the European Court of Human Rights on these issues under the new criminal procedure law Ukraine.

Keywords: precedent, practice, implementation, decision, convention, application

Отримано: 25.10.2019

UDC 343.85-053.6

Dolzhenkov Oleksandr,

Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Professor at the
Department, South Ukrainian K.D. Ushynsky
National Pedagogical University, Odesa, Ukraine

Pluhatar Tetiana,

Candidate of Juridical Sciences, Senior Research Associate,
Academic Secretary of the Academic Council of the
State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2082-5790

MEASURES FOR JUVENILE DELINQUENCY PREVENTION IN UKRAINE

The article is devoted to the complex criminological study of the phenomenon of violence among secondary school pupils. The issue of juvenile delinquency prevention has always been a great deal of attention in Ukrainian criminology, a significant number of monographs and papers have been edited, and a number of dissertations on this topic have been defended. Instead, the precautionary measures in these studies are highlighted mostly fragmentely, referring to specific areas or spheres of mentioned activity.

Practical suggestions and recommendations for the improvement of national legislation aimed at the ensuring of the effective protection of a child from all forms of violence in education are substantiated.

Keywords: *violence among pupils, general education school, physical violence, mental violence, criminological characteristics, prevention.*

The issue of juvenile delinquency prevention has always been particularly acute as the state of crime in the future society depends on the effectiveness of such activities. Studies show that their first criminal experience recidivists and professional criminals usually get under the age of adolescence.

The significant decrease of the number of juvenile offenders in Ukraine in recent years (their part among all those who committed crimes fell from 10.6 % in 2003 to 3.4 % in 2018) in no way reduces the relevance and social significance of above mentioned problem, as it was mostly due to the implementation of the humanization of the criminal legal policy of the state, which main direction is a significant restriction of the application of criminal law measures against minors. As a result, the growing number of crimes committed by them remains latent. It is possible to compensate this only due to scientifically substantiated system of precautionary measures.

The issue of juvenile delinquency prevention has always been a great deal of attention in Ukrainian criminology, a significant number of monographs and papers [1–5] have been edited, and a number of dissertations on this topic have been defended [6; 7]. Instead, the precautionary measures in these studies are highlighted mostly fragmentally, referring to specific areas or spheres of mentioned activity. Our task was to formulate on the basis of the results of our own research, the studies of other authors, to generalize foreign experience and to formulate the most comprehensive, suitable for Ukraine and actual system of measures for the prevention of juvenile delinquency.

© Dolzhenkov Oleksandr, Pluhatar Tetiana, 2019

1. General social measures

1. Due to the restriction of social programs, almost complete absence of free out-of-school institutions of a various orientation children have got more free time they to spend outdoors, where they often see different examples of anti-social behavior, resemble it themselves, and later commit criminal offenses.

Today, the concern for children by the state is minimized. During past 30 years, virtually all previously created links of a specialized educational and preventive system have been destroyed or fundamentally rebuilt in Ukraine. Schools, other educational institutions for minors lose educational functions. Numerous youth community organizations related to leisure have stopped their activities. There are neither mentors nor civic educators for juvenile offenders.

It is expedient for the improvement of the situation:

- to foresee mandatory participation in the decision of the issue of the existence of out-of-school children's institutions of representatives of the service for children of the relevant region (city), district in the city administration, and to make necessary amendments to the Clause 7 of Art. 14 of the Law of Ukraine "On Extracurricular Education" [8];

- to restore gradually the network of out-of-school institutions (sports sections, clubs of different orientations), both in the place of residence and on the territory of educational institutions. It is required that in every general educational institution it should be at least 4 free clubs for children (it is expedient to entrust them to specialized educators on the decision of the pedagogical council);

- to provide an access to cultural and recreational establishments for families with children (theaters, cinema and concert halls, summer recreation centers, sports camps, etc.), and for schoolchildren, as an encouragement for schooling achievements or flawless behavior, to receive free tickets for visiting cinema, theater, excursions, etc. It is advisable to encourage individual entrepreneurs and citizens to finance such activities;

- to increase the number of camps for children with deviant behavior, or certain changes in health camps. An example of such a camp may be the profile sporting-improving, patriotic camp "Young Athlete" (on the basis of the Dakhnivska Sich Charity Foundation, Svydivok village, Cherkasy Region), where 50 children from prospective athletes and children with deviant behavior received health-improving services and military skills);

2. In accordance with the Concept for the implementation of the state policy in the field of reforming general secondary education "New Ukrainian School" for the period up to 2029, approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 14, 2016 No 988-r [9] (hereinafter – the Concept), on its second stage (2019–2022) it is supposed to develop professional standards of teaching activities. The policy of standardization in the field of education began to be implemented in 1980–1990 and was implemented not only in developed countries (such as the United States, Great Britain, France, Germany, Australia, New Zealand, etc.), but also in developing countries (Pakistan, India, Philippines, etc.) [10]. It is clear that the scale, intensity, speed and standardization of the listed countries are different. In our

© Dolzhenkov Oleksandr, Pluhatar Tetiana, 2019

view, when developing standards for domestic teachers it would be advisable to use foreign experience.

At the same time, in addition to the subject competence, attention should be drawn to the training of teachers in other areas, such as: psychological and pedagogical support; student safety in the educational environment, conflict resolution skills; educational communication (relations of teachers with students); relations of cooperation (professional relations, relations with parents, public, administration of educational organizations); professional improvement, qualification improvement; regulations of professional ethics, professional responsibility of the teacher, pedagogical culture, etc.

The introduction of the professional standard of a teacher of an educational institution, in our opinion, would greatly help in solving the issue of improving the level of training of the teaching staff. In our view, transitional form to the introduction of a professional standard may be independent testing among teachers, in particular on the level of educational work skills, which will help not only to identify incompetent teachers but also to increase the respect of students and society as a whole to conscientious and professionally trained teachers.

3. Among the juvenile offenders, the largest group is made by students of secondary schools. This suggests the need to improve significantly preventive activities among minors in schools.

According to the above-mentioned Concept, an educational institution should implement a democratic culture through the development of appropriate procedures to protect the rights of the child and the formation of democratic values, in particular to protect the rights and interests of the child, to become a safe place for the child, to create an atmosphere of trust and mutual respect, where there is no violence and discrimination.

Currently, only verbal educational methods dominate at schools, but they are ineffective. A significant disadvantage in the educational work of teachers is that educational activities have been already based on the fact of committing a destructive, unlawful act. That is, educational, preventive work among students is carried out only from time to time, although it is expedient that it be conducted continuously. The main reason for this situation is that teachers usually do not have information about mood, problems, conflicts among schoolchildren.

Taking into account the above mentioned, the Ministry of Education and Science of Ukraine recommends introducing elective courses in secondary schools aimed at strengthening the psychological component in the upbringing of children and young people. That is, the need to use psychological mechanisms of personality formation, which is an essential condition for the success of the transformation of the educational requirements of society into the internal regulators of the behavior and activities of the growing personality.

In order to improve the existing and to introduce new modern forms of educational work in educational institutions, it is necessary to ensure:

- continuity of educational work, and most importantly, its timeliness, focus on prevention of negative phenomena among students, the neutralization of their causes and conditions;

© Dolzhenkov Oleksandr, Pluhatar Tetiana, 2019

- active use of psychological skills for connecting the emotional component of a child;
- development of children's autonomy and initiative, freedom of self-government, self-education, etc. while preserving the influence of adults;
- the introduction of a system of control by the relevant education authorities and, if it is necessary, other bodies and services for children. One possible form of such monitoring may be the questioning of children and parents;
- solving of the issue of optimization of the load on the positions of a class leader and a practical psychologist.

It should be noted that for today there is no any effective mechanism for the enforcement of discipline in educational institutions. As a result, the teaching staff has no any means of influence on violators of discipline and “difficult” teens, and those, in turn, become more courageous in their actions as a result of impunity. The rules for the enforcement of discipline by students stated in the Provision on a comprehensive educational institution namely “discipline in institutions” is based on the mutual respect of all the participants in the educational process; maintenance of the rules of the internal regulations and the Statute of the educational establishment (paragraphs 75, 77) [11] has too general, declarative nature.

To ensure an effective mechanism of discipline in schools, it should be recommended:

- to conduct in schools monitoring of the implementation of the Regulations of the internal order, the Statute of the educational institution;
- to supplement them (if it is necessary) with clauses concerning the prohibition on bringing firearms, cold weapons, alcoholic and tobacco products, drugs, pornographic production to the educational institution, etc.;
- to formulate and supplement the Statute of the educational institution a clear list of violations of discipline and the corresponding list of disciplinary penalties for their commission (for example, the cleaning of the school's territory, school arrest, etc.), and also to foresee, in specific cases, the responsibility of parents for violating the discipline by their children;
- determination of the procedure of consideration, decision-making and organization of its implementation in case of violation by the students of the Statute of the educational institution, to put on the Board of Prevention the Rules of the internal order of a comprehensive educational institution, since one of the tasks of the Council of Prevention is the organization of a regular work to prevent negative manifestations in the student environment and improve systems of organization of preventive work at school (Clause 2 of the Approximate Provision on the Council of Prevention of the educational establishments institution, approved by the Department of Education by the Order No 173 dated 30.03.2010).

5. Although the number of working minors who have not worked and studied at the time of the crime has a tendency to decrease, but nowadays it is a rather big group of people, accounting for almost 19 % of all juvenile offenders; therefore the conduction of preventive activities with them is an obligatory link in the system of preventive activities.

© Dolzhenkov Oleksandr, Pluhatar Tetiana, 2019

The main subject of general preventive activities in working with adolescents who do not work or study anywhere is a juvenile service, which can and should plead with enterprises (institutions, organizations) regarding the employment of adolescents who are not studying at all and do not work (especially those who are in difficult conditions, suffer from violence in the family, etc.).

It is suggested to supplement Clause 4.10 of the Model Regulations on the juvenile service of the regional, Kyiv and Sevastopol cities state administrations with the norm on the implementation by the structural units of the state administration, authorized units of the bodies of the National Police, measures for social protection of children, assistance to the child in solving employment-related issues, identification of the causes of child neglect and homelessness, prevention of children from committing offenses.

Police bodies, in particular juvenile delinquency units, should organize child support in solving issues related to the employment, leisure activities, establishment of socially useful contacts, choice of life goals, as well as an involvement of the child in socially useful occupations of labor, sports, creative, amateur in the framework of individual prevention nature.

It is also advisable to implement the UN recommendations regarding the adoption of a separate normative act on informal (not counting official educational establishments) and informational (not counting any educational institutions and establishments) education. It should contain the definition of such kind of education, its purpose and tasks as well as to set target groups, and to reveal the basics of their functioning. However, it should be ensured that no regulations create too rigid or bureaucratic rules for the organization of an informal education. The priority should be to meet the educational needs of vulnerable or excluded categories of minors and young people in general.

6. Numerous scientific studies have shown that motion activity greatly contributes to the observance of a healthy lifestyle by humans, as well as in certain cases to reduce negative effects on humans of harmful habits, to increase tolerance and distract from antisocial behavior. That is, it performs a preventive function.

In accordance with the National Strategy for Motion Rehabilitation in Ukraine up to 2025, “Motion activity – a healthy lifestyle is a healthy nation”, approved by the Decree of the President of Ukraine dated February 9, 2016, No 42/2016 [12], to support the health of citizens, especially children as the highest social value in the state, the following tasks need to be solved:

formation of the value attitude of youth and children to their own health, an improvement of physical development and physical training taking into account the requirements of future professional activity; increase of the number of public sports events for an active family rest in the places of mass recreation of citizens;

creation of a network of summer schools for swimming in open water;

streamlining of the network of the centers of physical health of the population “Sport for Everybody” and the improvement of the regulatory framework for the activities of such centers.

In our opinion, one should draw attention to the foreign experience on this issue. For example, in the United States, about 18 million children and teenagers

© Dolzhenkov Oleksandr, Pluhatar Tetiana, 2019

annually participate in the Testing and Rewarding Program initiated by the Coordinating Council for Physical Education under the President of the country. The President's Medal for a responsible attitude to their health is obtained by about 700 thousand schoolchildren who have met the relevant standards after lengthy physical activity [13]. This motivates minors to lead a healthy lifestyle.

In order to encourage juveniles to a healthy lifestyle, it is advisable for the active participation of media:

1) to provide children with elementary rules, forms of healthy lifestyle (elementary hygiene, health-improving gymnastics, proper nutrition) in secondary educational institutions;

2) to promote awareness of the youth about the negative effects of smoking, drinking, drug use, etc. At present, the spread of bad habits in adolescence is alarming. According to polls, 76 % of adolescents have an experience in the use of low-alcohol beverages, 15 % – began to use alcohol from 11 years [14].

3) to expand the implementation of physical culture and recreation measures among minors, especially the student's youth, and to improve the organization of conducting lessons of physical education;

4) to introduce systematic sports competitions, tourist trips, excursions, etc. in secondary schools of higher education;

5) to organize work of parents' lectures on healthy lifestyle;

6) to ensure access of children to medical care with the preservation of the right to confidentiality, to organize the proper training of medical staff for work with minors on their health issues (the consequences of drinking, drug addiction, the possibility of free delivery of tests for HIV, prevention of unwanted pregnancy, etc.).

Summarizing the above mentioned, it should be noted that in developed countries, programs of prevention of social degradation and crime among children and youth, which provide for a system of complex measures aimed at preventing socially unacceptable child upbringing, are being successfully implemented. Attention is drawn to: proper living conditions of the child; the regularity of the processes of education and upbringing of the child; respect for children's rights, provision of children with a sense of security, adoption and empowerment of children; active participation of children in cultural life and the creation of opportunities for proper leisure management; development of social security, assistance to children and families in difficult financial situation; security and public order. Children have wide limits of freedom, and the main condition is the inadmissibility of violation of rights and freedoms of other people.

Consequently, in development of a system of program measures for the correction and prevention of juvenile delinquency in Ukraine, foreign positive experience regarding the adaptability of various components of long-term and early intervention programs for persons of different age groups should be taken into account, as well as the possibility of their application to children. It is necessary to provide an integrated approach to coordination of the activities of social institutions (especially in the family and the sphere of education) with the support of local authorities, local self-government bodies, law enforcement and public health authorities, and the public.

REFERENCES

1. *Yusikova N.S.* (2016) Crime of minors: features, current tendencies and measures to prevent and counteract it: monograph. Dnipro. 375 p. [in Ukrainian].

© Dolzhenkov Oleksandr, Pluhatar Tetiana, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).33](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).33)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

2. *Korolchuk V.V.* (2013) Actual problems of juvenile delinquency prevention. Scientific Herald of the National Academy of Internal Affairs. 2013. No 1. P.176-182 [in Ukrainian].
3. *Korystin O.Ye.* (2014) Features of juvenile delinquency and the specifics of its prevention (based on the materials of the Southern region of Ukraine). Southern Ukrainian Law Journal. No 4. P. 16–19. [in Ukrainian].
4. *Vodniv V.D.* (2015) Crime of juveniles: causes and ways of prevention (according to the research in Kharkiv). Bulletin of the National University “Legal Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise”. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology. 2015. No 3. P. 155–176 [in Ukrainian].
5. *Yosypiv A.O.* (2018) Foreign experience in preventing crimes committed by minors of a marginal environment. Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs. No 1. P. 381–392 [in Ukrainian].
6. *Holodniak A.Y.* (2003) Criminological features of anti-social behavior of adolescents of a marginal environment and prevention of crimes committed by them: author's abstract of thesis ... Candidate of Law: 12.00.08. Moscow. 26 p. [in Ukrainian].
7. *Dubchak L.S.* (2007) Improvement of the activities of educational institutions in prevention of juvenile delinquency in Ukraine: thesis. ...Ph. D. in Law: 12.00.08. Kyiv. 252 p. [in Ukrainian].
8. On Extracurricular Education: Law of Ukraine dated 22.06.2000. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2000. No 46. Art. 393.
9. On approval of the Concept for the implementation of state policy in the field of reforming general secondary education “New Ukrainian School” for the period up to 2029: CMU Decree of 14.12.2016. No 988-p. [in Ukrainian].
10. *Miroshnikova O.Kh.* (2015) Professional standard of the teacher: international experience and regional components. Internet-Journal “SCIENCE”. Vol. 7. No 3. P. 3. URL: <http://naukovedenie.ru/PDF/53PVN315.pdf>. (date of application: 11.01.2017) [in Ukrainian].
11. About Approval of Statement on the Initial Mortgage: Decree CMU dated 27.08.2010. No 778. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/778-2010-%D0%BF> (date of application: 12.02.2018) [in Ukrainian].
12. About the National Strategy of Health Activities in Ukraine for the period up to 2025: Decree of the President of Ukraine. No 9, 2016, February No 42/2016. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/422016-19772> (date of application: 12.02.2018) [in Ukrainian].
13. *Yaremenko O.O., Balakirjeva O.M.* and others (2000) Formation of healthy way of youth life: problems and prospects. Kyiv: Ukrainian Social Newsletter. 168 p. URL: <http://www.health.gov.ua/health.nsf> (date of application: 21.02.2018) [in Ukrainian].
14. About the conceptualization of the Concept of the State Social Program “National Plan for the Implementation of the UN Convention on the Rights of Child” for the period up to 2021: Decree of the Cabinet of Ministers dated April, 5, 2017. No 230-p. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249890555> (date of application: 20.02.2018) [in Ukrainian].

УДК 343.85-053.6

Долженков Александр Федорович,доктор юридичних наук, професор, професор Південноукраїнського
національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського,
м. Одеса, Україна**Плугатар Тетяна Анатоліївна,**кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
учений секретар секретаріату Вченої ради ДНДІ МВС України,
м. Київ, Україна,

ORCID ID 0000-0003-2082-5790

ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена комплексному кримінологічному дослідженню явища насильства серед учнів середньої школи. Розглянуто ознаки, види та основні

© Dolzhenkov Oleksandr, Pluhatar Tetiana, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).33](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).33)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravookhorona.com/>

тенденції насильства серед учнів середніх шкіл, кримінологічні характеристики учнів – учасників насильства.

Проблемі запобігання злочинам неповнолітніх в українській кримінології завжди приділялася значна увага, вийшли друком значна кількість монографій, статей, було захищено низку дисертацій із зазначеної тематики. Натомість положення щодо запобіжних заходів у цих роботах мають здебільшого фрагментарний характер, стосуються окремих сфер або напрямів цієї діяльності. У роботі ми ставили за мету на основі результатів власного дослідження, робіт інших авторів, узагальнення зарубіжного досвіду сформулювати найбільш повну, придатну для України та актуальну систему заходів запобігання злочинності неповнолітніх.

У розвинутих країнах досить успішно реалізуються програми попередження соціальної дезадаптації і злочинності серед дітей і молоді, які передбачають систему комплексних заходів, спрямованих на запобігання соціально неприйнятному розвитку дитини. При цьому увагу зосереджено на: належних умовах життя дитини; регулярності процесів освіти і виховання дитини; дотриманні прав дітей, забезпеченні дітям почуття безпеки, прийнятті та розширенні прав і можливостей дітей; активній участі дітей у культурному житті і створенні можливостей для належного управління дозволяям; розвитку соціального забезпечення, допомозі дітям і сім'ям, які перебувають у складному фінансовому становищі; заходах безпеки та публічному порядку. Дітям забезпечено широкі межі свободи, а головною умовою є недопустимість порушення прав, свобод інших людей.

Наголошується, що при формуванні системи програмних заходів корекції й запобігання злочинам неповнолітніх в Україні слід враховувати зарубіжний позитивний досвід щодо адаптованості різноманітних компонентів програм тривалого та раннього втручання до осіб різних вікових груп, а також наявність можливості їх застосування до дітей. Необхідно забезпечити комплексний підхід до координації діяльності соціальних інститутів суспільства (особливо у сфері сім'ї та освіти) за підтримки місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів охорони правопорядку та охорони здоров'я, громадськості.

Ключові слова: насильство серед учнів, загальноосвітній навчальний заклад, фізичне насильство, психічне насильство, кримінологічна характеристика, запобігання.

Отримано: 22.10.2019

Федотова Ганна Валеріївна,доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
начальник відділу ДНДІ МВС України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-7798-3143

Бурбій Анастасія Вікторівна,здобувач ДНДІ МВС України,
провідний юрисконсульт ДНДІ МВС України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-4866-321X

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ

У статті розглянуто історичні етапи розвитку інституту виборчих прав, починаючи з часів Київської Русі. Детально охарактеризовано нормативно-правові джерела, якими регламентовано захист виборчого права, визначено їх особливі ознаки. Спираючись на проведений аналіз виборчого законодавства України та кримінально-правових норм, які передбачають відповідальність за його порушення, зроблено висновок про складність оцінки злочинних діянь у виборчій сфері в різні періоди і певні коливання щодо видів покарань.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, кримінальна відповідальність за порушення виборчих прав, захист виборчих прав громадян.

Вивчення історії на раціональних засадах є надійним індикатором гіпотетичної сталості людської природи і доказом її здатності в цілому слугувати засобом морального, теологічного, юридичного та політичного виховання. З метою правильної історичної перспективи необхідно вчитися на уроках минулого, роблячи з них ґрунтовні висновки для сьогодишньої правової практики. Враховуючи, що в самому історичному розвитку завжди закладені різні можливості й альтернативи, важливо розглядати як реалізовані, так і нереалізовані можливості історичного розвитку, посиляючись на думку професора кримінального права Енріко Феррі, який вважав, що немає такої речі, яка б була творінням “ex nihilo”: вона неминуче має бути продуктом, який передує розвитку [1, с. 7]. Приділимо увагу становленню і розвитку кримінальної відповідальності за злочини проти виборчих прав.

Питання виборчого права дослідниками розглядається в різних аспектах, зокрема як суб'єктивне право громадян України, конституційно-правовий інститут, тобто як сукупність правових норм, які закріплюють порядок формування органів публічної влади. З формально-юридичного погляду виборче право представляє систему гарантій розвитку політичної свободи громадян у публічно-правовій

сфері суспільних відносин, тоді як у політико-правовому сенсі – це перелік прав та обов'язків виборців. Отже, виборче право слід характеризувати як сукупність взаємопов'язаних законодавчих норм, які комплексно регулюють суспільні відносини, пов'язані з організацією та проведенням виборів усіх рівнів до органів державної влади і місцевого самоврядування.

В Україні виборчі традиції сягають глибокої давнини, оскільки існували ще за часів Київської Русі, про що відображено у вічах – народних зібраннях, участь у яких брали усі вільні мешканці міста, а керувала вічем міська верхівка. Детально особливості державного управління у Київській Русі описані у працях С.В. Кульчицького, Т.В. Мотренка [2], Ю.І Терещенка [3].

Віче як одна з історичних форм вирішення багатьох громадських справ здавна існувало на Русі. Очевидно, що місце племінних народних зібрань поступово заступили віча головних міст окремих земель держави. Так, першу епоху історії народних зібрань “племінну” змінено другою епохою (IX–X ст.ст.), коли віче перебувало в процесі переходу до міського. Саме тоді для вирішення справ сходились у головні міста земель приміські жителі, “лучшие люди”, “старцы градские” на народні зібрання. У XI–XIII ст.ст. ця форма влади набуває розвитку.

Віче – це зібрання князів, бояр і старших людей у громаді, яке приймало рішення, що стосувалися соціально-побутових, земельних, територіальних справ громад; інколи віче навіть обирало князів; відносини з верховною владою регулювалися спеціальними договорами – “рядами”. Скликання віча, судячи з літописів, нерідко викликалось надзвичайними обставинами – зовнішньою загрозою, необхідністю покликання князя, його утвердження чи зміщення тощо. При цьому найчастіше віча скликалися за ініціативою князя.

Важко встановити, кому саме належала ініціатива народних зборів – князю, боярській думі чи безпосередньо народу. Літописні пам'ятки часто лише свідчать сам факт: населення землі чи “горожане створиша вече”, “створиша совет” або просто “совокупишася”. В будь-якому випадку для скликання народних зборів потрібно, щоб народ бажав радитись, без чого віче не відбудеться. У скликанні віча вирішальну роль відігравав народ, без згоди якого віче не могло відбутися, це підкреслює його значення як справжньої форми народовладдя. За літописами у Києві, Новгороді, Пскові, Володимирі, Суздалі віче скликалось не лише князем або посадником, тисяцьким, а й натовпом (“молотьбою”), одного чи кількох ініціаторів, навіть одночасно в різних кінцях Новгорода. Але “крамольники” жорстоко карались, якщо підстави для скликання віча не були важливими, саме цей факт наголошує на наявності відповідальності за неправомірні дії, зумовлені бажанням вирішити те чи інше питання шляхом права голосу членів громади, особливо якщо в таких діях виявлялись ознаки заколоту.

Таким чином, віче обирало князів, відало питаннями війни і миру, розпоряджалося земельними і фінансовими ресурсами землі чи волості, брало участь у законодавстві, зміщувало, хоч і рідко, адміністрацію тощо. Демократичний характер вічових нарад закріпився в досить усталеній процедурі їх проведення, в початках представництва, складі, де діяльну участь брали “людьє”, тобто прості люди.

Дуже часто на рішення віча впливала боярська рада – княжий дорадчий орган, який скликався зі старших дружинників, впливової знаті й вищих церковних

чинів. Проте ні віче, ні боярська рада не стали окремими державними інститутами, не набули статусу представницьких органів і не вирости в могутню політичну конструктивну силу, – навпаки, суперництво відцентрової і доцентрової влади руйнувало державні підвалини Русі [2].

Таким чином, дослідивши давні історичні документи, можна дійти висновку, що в період Київської Русі її пам'ятки, хоча безпосередньо і не вживали слів “вибори”, “виборче право”, не розкривали їх змісту, все ж формували уявлення про виборчі права і робили перші нормативні спроби їх захисту.

Наступним історичним етапом нашої держави була польсько-литовська доба, коли українські землі перебували у складі сусідніх держав. Відповідно до Судебника 1497 року, підбурювачі до заколотів “крамольники”, визначались як “ябедники” та “грабіжники” [4]. Зокрема, “крамола” тлумачиться як застаріла форма вираження змови, заколоту [5, с. 267] і виражається в основному у “від’їздах” князів і бояр, що намагалися зберегти свою самостійність. Крамольник і його діти позбавлялися боярського чина і права на майно [6, с. 69], але не підлягали кримінальному покаранню.

Важливого значення набувають і Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.) (далі – Статuti), у яких під “кривдою” розумілося посягання на сферу прав приватної особи, це посягання каралося відшкодуванням збитків скривдженій особі. Пізніше до злочинних дій, за положеннями Статутів, належали порушення встановленого правопорядку: “злодійство”, “бой”, “кгвалт”, “грабіж” тощо. При цьому у системі злочинів до найтяжчих належали злочини проти держави; проти релігії; проти моралі; проти честі та свободи [7, с. 184]. Проте не відображалась окрема категорія злочинів проти виборчих прав. Із введенням Литовських статутів у свідомості населення тогочасної України поступово утверджувалася цінність встановлених і гарантованих законом прав.

Разом з тим, мешканцям українських міст, зокрема українцям, зважаючи на переважання магдебурзького права, довелося відчувати певні елементи пригнічення виборчого права. Католизація та полонізація українського населення призводить до того, що правом на самоврядування могли користуватись лише католики, хоча в багатьох містах були окремі національні юрисдикції як католиків, так і православлених. Міщанам, зокрема, було заборонено володіти майном, купленим у польських, вірменських, єврейських та німецьких панів. Обмеження були у сфері ремісничої діяльності, конфесійні, мовні, культурні, політичні. Православних відсторонили від міського управління в управах і судах. Обмеження встановлювали щодо заборони для українців займатися торгівлею, щодо купівлі-продажу будинків, при винесенні судових вироків тощо.

У подальшому внаслідок національно-визвольної війни 1648–1654 рр. виникла козацька держава Гетьманщина зі своєю своєрідною правовою системою. На визволеній території майже не застосовувалися норми Литовських статутів та магдебурзького права. Правові акти, які діяли під час перебування України в складі Речі Посполитої, були скасовані, а основою правової системи Гетьманщини стало звичаєве право. За межами польсько-литовського законодавства опинилася система злочинів і покарань запорізького козацтва, яка склалася відповідно до старовинних звичаїв. Із Запорозької Січі звичаєві норми в XVI–XVII ст.

поширилися на всю територію України і склали основу правової системи Гетьманської держави, що проіснувала до 1842 року. Всі козацькі посади були виборними, виборча система мала широке застосування в козацькій державі. Виборча правосуб'єктність громадянина у вигляді активного і пасивного виборчого права реалізовувалася у можливості практично кожного члена козацького суспільства брати участь у виборах гетьманів, кошових отаманів і козацької старшини, а також надавала юридичну можливість кожному козаку бути обраним на ці посади. У Конституції Пилипа Орлика, в главі VI, процес обрання генеральних радників визначається як природний феномен. У главі XVI вибори постають як основний легітимізуючий інститут, це видно зі слів: “Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького... обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв”. У козацьких радах могли брати участь усі козаки, представники православного духовенства та ті селяни і міщани, які вступали до повстанського козацького війська. Залежно:

- від участі в них широких мас рядового козацтва (“черні”) козацькі називалися “чорними”;
- від їх чисельності – “великими”, “вальними”;
- від їх загальноукраїнського значення “генеральними”, “явними” тощо.

Відповідно до козацького права окремо за порушення норм виборності відповідальності не передбачається, натомість за вчинення дрібних правопорушень передбачалося обмеження певних прав, зокрема накладалася заборона на зайняття виборних козацьких посад. А серед військових злочинів були й такі, як ухилення від зайняття посади, на яку козака обрало товариство.

За умов монархічної форми правління козацьке звичаєве право на території України поступово звелось нанівець. Окремі його норми зафіксовані у “Правах, за якими судиться малоросійський народ”, “Екстракті малоросійських прав” та інших збірках нормативних актів.

“Права, за якими судиться малоросійський народ” є цінною пам'яткою систематизації правових норм, свідченням високої правової культури українського народу, розвитку правових ідей в Україні. Збірник ґрунтувався на усьому багатстві оригінального правового матеріалу, який мала Україна, а його упорядники поставили за мету за допомогою кодифікованого права України відтворити і відстояти права та вольності українського народу. До видів злочинів, які містив цей збірник законів, належали: а) злочини проти релігії (провідне місце); б) злочини проти “честі і влади монаршої”; в) злочини проти життя; г) злочини проти тілесної недоторканності; д) майнові злочини; е) злочини проти статевої моралі. Норми, що були б безпосередньо спрямовані на захист виборчих прав, у козацькому праві відсутні, разом з тим, вибори в добу правової системи Гетьманщини постають як основний легітимізуючий інститут.

Перша половина XIX ст. для історії України була періодом відсутності української національної державності та входження земель України як адміністративних одиниць до складу Російської та Австрійської імперій. Галичина, Буковина перебували у складі Австрійської імперії, Закарпаття входило до Угорського королівства. На західноукраїнських землях чинним було право Австрійської імперії, зокрема Кримінальний кодекс (Францішкана), який у

© Fedotova Hanna, Anastasiia Burbii, 2019

1852 р. був виданий у новій редакції і діяв на цих територіях до початку 1930-х років. В Угорщині у 1879 році було прийнято Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки, чинність якого поширювалася на територію Закарпаття. Окремих правових норм відносно захисту виборчих прав у зазначених положеннях ми не спостерігаємо.

Наступним етапом розвитку основ національного кримінального законодавства став Звід законів Російської імперії. До джерел кримінального права того часу, окрім 15-го тому “Зводу законів Російської імперії”, також слід віднести Уложення про покарання 1845 року, зокрема розділ IX “О преступлении и проступках против законов о состоянии”, в главі четвертій якого передбачалась відповідальність тих, хто при виборах дворянських або міських, або сільських громад буде через підкуп, подарунки, обіцянки або погрози схилити іншу особу до подання голосу на його користь або на користь чи проти іншої особи (ст. 1884). Злочин, передбачений ст. 1884 Уложення 1845 р., є посяганням не на права окремої особи, а на інтереси всього суспільства, що видно з місця цієї норми в системі Особливої частини зазначеного кримінального закону [8, с. 5–6]. Отже, вперше кримінально-правові норми, які передбачали кримінальну відповідальність за діяння, що посягали на виборчі правовідносини та виборчі права, з’явилися в Уложенні про покарання 1845 року.

Таким чином, значним історичним кроком до формування норм, які стосуються виборчих прав і свобод, можна визначити період XIX століття, що запам’ятовується реформами і виданням низки нормативних актів. Це, насамперед, селянська, земська, міська, судова, військова та інші реформи в Російській імперії у 60–70 рр. XIX ст., до складу якої входила Україна. Вони принесли особисту свободу колишнім кріпакам, а також їхню правоздатність, через земства і міські думи заклали основу місцевого самоврядування, започаткували низку демократичних змін у здійсненні правосуддя, піднесли роль особистості в багатьох галузях державного і громадського життя. Викладене констатує, що виборчі права як інститут державного права існували і в дорадянський період, за їхнє порушення встановлювалася відповідальність.

Дослідження українського виборчого законодавства та кримінальної відповідальності за його порушення в радянський період є невіддільним від кримінального права РФСР. Правове регулювання виборів і практики їх проведення в УСРР характеризується двома періодами (1919–1937 рр.) та (1937 – кінець 80-х рр. XX ст.), така класифікація зумовлюється етапами розвитку радянської державності.

Характерними ознаками радянської виборчої системи у 1919–1937 рр. було запровадження виборів на принципах *нерівного непрямого права*, що нормативно закріплювалося. Їх регулювання здійснювалося підзаконними нормативно-правовими актами. У 1937 – кінці 80-х рр. відбулися значні зміни законодавчого підґрунтя процедури депутатських виборів. На конституційному рівні закріпилися демократичні принципи: загальні, рівні, прямі, таємні вибори. Але ці засади були декларативними, оскільки не було основи – виборності. Тогочасний досвід формування Верховної Ради УРСР демонструє, що процедура, яку називали виборами, за умов наявності одного кандидата, була лише декоративною формальністю.

Керівні начала з кримінального права РРФСР 1919 р. взагалі не містили положень, які можна було б віднести до інститутів Особливої частини кримінального права, хоча в ст. 25 Керівних начал передбачені види покарання і серед інших у п. К – позбавлення політичних прав, у п. А – оголошення ворогами революції або народу [9, с. 57–60].

У КК УРСР 1922 р. у ст. 32 п. Ж – передбачене покарання у вигляді “поразки прав”, а у ст. 401 розкривається зміст цього виду покарання, під яким законодавець розуміє позбавлення на строк не більше 5 років активного і пасивного виборчого права; активного і пасивного виборчого права в професійні та інші організації, права займати відповідальні посади, а також бути засідателями в народному суді, захисниками у суді, піклувальником або опікуном. Строк поразки прав для засуджених до позбавлення волі вираховується з моменту його відбуття або умовно-дострокового звільнення від нього. Поразка прав може за особливою постановою суду супроводжуватися позбавленням засудженого ордена Червоного або Трудового прапора, але така постанова має бути представлена до вступу вироку в законну силу на затвердження Президії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. Поразка прав призначається судом як додаткове покарання при винесенні обвинувальних вироків. Постанова питання про поразку прав при засудженні для суду є обов’язковою, якщо в Кримінальному кодексі вказане покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше одного року і більш тяжке.

В Особливій частині КК РРФСР 1922 р. передбачено склад злочину, який умовно можна віднести до злочинів проти виборчих прав, а саме ст. 104 КК РРФСР 1922 р. – участь у виборах в Ради особи, яка не має на те законного права. Карається цей злочин примусовими роботами на строк не менше трьох місяців. З аналізу санкції можна зробити висновок, що таке додаткове покарання, як поразка прав, у цьому разі не застосовується. Такий злочин вважається злочином проти порядку управління [10].

У КК УРСР 1927 р. під поразкою прав законодавець розумів практично ті ж самі обмеження, зокрема позбавлення активного і пасивного виборчого права, як і за попередніх КК.

Діяння, за ст. 85 КК УРСР 1927 р., полягало в участі у виборах до Ради особи, яка завідомо для неї не має виборчого права, і каралось примусовими роботами на строк до шести місяців або штрафом до п’ятисот карбованців. Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради народних Комісарів УРСР від 3 жовтня 1928 р. скасовувалися постанови від 18 грудня 1926 р. “Про затвердження інструкції про вибори в Ради” (ЗУ УРСР 1926, № 79, ст. 478) та “Інструкції про вибори в Ради” (ЗУ УРСР 1929, № 79, ст. 479) і затверджувалася інструкція про вибори в Ради, встановлювалося коло осіб, які були занесені в списки виборців і на день виборів втратили це право. Такі особи, як роз’яснює П.П. Михайленко, не могли брати часті у виборах, а за порушення цієї інструкції несли кримінальну відповідальність за ст. 85 КК УРСР 1927 р. [11, с. 480].

У 1929 році положення КК УРСР 1927 р. було доповнено відповідно до Постанови ВЦВК і РНК УРСР від 6 лютого 1929 р. ст. 85¹ – “перешкоджання

особам найманої праці в селі здійснювати виборчі права карається примусовими роботами або штрафом до однієї тисячі карбованців. У 1934 році 13 жовтня Постановою ВЦВК УРСР була затверджена Інструкція про вибори до Рад і на з'їзди Рад УРСР, в якій передбачалося, що особи, які перешкоджають виборцям здійснювати їх виборчі права, притягаються до кримінальної відповідальності відповідно до Кримінального кодексу. В цій Постанові встановлювалося коло осіб, які не могли брати участь у виборах. Ними визнавалися особи, занесені у списки виборців, якщо вони втратили перед днем виборів виборчі права, навіть у тому випадку, коли вони і отримали виборчу повістку. Особи, позбавлені виборчих прав відповідно до Конституції УРСР і виборчого законодавства, якщо вони беруть участь у виборах, несуть кримінальну відповідальність відповідно до ст. 85 КК УРСР.

У 1937 р. КК УРСР було доповнено Постановою ЦВК і РНК УРСР від 2 грудня 1937 р. “Про зміну ст. 85¹ Кримінального Кодексу УРСР і про доповнення цього Кодексу статтею 108¹”. Стаття 85¹ була викладена у такій редакції: “За перешкоджання шляхом насильства, обману, погроз або підкупу громадянину Союзу РСР у здійсненні його права обирати і бути обраним у Ради народних депутатів трудящих – позбавлення волі на строк до двох років”; стаття 108¹ – “за підробку виборчих документів або завідомо неправильний підрахунок голосів при виборах у Ради депутатів трудящих, вчинене посадовою особою Ради або членом виборчої комісії, позбавлення волі на строк до трьох років”. Слід відзначити, що ст. 108 КК УРСР 1927 р. передбачала кримінальну відповідальність за службовий підлог, тобто внесення посадовою особою в офіційні документи або книги завідомо неправдивих відомостей і записів, складання і видачу завідомо неправдивих документів, підробки, підчистки, помітки іншим числом. Карався такий злочин позбавленням волі на строк до двох років.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 11 жовтня 1945 р. було затверджено “Положення про вибори в Верховну Раду СРСР”, де у ст.ст. 109 і 110 передбачалися склади злочинів, за змістом аналогічні ст.ст.110, 111 Положення про вибори до Верховної Ради Союзу РСР 1937 року.

Наступним етапом, одним із найвизначніших, у розвитку кримінального законодавства як СРСР, так і України (УРСР) було прийняття у 1958 році Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. Значення цього історичного нормативного акта важко переоцінити. Не зазначаючи його окремі положення, їх зміст та значення, обмежимося тільки вказівкою на те, що з 1960 року кримінальне законодавство України розвивалося відповідно до тих положень, які було викладено і закріплено в Основах.

28 грудня 1960 р. Законом Української РСР затверджено Кримінальний Кодекс, який проіснував 41 рік. У главі IV Особливої частини, яка називалася “Злочини проти політичних і трудових прав громадян”, були передбачені практично ті ж склади злочинів, як вони представлені і сьогодні [12, с. 202].

У 1993 році в КК України вперше з'явилася норма, яка захищала референдумні права і правовідносини (КК було доповнено статтею 129-1 “Порушення законодавства про референдум”). У 1999 р. указана глава КК отримала назву “Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав громадянина”, а

статті 127 і 128 – відповідно “Перешкоджання здійсненню виборчого права чи роботі виборчої комісії” і “Неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів”.

Так, 5 квітня 2001 р. було прийнято КК України, який набрав чинності з 1 вересня 2001 р. та містив чотири статті, що стосувалися виборів і референдуму: ст. 157 “Перешкоджання здійсненню виборчого права”, ст. 158 “Неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів”, ст. 159 “Порушення таємниці голосування”, ст. 160 “Порушення законодавства про референдум”.

При цьому текст статей 157–160 КК 2001 р. не дуже відрізнявся від статей 127–129-1 КК 1960 року, за виключенням того, що в новому Кодексі було декриміналізовано перешкоджання роботі виборчої комісії, а також додано деякі кваліфікуючі ознаки та внесено певні незначні правки.

У 2003 і 2005–2009 роках, статті 157–159 КК істотно трансформувалися й збільшилися за обсягом. У жовтні 2014 року Верховною Радою України внесено зміни до розділу 5 Кримінального кодексу України, зокрема статей, що стосуються порушень виборчого законодавства усіма їх учасниками (виборцями, кандидатами, їх представниками тощо). Цим законодавчим актом забезпечено додатковий захист виборчих прав громадян, в тому числі шляхом визначення відповідальності за новими складами злочинів. Практично за всі кримінальні правопорушення проти виборчих прав людини і громадянина законодавцем посилено санкції.

Важливим етапом є проведення на сучасному етапі комплексної виборчої реформи та ухвалення Виборчого кодексу України від 19.12.2019 № 396-IX [13] з установленням єдиних правил для всіх видів виборів. Виборчий кодекс прийнято з метою кодифікації виборчого законодавства та встановлених прозорих, доступних і зрозумілих правил для всіх учасників виборчого процесу, створення умов для нецільового використання адміністративного ресурсу, неможливості підкупу членів виборчих комісій і виборців та інших порушень, які, зазвичай, спостерігаються під час виборів. На сьогодні вибори є найбільш урегульованою формою безпосередньої участі громадян в управлінні державою шляхом формування вищих представницьких органів та органів місцевого самоврядування.

Таким чином, участь у справах держави, вирішення головних питань суспільного життя, основних політичних питань, що стосуються обрання вищих посадових осіб у державі, притаманне українському народу з найдавніших часів. Проаналізований період становлення та розвитку виборчого права і кримінальної відповідальності за порушення цього права дозволяє виокремити характерні ознаки удосконалення і врегулювання виборчих процедур, а також формування дієвого механізму притягнення до відповідальності за порушення законодавства про вибори та ефективну міру покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ферри Э.* Преступления и преступники в науке и жизни. Две лекции. Одесса, 1890. 54 с.

2. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; упоряд.: А.М. Бега, Г.В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко та ін. Головне управління державної служби України; НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 636 с.

3. *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття: навч. посіб. К.: Перун, 1996. 496 с.

4. *Васильев С.В.* Псковская Судная грамота и I Литовский Статут: учеб. пособие. М.: Квадрига, 2011. 128 с.

5. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. / под ред Н.Ю. Шведовой. 14-е изд., стер. М.: Рус. яз., 1983. 816 с.

6. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. М.: Юрид. лит., 1984. Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. 519 с.

7. *Нелін О.І.* Історія держави і права України: підруч. К.: Вид.-поліграф. центр “Київський університет”, 2016. 719 с.

8. *Красиков А.Н.* Уголовно-правовая охрана политических, гражданских и иных конституционных прав и свобод человека и гражданина в России. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2000. 104 с.

9. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг. / под ред. Голякова И.Т. М.: Гос. изд-во юрид. литературы, 1953. 463 с.

10. *Михайленко П.П.* Борьба с преступностью в Украинской ССР. К., 1966. Т. 1. 831 с.

11. *Михайленко П.П.* Борьба с преступностью в Украинской ССР. К., 1967. Т. 2. 952 с.

12. Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик. М.: Гос. изд-во юрид. литературы, 1963. Т. 1. 656 с.

13. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/396-20> (дата звернення: 29.09.2019).

REFERENCES

1. *Ferri E.* (1890) Prestupleniia i priestupniki v naukie i zhizni. “Crimes and criminals in science and life”. Two lectures. Odessa. 54 p. [in Russian].

2. Istoriiia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u 5 T. “History of the civil service in Ukraine”: 5 Vol./ resp. ed. T.V. Motrenko, V.A. Smolii; A.M. Beha, H.V. Boriak (supervisor), L.Ya. Demchenko et al. Main Department of the Civil Service of Ukraine; National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. K.: Nika-Center, 2009. Vol. 1. 636 p. [in Ukrainian].

3. *Tereshchenko Yu.I.* (1996) Ukraina i yevropeyskyi svit: Narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI stolittia: navch. posib. “Ukraine and the European World: An Outline of History from the Formation of the Starokyivka State to the End of the 16th Century: Tutorial. K.: Perun. 496 p. [in Ukrainian].

4. *Vasiliev S.V.* (2011) Pskovskaia Sudnaia hramota i I Litovskii Statut: ucheb. posobiie. “Pskov Judicial Charter and I Lithuanian Statute”: textbook. M.: Kvadryha. 128 p. [in Russian].

5. *Ozhiohov S.I.* (1983) Slovar russkoho yazyka. “Dictionary of the Russian language”. / edited by N.Yu. Swiedova. 14th ed. M.: Rus. lang. 816 p. [in Russian].

6. Rossiiskoe zakonodatelstvo X–XX vekov: v 9 t. “Russian legislation of the tenth and twentieth centuries”: in 9 volumes / under total. ed. O.I. Chistyakova. M.: Jurid. lit., 1984. Vol. 2: Legislation of the period of formation and strengthening of the Russian centralized state. 519 p. [in Russian].

7. *Nelin O.I.* (2016) Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy: pidruch. “History of the State and Law of Ukraine”: Textbook. K.: Publ-polygraph. center “Kyiv University”. 719 p. [in Ukrainian].

8. *Krasikov A.N.* (2000) Uholovno-pravovaia okhrana politicheskikh, hrazhdanskikh i inykh konstitutsionnykh prav i svobod chielovieka i hrazhdanina v Rossii. “Criminal legal protection of political, civil and other constitutional rights and freedoms of man and citizen in Russia”. Saratov: Publishing House of the Saratov University. 104 p. [in Russian].

9. Sbornik dokumentov po istorii uholovnoho zakonodatelstva SSSR i RSFSR, 1917–1952 hh. “Collection of documents on the history of criminal legislation of the USSR and the RSFSR, 1917–1952 / ed. Holiakova I.T. M.: State publishing house jur. literature, 1953. 463 p. [in Russian].

10. *Mikhailenko P.P.* (1966) Borba s prestupnostiu v Ukrainskoi SSR. "The fight against crime in the Ukrainian SSR". K. Vol. 1. 831 p. [in Russian].
11. *Mikhailenko P.P.* (1967) Borba s prestupnostiu v Ukrainskoi SSR. "The fight against crime in the Ukrainian SSR". K. Vol. 2. 952 p. [in Russian].
12. Uholovnoie zakonodatelstvo Soiuzu SSR i soouznykh respublik. "Criminal law of the USSR and Union Republics". M.: State. publishing house Jur. Literature, 1963. Vol. 1. 656 p. [in Russian].
13. Vyborchyi kodeks Ukrainy vid 19.12.2019 № 396-IX. "The Electoral Code of Ukraine dated 19.12.2019 No. 396-IX". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/396-20> (date of application: 29.09.2019) [in Ukrainian].

UDC 343.415

Fedotova Hanna,Doctor of Juridical Sciences, Senior Research Associate,
Head of the Department, State Research Institute MIA Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7798-3143

Burbii Anastasiia,Postgraduate, Leading legal adviser,
State Research Institute MIA Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-4866-321X

ESTABLISHING AND DEVELOPING CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES AGAINST VOTING RIGHTS

The study analyzes the historical stages of development of the institution of electoral rights. Attention is paid to such historical and legal phenomenon as viche (people's assembly) – historical form of decision of many public affairs in Kyivska Rus. Based on historical documents, proved that during the period of Kievan Rus its sights, although not directly used the words "elections", "electoral law", did not disclose their content, still forming an idea about the electoral rights and making the first regulatory attempts to protect them. The stage of Polish-Lithuanian period, when Ukrainian lands were part of neighboring countries, was analyzed separately. According to the Sudebnik (Lawyer) 1497, the instigators of the riots – "kramolniki" – were defined as "swindlers" and "robbers".

According to the Cossack law, there is no separate liability for violations of the norms of election, but for minor offenses there was a restriction of certain rights, in particular, a ban on holding elective Kozak positions. And among the war crimes were such as evasion from the position on which the society chose the Kozak. It is proved that the legal norms, which were directly aimed at the protection of electoral rights, in the Cossack law there are no simultaneous elections during the legal system of Hetmanshchyna as the main legitimizing institution.

For the first time, criminal law provisions establishing criminal liability for acts that infringe on electoral legal relations and voting rights appeared in the Ulozhenie on penalties in 1845. A significant historical step in this period is the formation of

norms concerning electoral rights and freedoms. First and foremost, these were peasant, zemstvo, urban, judicial, military and other reforms in the Russian Empire in the 60–70 s of the 19th century, of which Ukraine was a part. They brought personal freedom to former serfs, as well as their legal capacity, through the lands and city councils laid the foundation for local self-government, initiated a number of democratic changes in the implementation of justice, presented the role of the individual in many areas of state and public life. Electoral rights as an institution of state law existed also in the pre-Soviet period, however, responsibility for their violation was established.

During the Soviet era, the penalty of “loss of rights” is defined as deprivation by the legislature of the right to vote, for a term not exceeding five years, to vote actively and passively; to vote actively and passively in professional and other organizations; to hold responsible positions; and to serve as assessors of the people’s court, defense counsel, guardian or custodian.

At the time of independence, in 1993, the Criminal Code (CC) of Ukraine for the first time had a provision that protected referendum rights and legal relations (the CC was supplemented by article 129-1 “Violation of legislation on referendum”). In 1999 it was added to the Criminal Code of Ukraine for the first time. The mentioned chapter of the CC was named “Crimes against electoral, labor and other personal rights of a citizen”.

Currently, for the purpose of codification of electoral legislation and establishment of transparent, accessible and understandable rules for all participants in the electoral process, as well as to prevent misuse of administrative resources, the impossibility of bribing members of election commissions and voters and other violations that are usually observed during elections, the Electoral Code of Ukraine was adopted.

Keywords: elections, electoral process, criminal liability for violation of electoral rights, protection of citizens’ electoral rights

Отримано: 25.10.2019

Филь Руслан Сергійович,
кандидат юридичних наук,
начальник відділу ДНДІ МВС України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-5680-875X

ХАРАКТЕРИСТИКА ОЗНАК ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ

У статті охарактеризовано ознаки предмета злочинів, передбачених ст. 177, 229, 231 та 232 КК України. Розкрито зміст правового режиму кожного об'єкта промислової власності. Встановлено, що об'єкти промислової власності можуть бути предметом злочинів, передбачених КК України, за таких ознак, зокрема: отримання на ці об'єкти охоронних документів, які засвідчують права їх власників (або першого використання для комерційного найменування, або прийняття рішення про визнання комерційної таємниці); встановлення пріоритету подачі заявки; у разі передачі майнових прав на ці об'єкти третім особам або наданні дозволу на їх використання, укладання угод на вчинення таких правочинів.

Ключові слова: предмет злочину, об'єкти промислової власності, права інтелектуальної власності, Кримінальний кодекс України.

Предметом злочинів проти прав на об'єкти промислової власності (далі – ОПВ), передбачених ст. 177 Кримінального кодексу України (далі – КК України), є винаходи, корисні моделі, промислові зразки, топографії інтегральних мікросхем, сорти рослин, раціоналізаторські пропозиції; ст. 229 КК України – торговельні марки, комерційні найменування, географічні зазначення та ст. 231 і 232 КК України – комерційні таємниці. Однак існують певні особливості кожного із зазначених предметів, які відіграють важливу роль у з'ясуванні механізму спричинення шкоди охоронюваним інтересам та встановленні розміру матеріальних збитків, завданих злочином [1]. Що і детермінує актуальність обраної теми дослідження.

Теоретичну основу дослідження ОПВ як предмета злочинів становлять напрацювання таких учених, як: П.С. Берзін, В.Д. Гулкевич, Ю.О. Кульчинська, А.А. Ломакіної, О.В. Негодченка, А.С. Нерсисян, О.В. Новікова, Я.М. Садикова, О.Е. Радутний, І.М. Романюк, С.О. Харламова, В.Б. Харченко, О.С. Яра та ін.

Метою статті є надання характеристики ознакам предмета злочинів проти прав на ОПВ.

Важливою об'єктивною ознакою складу злочину є його предмет. Однак у теорії кримінального права не існує єдиного погляду щодо його сутності. Наприклад, предметом злочинів проти прав інтелектуальної власності (далі – ПІВ) А.С. Нерсисян визначає майнові та немайнові права на об'єкти ПІВ [2, с. 9–10]. Проте більшість науковців та юристів-практиків предметом злочинів у сфері інтелектуальної власності визнають власне об'єкти ПІВ.

Переважна більшість наукової спільноти предметом вважає речі матеріального світу, які зазначені в законодавчому визначенні певного злочину або такі, що впливають з цього визначення, з певними ознаками, які пов'язуються з наявністю відповідного складу злочину, наприклад, із приводу майна, що має матеріальне вираження, економічну вартість та юридичну природу (належить комусь на праві власності), проте виділяються й суспільні відносини, що виникають із приводу нематеріальних інтересів, наприклад, такі, як соціальні блага, життя, здоров'я, честь і гідність особи, порядок управління, громадська безпека, ПІВ, тобто такі, що не мають якого-небудь матеріального вираження. Утім ці нематеріальні блага мають підвищену значущість і становлять, як і предмети, основу багатьох суспільних відносин [3, с. 39]. Такий підхід до змісту предмета злочину настановлює на висновок, що у кримінальному праві існують предметні та безпредметні злочини. Прихильником такого погляду є П.С. Берзін, який, аналізуючи злочин, передбачений ст. 229 КК України, пропонує предметом цього протиправного діяння вважати не лише речі матеріального світу, а й інтелектуальні цінності та нематеріальні об'єкти, впливаючи на які, винна особа завдає шкоди об'єкту чи створює небезпеку її заподіяння, тобто предметом зазначеного злочину є інформація про оточуючий світ, процеси, явища, що в ньому відбуваються, які представлені у формі даних (знаків, символів, кодів, сигналів, команд тощо) і можуть бути зафіксовані на матеріальних носіях [4, с. 11–12]. Таке авторське бачення змісту предмета злочину є неоднозначним, адже, з одного боку, науковець вказує, що предметом є інформація (нематеріальний об'єкт) про торговельну марку, комерційне найменування або географічне зазначення, а з іншого, він зазначає, що ця інформація має відображатися на матеріальному носії. Тобто предметом є будь-яка матеріальна річ, що вміщує інформацію про ОПВ (наприклад, канцелярський олівець, на якому зображено торговельну марку його виробника або пляшка мінеральної води, на якій нанесено її географічне зазначення тощо).

Тож предметом цих злочинних діянь є саме річ (благо), яка є об'єктом ПІВ, на який у подальшому за умови його цінності буде набуватися право власності. Враховуючи, що кожний ОПВ має свій правовий режим охорони, а також те, що ознаки предмета злочину мають самостійне кримінально-правове значення, впливають на підстави кримінальної відповідальності, на кваліфікацію діяння та на визначення розміру завданої шкоди, розглянемо зміст кожного з них більш детально.

Винахід та корисна модель є результатом інтелектуальної діяльності людини в будь-якій сфері технології [5, ст. 1]. Відмінність цих двох ОПВ полягає в їх умовах патентоспроможності. Так, винахід має бути новим, мати винахідницький рівень і бути промислово придатним, а корисна модель – новою та промислово придатною. Об'єктом винаходу (корисної моделі) може бути продукт (пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин рослини і тварини тощо), процес (спосіб) та нове їх застосування. Пріоритет, авторство і майнові та немайнові права на ці об'єкти засвідчуються патентом з терміном дії 20 років для винаходу та 10 років для корисної моделі.

Особливість цих об'єктів ПІВ полягає в тому, що вони можуть мати різний правовий режим охорони, тобто можуть бути службовими та секретними. Під

службовим винаходом (корисною моделлю) розуміють винахід (корисну модель), створений працівником у зв'язку з виконанням службових обов'язків чи дорученням роботодавця за умови, що трудовим договором (контрактом) не передбачене інше або з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва і обладнання роботодавця [5, ст. 1]. Особисті немайнові ПІВ на створений такий об'єкт належать працівнику-винахіднику, а майнові – працівнику-винахіднику та роботодавцю спільно, якщо інше не встановлено договором [6, ст. 429]. З огляду на таку позицію законодавця винахідник як співвласник патенту разом із роботодавцем може користуватися правом на захист своїх ПІВ.

Крім того, роботодавець, згідно з ч. 3 ст. 9 Закону України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі”, може прийняти рішення про збереження службового винаходу (корисної моделі) як конфіденційної інформації. Такий статус інформації сприяє досягненню конкурентної переваги, отриманню прибутку, збереженню становища на ринку у зв'язку з використанням цієї інформації. Хоч її цінність неоднозначна, вона може приносити вигоду одразу після віднесення такої інформації до комерційної таємниці (цінність присутня на момент віднесення інформації до комерційної) або потенційно – її цінність виникає через певний проміжок часу після віднесення інформації до комерційної таємниці.

Секретним винаходом (секретною корисною моделлю) є винахід (корисна модель), що містить інформацію, віднесену до державної таємниці. Особливістю правової охорони секретного винаходу при набутті та реалізації майнових і немайнових прав на секретний винахід (секретну корисну модель) є необхідність одночасного врахування норм чинних законів України щодо державної таємниці та охорони ПІВ. За таких умов виникають суперечності в процедурах набуття, охорони та захисту державою ПІВ на такі винаходи (корисні моделі). Водночас законодавець обмежує виключні майнові права власника та використання патенту на секретний винахід (секретну корисну модель) Законом України “Про державну таємницю” та за погодженням із державним експертом з питань таємниць. Обмеження у використанні власником секретного патенту залежить від строку засекречуваності винаходу (корисної моделі). Зміна ступеня секретності винаходу (корисної моделі) чи його розсекречування здійснюється за рішенням державного експерта з питань таємниць на прохання власника патенту у зв'язку із закінченням строку дії рішення про віднесення інформації про винахід (корисну модель) до державної таємниці або на підставі рішення суду. За таке обмеження з використання секретного патенту, передбачене національним законодавством, його правовласник може отримати грошову компенсацію на покриття витрат за сплату зборів. Спори щодо розмірів і порядку виплати грошової компенсації вирішуються в судовому порядку. Наявність ускладненої правової процедури набуття права та розпорядження цими об'єктами створює сприятливі умови як для скоєння правопорушень щодо прав власників винаходів та корисних моделей, так і злочинів щодо порушення державної безпеки внаслідок недостатнього або несвоєчасного захисту від витоку інформації, що становить державну таємницю.

За розголошення інформації, віднесеної до державної таємниці, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків (за відсутності ознак державної зради або шпигунства), відповідно до

ст. 328 КК України передбачена кримінальна відповідальність. Санкція цієї норми передбачає позбавлення волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Якщо ж це діяння спричинило тяжкі наслідки, то диспозиція цієї статті передбачає до восьми років позбавлення волі. Родовим і безпосереднім об'єктом злочину за ст. 328 КК України є сфера охорони державної таємниці. Об'єктивна сторона цього злочину полягає в розголошенні певних відомостей, що становлять державну таємницю, до яких належать і секретні винаходи та корисні моделі.

Карані діяння проти прав на ОПВ, предметом яких став секретний винахід або секретна корисна модель, породжує сукупність злочинів. Така сукупність виглядає як два або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК України, за жоден з яких особу не було засуджено. Згідно зі ст. 33 КК України при наявності сукупності злочинів кожен з них підлягає кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК України. Водночас за наявності у справі щодо розголошення державної таємниці ознак злочину проти прав на ОПВ суд має право перекваліфікувати кримінальне каране діяння зі ст. 328 чи 329 на декілька статей КК України, які будуть включати й ст. 177. Обов'язковою умовою такої перекваліфікації є рівноцінне становище засудженого та відсутність порушень права останнього на захист.

Промисловий зразок є результатом творчої діяльності людини в галузі художнього конструювання. Відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України "Про охорону прав на промислові зразки" об'єктом промислового зразка може бути форма, малюнок чи розфарбування або їх поєднання, які визначають зовнішній вигляд промислового виробу й призначені для задоволення естетичних та ергономічних потреб. При цьому не можуть отримати правову охорону: об'єкти архітектури (крім малих архітектурних форм), промислові, гідротехнічні та інші стаціонарні споруди; друкована продукція як така; об'єкти нестійкої форми з рідких, газоподібних, сипких або подібних до них речовин.

Право власності на промисловий зразок також засвідчується патентом. Крім того, як і попередні ОПВ, промислові зразки можуть створюватися під час виконання службових обов'язків [7, ст. 1, 8]. Особливість моделі правової охорони промислових зразків, полягає в тому, що вона виключає можливість подвійної охорони зазначеного результату творчої діяльності одночасно засобами авторського і патентного права. Наприклад, на формений кітель можна отримати патент на промисловий зразок, який буде охороняти його зовнішній вигляд, та свідоцтво про реєстрацію авторського твору, який захистить права його ескізів.

Топографія інтегральних мікросхем – це зафіксоване на матеріальному носії просторово-геометричне розміщення сукупності елементів інтегральних мікросхем та з'єднань між ними [8, ст. 1]. Виключне право на використання топографії ІМС засвідчується свідоцтвом з терміном дії на 10 років.

Сорт рослин є окремою групою рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в межах нижчого із відомих ботанічних таксонів (рід, вид, різновидність) незалежно від того, чи задовольняє вона умови виникнення правової охорони [9, ст. 1]. На відміну від попередніх ОПВ на сорт рослин можуть набуватися

особисті немайнові ПІВ, засвідчені свідоцтвом про авторство, майнові ПІВ, засвідчені патентом, та майнові ПІВ на поширення сорту рослин, зафіксовані свідоцтвом про державну реєстрацію сорту рослин. Чинність цих охоронних документів підтверджується сплатою встановлених зборів.

Рационалізаторська пропозиція – це визнана юридичною особою пропозиція, що містить технологічне (технічне) або організаційне рішення в будь-якій сфері діяльності. Вона спрямована на вдосконалення застосовуваної техніки та технології. Як результат інтелектуальної та творчої діяльності ця пропозиція прирівняна до інших науково-технічних досягнень, що охороняються законом [10, с. 377]. Об'єктом рационалізаторської пропозиції може стати матеріальний об'єкт або процес.

Торговельна марка (від англ. trademark – товарний знак) – будь-яке позначення або комбінація позначень, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від товарів і послуг інших. Відповідно до ч. 1 ст. 492 ЦК України до таких позначень належать слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів [6]. Виключні майнові права на торговельні марки засвідчуються свідоцтвом з терміном дії на 10 років. За клопотанням власника цей термін можна щоразу продовжувати на 10 років за умови сплати відповідного збору. На відміну від патенту за дію свідоцтва не потрібно сплачувати щорічних зборів.

Торговельні марки визнаються предметом злочину, якщо вони: зареєстровані в Україні (або подано заявку на пріоритет); охороняються без реєстрації на підставі міжнародних договорів, учасником яких є Україна; визнані в установленому порядку добре відомими. Законодавство України допускає передачу від власника іншій особі права власності на знак для товарів та послуг повністю або в певній частині свідоцтва, за умови, якщо ця передача не стане причиною введення в оману споживача щодо товару і послуги або щодо особи, яка їх виготовляє чи надає. У разі, якщо правонаступник свідоцтва свідомо порушує зазначені вимоги законодавства, його дії можуть кваліфікуватися за ст. 229 КК України.

Предметом злочину, передбаченого ст. 229 КК України, на думку О.О. Дудорова, не визнаються знаки для товарів і послуг, на які не подано заявку про його реєстрацію в уповноваженій установі та на який заявка подана, але свідоцтво ще не видане (за умови, що ці знаки не охороняються в Україні відповідно до міжнародних договорів). Тож використання такого знака без дозволу особи, яка звернулася із заявкою про його реєстрацію до уповноваженого національного або міжнародного органу, складу злочину, передбаченого ст. 229 КК, не утворює [11, с. 749].

Комерційне найменування (відповідно до ЦК України) або фірмове найменування (згідно з КК України) – це найменування юридичної або фізичної особи, яке дає можливість вирізнити одну особу з-поміж інших та не вводить в оману споживачів щодо справжньої її діяльності. Тобто, по суті, це комерційне ім'я підприємця. Згідно з ч. 2 ст. 489 ЦК України майнові ПІВ на цей ОПВ набувають чинності з моменту першого використання комерційного найменування та охороняється без обов'язкового подання заявки на нього чи його реєстрації і незалежно від того, є чи не є комерційне найменування частиною торговельної марки [6]. Чинність ПІВ припиняються з моменту ліквідації юридичної особи. Також важливо пам'ятати, що згідно з положеннями ЦК України правом на комерційне найменування володіє лише юридична особа, яка є підприємницьким

товариством. При цьому фізична особа – підприємець має право заявити як комерційне найменування своє прізвище або ім'я. Правовій охороні підлягає як повне, так і скорочене комерційне найменування суб'єкта господарювання, якщо воно фактично використовується ним у господарському обігу. Отже, предметом злочинів проти прав на ОПВ є комерційне найменування, якщо таке найменування хоч один раз було використане юридичною особою.

Географічне зазначення (відповідно до ЦК України) або кваліфіковане зазначення походження товару (згідно з КК України) – це будь-яке словесне чи зображувальне (графічне) позначення, що прямо чи опосередковано вказує на географічне місце походження товару, який має певні якості, репутацію або інші характеристики, в основному зумовлені характерними для даного географічного місця природними умовами чи людським фактором або поєднанням цих природних умов і людського фактора [12, ст. 1].

Географічне зазначення також має особливості кримінально-правової охорони. Ці особливості зумовлені інтересами захисту прав виробників товарів від недобросовісних конкурентів, які використовують традиційні найменування місць походження, але розташовані в іншій місцевості і не мають відношення до справжнього виробника. При цьому не є предметом розглядуваного злочину просте зазначення походження товару – будь-яке словесне чи зображувальне (графічне) позначення, що прямо чи опосередковано вказує на географічне місце походження товару (країна, регіон, населений пункт тощо). ПІВ на географічне зазначення підлягає обов'язковій державній реєстрації, яке, до речі, є безстроковим та за чинності якого не потрібно сплачувати щорічних зборів.

Комерційна таємниця – це інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію [23, ст. 505]. Згідно з ч. 1 ст. 36 ГК України комерційною таємницею можуть бути визнані відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, які не є державною таємницею, в тому числі відомості, що розкривають суть службового винаходу або корисної моделі, які роботодавець забажав засекретити, розголошення яких не може завдати шкоди його власнику – суб'єкту господарювання.

Нині, відповідно до постанови КМ України від 9 серпня 1993 р. № 611 [13], не можуть належати до комерційної таємниці відомості про: установчі документи, інформація за всіма встановленими формами державної звітності; документи, що дозволяють займатися підприємницькою чи господарською діяльністю та її окремими видами; дані, необхідні для перевірки обчислення і сплати податків та інших обов'язкових платежів; відомості про чисельність і склад працюючих, їхню заробітну плату в цілому та за професіями й посадами, а також наявність вільних робочих місць; документи про сплату податків і обов'язкових платежів; інформація про забруднення навколишнього природного середовища, недотримання безпечних умов праці, реалізацію продукції, що завдає шкоди здоров'ю, а також інші порушення законодавства України та розміри заподіяних при цьому збитків;

документи про платоспроможність; відомості про участь посадових осіб підприємства в кооперативах, малих підприємствах, спілках, об'єднаннях та інших організаціях, які займаються підприємницькою діяльністю; відомості, що відповідно до чинного законодавства підлягають оголошенню. Оскільки законодавець об'єднав покарання за розголошення та збирання відомостей про комерційну та банківську таємниці, проаналізуємо їх правові режими та встановимо суттєві відмінності між ними.

Правовий режим комерційної таємниці виникає з прийняття на власний розсуд суб'єктом господарювання рішення про віднесення власних результатів інтелектуальної діяльності до конфіденційної інформації, розголошення яких можуть завдати йому суттєвих втрат. У такому разі суб'єкт визначає склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, її цінність, можливий термін нерозголошення, коло осіб, допущених до ознайомлення з нею, та здійснює відповідне документальне оформлює цієї таємниці й таким чином засвідчує її статус комерційної. За встановленою чинним законодавством необхідністю ознайомитись з комерційною таємницею можуть лише органи державної виконавчої влади, контролюючі та правоохоронні органи. Безперечно власник може її продати, надати за окрему плату або взагалі розкрити. Натомість правовий режим банківської таємниці вчиняється автоматично в результаті укладання між клієнтом та банківською установою угоди на надання будь-яких банківських послуг. Крім того, віднесення таких відомостей про дані клієнта не потребує прийняття якогось додаткового рішення, за їх розголошення працівники банку несуть відповідальність, а купівля-продаж такої таємниці завжди протизаконна.

За характером правовідносин, стверджує С.О. Харламова, комерційна і банківська таємниці також мають свої відмінності. Так, при комерційній таємниці характер правовідносин абсолютний (один суб'єкт правомочний, інші – зобов'язані), тобто, правомочній особі – власнику інформації – протистоїть невизначене коло суб'єктів, які зобов'язані не порушувати права власника, а при банківській таємниці – відносний (один суб'єкт – клієнт – правомочний і лише один суб'єкт – банк – зобов'язаний), у такому випадку правомочним особам протистоїть певна зобов'язана особа – банк [14, с. 11–12].

Коли кілька складів злочинів мають ознаки, тотожні за змістом – спільні ознаки складів злочинів, ознаки подібності, в такому разі, зазначає О.В. Зражевський, виникає потреба в їх розмежуванні [15, с. 12]. Підтримуючи такий підхід до розмежування злочинів, відмітимо, що наявність різних правових режимів комерційної та банківської таємниці свідчить про те, що предмети злочинів, передбачених ст. 231 і 232 КК України, є різними, що в результаті зумовлює доцільність передбачити відповідальність за посягання на них у різних статтях Особливої частини КК України.

Отже, доходимо висновку, що винахід, корисна модель, промисловий зразок, топографія інтегральних мікросхем, сорт рослин є предметом злочинів, передбачених ст. 177 КК України, за таких ознак, зокрема: отримання на ці об'єкти патентів або свідоцтв, або висновків про рішення щодо їх видачі, які засвідчують майнові права їх власників та немайнові права їх творців; встановлення пріоритету подачі заявки на отримання патенту або свідоцтва; сплати щорічних зборів за

підтримання чинності зазначених охоронних документів; у разі передачі майнових прав на ці об'єкти третім особам, які стають їх правонаступниками, або наданні дозволу будь-яким особам права на використання цих об'єктів, укладання цивільних угод на вчинення таких правочинів. У разі, якщо предметом кримінально караних діянь у сфері промислової власності є секретний винахід або секретна корисна модель, це породжує сукупність злочинів, за якими суд отримує правові підстави призначити більш суворе покарання, ніж це передбачено ст. 177 КК України. Раціоналізаторська пропозиція є предметом злочинів у сфері промислової власності, якщо її визнано юридичною особою як раціоналізаторська та відповідно оформлено. Торговельні марки, комерційні найменування та географічні найменування є предметом злочину, передбаченого ст. 229 КК України, за умови їх реєстрації або визнання торговельної марки добре відомою відповідно до міжнародних договорів, або першого використання комерційного найменування. Зазначені правочини засвідчують лише майнові права, оскільки законодавець не визнає за їх конкретними авторами якихось особливих прав. Комерційна таємниця є предметом злочинів за ст. 231 і 232 КК України, за умови прийняття суб'єктом господарювання на власний розсуд рішення про зарахування власних результатів інтелектуальної діяльності до конфіденційної інформації. Наявність різних правових режимів комерційної та банківської таємниці, покарання за розголошення і збирання інформації, які законодавець об'єднав, свідчить про доцільність розмежувати посягання на них і передбачити відповідні злочини в різних статтях Особливої частини КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. Відом. Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
2. *Нерсисян А.С.* Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності: монографія. Хмельницький: Вид. Хмельн. ун-ту управління і права, 2010. 192 с.
3. *Куц В.М.* Проблеми кримінальної відповідальності: навч. посіб. К.: НАПУ, 2013. 325 с.
4. *Берзін П.С.* Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 299 КК України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Акад. адвокатури України. К., 2004. 22 с.
5. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII. Відом. Верховної Ради України. 1994. № 7. Ст. 32.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відом. Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
7. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1994 р. № 3688-XII. Відом. Верховної Ради України. 1994. № 7. Ст. 34.
8. Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем: Закон України від 5 листопада 1997 р. № 621/97-ВР. Відом. Верховної Ради України. 1998. № 8. Ст. 28.
9. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квітня 1993 р. № 3116-XII. Відом. Верховної Ради України. 1993. № 21. Ст. 218.
10. Багатомовний юридичний словник-довідник / І.О. Голубовська, В.М. Шовковий, О.М. Лефтерова та ін. К.: Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2012. 543 с.
11. *Дудоров О.О.* Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: монографія. К.: Юридична практика, 2003. 924 с.
12. Про охорону прав на зазначення походження товарів: Закон України від 16 червня 1999 р. № 752-XIV. Відом. Верховної Ради України. 1999. № 32. Ст. 267.

13. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці: постанова Кабінету Міністрів України від 9 серпня 1993 р. № 611. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/611-93-p/card6#Public> (дата звернення: 28.03.2017).

14. Харламова С.О. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з відомостями, що становлять комерційну або банківську таємницю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київськ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2007. 20 с.

15. Зражевський О.В. Кримінально-правова характеристика порушення законодавства про захист рослин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київськ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2010. 19 с.

REFERENCES

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. "The Criminal Code of Ukraine": Law of Ukraine of April 5, 2001 No. 2341-III. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2001. No. 25–26. Art. 131. [in Ukrainian].

2. Nersesian A.S. (2010) Kryminalno-pravova okhorona prav intelektualnoi vlasnosti: monohrafiia. "Criminal law protection of intellectual property rights": monograph. Khmelnytskyi: View. Hops. University of Management and Law. 192 p. [in Ukrainian].

3. Kuts V.M. (2013) Problemy kryminalnoi vidpovidalnosti: navch. posib. "Problems of criminal liability: teach. manual. K.: NAPU. 325 p. [in Ukrainian].

4. Berzin P.S. (2004) Nezakonne vykorystannia zasobiv indyvidualizatsii uchasykiv hospodarskoho oborotu, tovariv ta posluh: analiz skladiv zlochynu, peredbachenoho st. 299 CC Ukrainy. "Illegal use of means of individualization of participants in economic turnover, goods and services: analysis of the crime, provided for in Art. 299 of the Criminal Code of Ukraine": abstract. diss. Cand. of Juridical Sciences: 12.00.08. Acad. Ukraine's legal profession. K. 22 p. [in Ukrainian].

5. Pro okhoronu prav na vynakhody i korysni modeli. "On the protection of rights to inventions and utility models": Law of Ukraine of December 15, 1993 № 3687-XII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1994. No. 7. Art. 32 [in Ukrainian].

6. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. "Civil Code of Ukraine": Law of Ukraine of January 16, 2003 No. 435-IV. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2003. No. 40-44. Art. 356 [in Ukrainian].

7. Pro okhoronu prav na promyslovi zrazky. "On Protection of Industrial Design Rights": Law of Ukraine of December 15, 1994 No. 3688-XII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1994. No. 7. Art. 34 [in Ukrainian].

8. Pro okhoronu prav na topohrafiu intehrалnykh mikroskhem. "On the protection of rights to topographies of integrated circuits": Law of Ukraine of November 5, 1997 No. 621/97-VR. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1998. No. 8. Art. 28 [in Ukrainian].

9. Pro okhoronu prav na sorty Roslyn. "On the protection of plant variety rights": Law of Ukraine of April 21, 1993 No. 3116-XII. Kind of. Of the Verkhovna Rada of Ukraine. 21. No. 21. Art. 218 [in Ukrainian].

10. Bahatomovnyi yurydychnyi slovnyk-dovidnyk. "Multilingual Legal Dictionary Directory" / I.O. Holubovska, V.M. Silk, O.M. Lefterov et al. K.: Publishing and Polygraphic Center Center "Kyiv University", 2012. 543 p. [in Ukrainian].

11. Dudorov O.O. (2003) Zlochyny u sferi hospodarskoi diialnosti: kryminalno-pravova kharakterystyka: monohrafiia. "Business crimes: criminal characteristics": monograph. K.: Legal Practice. 924 p. [in Ukrainian].

12. Pro okhoronu prav na zaznachennia pokhodzhennia tovariv. "On the protection of the rights to indicate the origin of goods: Law of Ukraine of June 16, 1999 No. 752-XIV. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1999. No. 32. Art. 267 [in Ukrainian].

13. Pro perelik vidomostei, shcho ne stanovliat komertsii noi taiemnytsi. "About the list of information which is not kept secret": Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 9, 1993 No. 611. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/611-93-p/card6#Public> (date of application: 28.03.2017) [in Ukrainian].

14. Kharlamova S.O. (2007) Kryminalna vidpovidalnist za nezakonni dii z vidomostiamy, shcho stanovliat komertsii nu abo bankivsku taiemnytsiu. "Criminal liability for unlawful activity with commercial or banking secrecy": author's abstract. Diss. Cand. of Juridical Sciences: 12.00.08. Kyiv National University of Internal Affairs. K. 20 p. [in Ukrainian].

15. *Zrazhevskiy O.V.* (2010) Kryminalno-pravova kharakterystyka porushennia zakonodavstva pro zakhyst roslyn. "The Criminal Law Characteristic of Violation of Plant Protection Legislation": Abstract diss. Cand. of Juridical Sciences: 12.00.08. Kyiv National University of Internal Affairs. K. 19 p. [in Ukrainian].

UDC 343.37

Fyl Ruslan,
Doctor of Juridical Sciences,
Head of the Department, State Research Institute MIA Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-5680-875X

CHARACTERISTICS OF FEATURES OF CRIMES AGAINST THE RIGHTS TO INDUSTRIAL PROPERTY OBJECTS

The article describes the features of the crime subject, stipulated in Art. 177, 229, 231 and 232 of the Criminal Code of Ukraine. It has been established that the invention, utility model, industrial design, topography of integrated circuits, plant variety can be the subject of crimes stipulated by Art. 177 of the Criminal Code of Ukraine, for such signs, in particular: obtaining on these objects patents or certificates or conclusions about the decision on their issue, which certify the property rights of their owners and the non-property rights of their creators; establishing the priority of applying for a patent or certificate; payment of annual fees for the maintenance of the specified security documents; in the case of the transfer of property rights to these objects to third parties who become their successors, or to grant permission to any persons the right to use these objects, the conclusion of civil agreements for the commission of such transactions. It is noted that a secret invention or a secret utility model generates a set of crimes on which the court receives the legal grounds to impose a more severe punishment than stipulated in Art.177 of the Criminal Code of Ukraine. It has been found out that the rationalization proposal is the subject of industrial property offenses if it is recognized as a legal entity by the legal entity and is accordingly executed. It has been discovered that trademarks, commercial names and geographical names are the subject of a crime under Art. 229 of the Criminal Code of Ukraine, subject to their registration or recognition of a trademark, is well-known in accordance with international treaties, or the first use of a commercial name. It is determined that commercial secrets are the subject of crimes under Art. 231 and 232 of the Criminal Code of Ukraine, in case of acceptance by the subject of economic activity at its own discretion, the decision to enumerate its own results of intellectual activity to confidential information.

Keywords: object of crime, objects of industrial property, intellectual property rights, the Criminal Code of Ukraine.

Отримано: 24.10.2019

Чорна Олена Сергіївна,
аспірантка Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України,
м. Київ, Україна

ПРО ТЛУМАЧЕННЯ ОЗНАК СУБ'ЄКТА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ “НЕВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ”

У статті розглядається проблема узгодженості наукових поглядів щодо тлумачення змісту ознак суб'єкта злочину, передбаченого ст. 382 КК України. Встановлено, що під час аналізу ознак суб'єкта невиконання судового рішення потребують урахування різні форми об'єктивної сторони складу цього злочину. Висловлено думку, що різні форми об'єктивної сторони злочину, який досліджується, детермінують застосування диференційованого підходу до кримінально-правової характеристики суб'єкта злочину. Запропоновано уточнити зміст поняття службової особи, передбачене ч. 2 ст. 382 КК України, а також викласти відповідну ознаку, що стосується спеціального суб'єкта злочину, у такій редакції: “особою, що має судимість за злочин, передбачений цією статтею”.

Ключові слова: невиконання судового рішення, перешкоджання виконанню судового рішення, злочинна бездіяльність, загальний суб'єкт злочину, спеціальний суб'єкт злочину, службова особа, службова особа, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище.

З'ясування ознак суб'єкта невиконання судового рішення є невід'ємною умовою як законодавчого процесу (внаслідок якого формулюється обґрунтований правовий опис відповідного злочину), так і подальшої правозастосовної діяльності. Це означає, що в межах нашого дослідження необхідно передусім оцінити і витлумачити чинні кримінально-правові норми, а в подальшому, за потреби, запропонувати уточнення ознак суб'єкта невиконання судового рішення. Проте цьому має передувати стислий огляд норм чинного кримінального законодавства, які стосуються суб'єкта невиконання судового рішення, а також кримінально-правових досліджень у цій сфері.

Здійснений нами огляд наукової літератури та правозастосовної практики виявив певні розходження серед науковців та практиків у тлумаченні змісту ознак суб'єкта невиконання судового рішення. Йдеться не про якусь одну, а цілий комплекс проблем, які мають взаємопов'язаний характер. У загальному вигляді ці проблеми можна описати у такий спосіб.

По-перше, спеціалісти дискутують з приводу характеристики суб'єкта основного складу невиконання судового рішення (ч. 1 ст. 382 КК України). Одна група юристів вважає, що суб'єкт цього складу злочину – загальний; інша група науковців характеризує суб'єкт основного складу невиконання судового рішення як спеціальний.

По-друге, вбачаються складнощі тлумачення ознаки суб'єкта злочину, передбаченого ч. 3 ст. 382 КК України, – “службова особа, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище”.

По-третє, дослідники проблем невиконання судового рішення сперечаються з приводу тлумачення ознаки “особа, раніше судима за злочин, передбачений цією статтею” (ч. 3 ст. 382 КК України).

Слід наголосити, що проблематика суб'єкта невиконання судового рішення не вичерпується зазначеними вище спірними питаннями. Проте обмежений обсяг публікації не дає змоги розглянути всі аспекти тлумачення ознак суб'єкта злочину, передбаченого ст. 382 КК України.

Отже, у вітчизняній теорії кримінального права склалася ситуація, за якої існує кілька підходів до визначення змісту ознак суб'єкта злочину “невиконання судового рішення”, що потребує їх відповідної систематизації. На підставі цього ми вважаємо, що розв'язання проблем тлумачення обов'язкових і додаткових ознак² суб'єкта складу злочину “невиконання судового рішення” є важливим науковим завданням вітчизняної кримінально-правової доктрини.

У вітчизняній кримінально-правовій науці проблема суб'єкта злочину “невиконання судового рішення” вивчалася, зокрема, у працях таких дослідників, як Г.І. Богонюк [1, с. 94–111], В.І. Борисов [2, с. 112–114], М.О. Букач [3, с. 99–115], В.А. Головчук [4, с. 109–117], Г.М. Зеленов [5, с. 189], В.І. Луганський [5, с. 189], В.В. Налуцишин [6, с. 105–122], О.Р. Романишин [7, с. 112–124], В.І. Тютюгін [2, с. 112–114; 8, с. 343–344; 9, с. 874–875], М.І. Хавронюк [10, с. 1218], М.В. Шепітько [11, с. 268–272].

У працях згаданих вище та деяких інших авторів спостерігаються істотні розходження в розумінні змісту ознак суб'єкта невиконання судового рішення. Тому завданням цієї статті є висвітлення основних дискусійних питань щодо тлумачення ознак відповідних суб'єктів, а також доповнення окремих наукових позицій нашими міркуваннями.

Суб'єкт злочину належить до одного з обов'язкових елементів складу злочину. Йдеться про фізичну осудну особу, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до закону може наставати кримінальна відповідальність.

Згідно з положеннями чинного законодавства України про кримінальну відповідальність суб'єктом основного складу злочину “невиконання судового рішення” (ч. 1 ст. 382 КК України) є фізичні осудні особи, яким до моменту вчинення злочину виповнилося 16 років. Цього висновку доходимо з огляду на те, що до переліку злочинів, за які кримінальна відповідальність може наставати з 14-річного віку (ч. 2 ст. 22 КК України), жодна частина ст. 382 та й сама стаття у цілому не включені.

Законодавець не знизив вік, з якого може настати кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення, передусім через те, що протиправність такої поведінки не настільки є очевидною для 14-річної дитини. Розуміння обов'язковості судових рішень передбачає певний соціальний розвиток особистості, чого складно

² *Примітка.* На відміну від поширеної практики (вживаються терміни “загальні” та “спеціальні” ознаки), видається коректним саме так називати відповідні ознаки суб'єкта складу злочину.

вимагати від підлітка. Водночас усвідомити суспільну небезпеку та передбачити можливу шкоду від цих діянь теж дуже складно для особи у віці від 14 до 16 років. Необхідно зважити й на те, що особи в такому віці мають обмежену цивільну дієздатність, у зв'язку із чим не можуть бути (за деякими винятками) стороною судового провадження у цивільних, господарських та адміністративних справах.

Під час аналізу норм чинного КК України щодо правового регулювання ознак суб'єкта злочину слід звернути увагу на дві нові, порівняно з КК України 1960 р., обставини. Наголосимо, по-перше, що в КК України виокремлено самостійний розділ IV “Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)”. По-друге, законодавець сформулював в окремій статті поняття загального суб'єкта злочину (ч. 1 ст. 18 КК України) і спеціального суб'єкта злочину (ч. 2 ст. 18 КК України), а також загальне поняття службової особи (ч. ч. 3 та 4 ст. 18 КК України). Окрім цього, у п. 1 і 2 примітки ст. 364 КК України знову передбачається поняття службової особи щодо статей відповідного розділу, а в 2 і 3 примітках ст. 368 КК України описано категорії службових осіб, які займають відповідальне чи особливо відповідальне становище. Таке розпорошення зазначеного поняття і наділення його різним змістом не сприяє однозначному розумінню та уніфікованому використанню законодавчих положень у правозастосовній практиці.

Тлумачення аналізованих положень є важливим з огляду на те, що частини 2 та 3 ст. 382 КК України передбачають кваліфікований та особливо кваліфікований склади злочину, суб'єктом якого може бути або службова особа (ч. 2 ст. 382 КК України), або службова особа, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище (ч. 3 ст. 382 КК України).

Після набрання чинності, 1 вересня 2001 р., і до внесення відповідних змін Законом України № 2453-VI від 7 липня 2010 р., ст. 382 КК України передбачала кримінальну відповідальність за невиконання судового рішення лише для службових осіб. Підхід вітчизняного законодавця, згідно з яким приватні особи не підлягали кримінальній відповідальності за невиконання судового рішення, був вразливим для критики. Ситуація, за якої чинність законодавства про кримінальну відповідальність за невиконання судового рішення не поширювалася на пересічних громадян, створювала стан порушення конституційних і законодавчих приписів про обов'язковість судових рішень.

Свого часу це питання було вивчено В. А. Головчуком, який у дисертації зазначив таке: “Відповідно до Національного плану дій з забезпечення належного виконання рішень судів, затвердженого Указом Президента України від 27 червня 2006 р. № 587/2006, з метою підвищення ефективності діяльності ДВС з виконання рішень судів та вдосконалення процедури примусового їх виконання, необхідно було розробити та подати в установленому порядку законопроект про внесення змін до КК України щодо встановлення кримінальної відповідальності фізичних осіб за невиконання судових рішень. Саме це стало підставою законодавчої ініціативи щодо введення кримінальної відповідальності фізичних осіб за умисне невиконання рішень судів. Відповідний проєкт закону, розроблений Міністерством юстиції України, був схвалений 5 вересня 2007 р. на засіданні уряду. Зазначеним законопроектом пропонувалось ввести кримінальну відповідальність для фізичних осіб за умисне невиконання рішень судів” [4, с. 112].

Існує й інша позиція, яку обстоюють Г.М. Зеленов та В.І. Луганський. На думку цих авторів, зміни до ст. 382 КК України щодо встановлення кримінальної відповідальності для фізичних осіб за невиконання судового рішення не узгоджені з таким принципом криміналізації, як принцип відсутності прогалин у законі й ненадмірності заборони. Встановлення кримінальної відповідальності для фізичних осіб за невиконання судових актів, якими справа не вирішується по суті, є проявом надмірної криміналізації діяння. Виконання судових актів цього виду необхідно забезпечувати засобами інших галузей права (цивільного-процесуального, господарсько-процесуального, адміністративного тощо) [5, с. 189].

З цією позицією частково погоджується О.Р. Романишин, яка зазначає таке: “норми цивільного процесуального, господарського процесуального, адміністративного судочинства, КПК та КУпАП містять процесуальні механізми відповідальності за невиконання судових рішень, якими справа не вирішується по суті. Проте окремі з них таких механізмів не містять, що свідчить про те, що порядок їх виконання має бути забезпечено іншими засобами, в тому числі і кримінально-правовими” [7, с. 114].

Доречно зауважити, що в деяких зарубіжних державах упродовж багатьох років зберігався подібний законодавчий підхід щодо криміналізації діянь лише службових осіб за невиконання судового акта. У такий спосіб була сформульована, зокрема, ст. 315 КК РФ, що викликало відповідну критику з боку російських науковців. Наприклад, А.М. Оленьчева в дисертації обстоювала позицію, згідно з якою слід поширити кримінально-правову заборону невиконання судового акта на всіх осіб, які відповідають ознакам загального суб'єкта злочину і зобов'язані виконати вимоги, що містяться в судових актах, які набрали чинності. На думку дослідниці, це є необхідним з метою створення додаткових гарантій реалізації принципу загальнообов'язковості і виконуваності судових актів [12, с. 10–11]. Федеральним законом від 2 жовтня 2018 р. до ст. 315 КК РФ були внесені зміни, згідно з якими частину першу цієї статті сформульовано в такій редакції: “Злісне невиконання таких, що набрали чинності, вироку суду, рішення суду або іншого судового акта, а так само перешкоджання їх виконанню особою, що піддавалася адміністративному покаранню за діяння, передбачене ч. 4 ст. 17.15 Кодексу Російської Федерації про адміністративні правопорушення, вчинене щодо того самого судового акта, – карається штрафом у розмірі до п'ятдесяти тисяч рублів або в розмірі заробітної плати або іншого доходу засудженого за період до шести місяців, або обов'язковими роботами на строк до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до трьох місяців, або позбавленням волі на строк до одного року” [13]. Отже, тепер кримінальну відповідальність за невиконання судового акта поширено й на приватних осіб. Щоправда, в Україні це було реалізовано на вісім років раніше.

Щодо спеціального суб'єкта злочину, передбаченого ст. 382 КК України.

Теоретичні положення про спеціальний суб'єкт злочину є важливими для кримінально-правової характеристики осіб, які можуть бути суб'єктами невиконання судового рішення.

Наразі ми можемо виокремити не лише законодавчу дефініцію поняття спеціального суб'єкта злочину, що міститься у ч. 2 ст. 18 КК України, а й теоретичні підходи до визначення змісту поняття “спеціальний суб'єкт злочину”.

У першій, від часів незалежності України, дисертаційній праці, присвяченій вивченню спеціального суб'єкта злочину, В.І. Терент'єв доходить такого висновку: “Спеціальним суб'єктом злочину повинна визнаватися особа, яка володіє разом із загальними ознаками суб'єкта, додатковими ознаками, передбаченими Особливою частиною Кримінального кодексу і що є обов'язковими для відповідного конкретного складу злочину” [14, с. 11–12]. Подібним чином визначає зміст цього поняття інший дослідник спеціального суб'єкта злочину, Д.В. Бараненко: “Спеціальний суб'єкт злочину – це суб'єкт злочину, який має додаткові ознаки, що передбачені в статтях КК України та інших нормативних актах, притаманні суб'єкту на момент вчинення злочину і визначають його як особу, яка несе кримінальну відповідальність за той злочин, який може вчинити тільки ця особа” [15, с. 4].

На нашу думку, у пропонованих В.І. Терент'євим та Д.В. Бараненком визначеннях акцентовано лише на одному аспекті змісту поняття спеціального суб'єкта злочину – наявності додаткових ознак, що передбачені Особливою частиною КК України або іншими нормативними актами. У такий спосіб ці автори надають перевагу суто законодавчим положенням, оминаючи увагою герменевтичну складову застосування кримінально-правових норм. Річ у тім, що в багатьох ситуаціях для з'ясування додаткових ознак, властивих певному спеціальному суб'єкту злочину, необхідно застосувати низку прийомів тлумачення, які дають змогу дійти висновку про наявність таких додаткових характеристик. Тому під час встановлення ознак спеціального суб'єкта більш доречним є підхід А.А. Музики, згідно з яким пропонується не обмежуватися лише тими ознаками, що безпосередньо зазначені в диспозиції відповідної норми КК, а визначати зміст ознак спеціального суб'єкта шляхом тлумачення аналізованої чи інших норм [10, с. 75].

Ознаки спеціального суб'єкта злочину “невиконання судового рішення” сучасна доктрина вбачає в таких категоріях осіб:

- 1) службова особа (ч. 2 ст. 382 КК України);
- 2) службова особа, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище (ч. 3 ст. 382 КК України);
- 3) особа, яка раніше судима за злочин, передбачений цією статтею (ч. 3 ст. 382 КК України);
- 4) службова особа, на яку покладено правовий обов'язок виконання рішення ЄСПЛ, рішення Конституційного Суду України або додержання висновку Конституційного Суду України.

Зокрема, В. А. Головчук дотримується такої позиції: суб'єкт злочину, передбаченого ч. 2 ст. 382 КК України, є спеціальний – службова особа, яка зобов'язана виконати судові рішення або завдяки своїм повноваженням мала можливість перешкодити його виконанню [4, с. 113].

Про службову особу як спеціального суб'єкта злочину, передбаченого ст. 382 КК України.

В українській кримінально-правовій науці фундаментальне дослідження відповідальності службових осіб здійснив О. Я. Светлов [16; 17]. За часів української незалежності цю проблематику досліджували, зокрема, П.П. Андрушко і А.А. Стрижевська [18, с. 155–213]; поняття службової особи за кримінальним

правом України становило безпосередній предмет дослідження кандидатської дисертації Р.Л. Максимовича [19; 20].

Правильна кваліфікація судом ознак службової особи має важливе значення для постановлення обґрунтованих і справедливих вироків та ухвал. Сторона захисту часто намагається довести відсутність ознак службової особи, щоб клієнт уникнув кримінальної відповідальності. Наведемо обставини такої справи.

Рішенням Господарського суду Харківської області від 28 серпня 2011 р. постановлено стягнути з ПП “Сталкер” на користь ТОВ “Спецводстрой” 103 000 грн. заборгованості. Постановою Харківського апеляційного господарського суду від 05.10.2011 р. і Вищого господарського суду України від 24.11.2011 р. це рішення залишено без зміни, тобто воно набрало законної сили. За таких обставин інтересам ТОВ “Спецводстрой” була спричинена істотна шкода на зазначену суму. Кошти, перераховані платіжними дорученнями з розрахункових рахунків ПП “Сталкер” на користь ТОВ “Спецводстрой” (на них Особа_1 посилається у касаційній скарзі як на такі, що підтверджують відсутність істотної шкоди), були перераховані не в добровільному порядку, а в результаті примусового виконання судового рішення. Доводи, викладені в касаційній скарзі захисника, про відсутність в діях Особа_1 складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 382 КК України (ніби остання не була службовою особою), спростовуються матеріалами справи. Як убачається з матеріалів справи, Особа_1, працюючи директором ПП “Сталкер”, одночасно була засновником цього підприємства і особою, наділеною організаційно-розпорядчими та адміністративно-господарськими функціями із здійснення керівництва підприємством, розпорядження його майном, представництва підприємства в Україні та за її межами, оформлення усіх документів, необхідних для забезпечення діяльності підприємства, з правом підпису цих документів, з 15 листопада 2011 р. не виконала рішення суду, яке набрало законної сили, чим спричинила істотну шкоду ТОВ “Спецводстрой”. З огляду на зазначене вище, Особа_1 є суб’єктом злочину “невиконання судового рішення” [21].

Певні складнощі може становити розуміння ознаки суб’єкта злочину “службова особа, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище”. Йдеться про те, що в ст. 382 КК України не міститься ані відповідної примітки, ані будь-якого посилання на положення примітки ст. 368 КК України. Водночас у пункті 2 примітки ст. 368 КК України роз’яснено, що службовими особами, які займають відповідальне становище, у статтях 368, 368², 369 та 382 цього Кодексу є особи, зазначені у пункті 1 примітки до статті 364 цього Кодексу, посади яких згідно із статтею 6 Закону України “Про державну службу” належать до категорії “Б”, судді, прокурори і слідчі, а також інші, крім зазначених у пункті 3 примітки до цієї статті, керівники і заступники керівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх структурних підрозділів та одиниць. Перелік осіб, котрі відповідно до статей 368, 368², 369 та 382 КК України вважаються службовими особами, які займають особливо відповідальне становище, міститься в пункті 3 примітки ст. 368 КК України. Із цих положень можна дійти висновку, що поняття службової особи, яке передбачене ч. 2 ст. 382 КК України, потребує уточнення. На нашу думку, кримінально-правовий аналіз ознак службової особи за ч. 2 ст. 382 КК України має охоплювати таке застереження: у ч. 2 ст. 382 КК України

йдеться про будь-яку службову особу юридичних осіб як публічного, так і приватного права, за винятком тих, що передбачені в пунктах 2 і 3 примітки статті 368 КК України.

До дискусійних слід віднести і таке питання: до якого різновиду суб'єкта злочину (загального чи спеціального) належить суб'єкт злочину, передбаченого ч. 1 ст. 382 КК України? В сучасній теорії кримінального права з цього приводу висловлено різні думки. Зокрема, М.І. Хавронюк відстоює підхід, згідно з яким суб'єкт основного складу цього злочину є загальним [10, с. 1230]. Аналогічну думку висловлює В.А. Головчук [4, с. 113].

Іншої позиції дотримуються В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та співавтори посібника “Злочини проти правосуддя” (2011). Вчені харківської наукової школи акцентують на такому: “Питання про *суб'єкта* злочину, передбаченого ст. 382 КК України, слід вирішувати диференційовано. Так, за ч. 1 ст. 382 КК України, якщо злочин вчиняється шляхом невиконання судового акта, суб'єкт злочину лише *спеціальний*, тому що ним може бути тільки така особа, на яку законом і цим актом покладено обов'язок з його виконання, і вона має реальну можливість його виконати. Якщо ж відповідно до ч. 1 ст. 382 КК України злочин здійснюється шляхом перешкодження виконанню судового акта, то з урахуванням характеру дій, що можуть становити зміст такого перешкодження, вчинити цей злочин в змозі як названий вище спеціальний (зобов'язана особа), так і загальний суб'єкт – будь-яка особа, що досягла 16-річного віку” [2, с. 114].

Цей науковий підхід сприймає і Г.І. Богонюк: “Така думка видається слушною: коли у конкретному судовому рішенні вказаний конкретний суб'єкт його виконання, то такий злочин, що полягає у “невиконанні”, може бути вчинений лише цією особою. Така особа, з огляду на наведене, володіє ще однією додатковою ознакою суб'єкта злочину – наявністю у неї обов'язку виконати рішення суду, а тому її цілком виправдано можна визнати спеціальним суб'єктом злочину” [1, с. 105].

Ця авторка водночас привертає увагу до такої важливої обставини: якщо рішення суду не скероване на конкретного адресата його виконання (наприклад, особа відмовляється виконувати ухвалу суду про проведення обшуку, коли в ухвалі вказується приміщення, в якому має бути проведено обшук, або ж вказано лише підприємство, що зобов'язане виплатити заробітну плату працівнику, або суд забороняє проведення мітингів тощо), то суб'єкт такого злочину буде загальний, незалежно від того, які дії вчиняє особа, – чи не виконує, чи перешкоджає його виконанню [1, с. 104–105]. З цією думкою не погоджується інша дослідниця проблем кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення – М.О. Букач: “У відповідних судових рішеннях про проведення обшуку, виплату заробітної плати, заборони проведення мітингів завжди є конкретний адресат. Іншого не може бути. Так, у разі проведення обшуку таким адресатом є власник приміщення, в якому має бути проведено обшук, або інша уповноважена особа (...) Якщо є конкретний адресат, то він завжди є спеціальним суб'єктом кримінальної відповідальності за бездіяльність. Інакше кажучи, відповідальність за бездіяльність (невиконання) неможлива без конкретного адресату” [3, с. 103–104].

Водночас М.О. Букач також підтримує позицію В.І. Борисова і В.І. Тютюгіна та посилює її такими аргументами: “Ми вже звертали увагу на те, що відповідальність за бездіяльність може наставати лише за наявності у сукупності спеціального обов’язку в особи певним чином діяти та наявності реальної можливості такою особою вчинити певні дії для запобігання настанню суспільно небезпечних наслідків” [3, с. 103].

Отже, вивчені нами наукові підходи щодо характеристики суб’єкта основного складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 382 КК України, можна об’єднати у дві групи. Представники одного підходу (М.І. Хавронюк, В.А. Головчук та деякі ін.) вважають, що цей суб’єкт належить до загальних. Проте більшість науковців вважають: злочин, передбачений ч. 1 ст. 382 КК України, який вчиняється у формі невиконання судового рішення, вчиняється лише спеціальним суб’єктом. Такої думки дотримуються Г.І. Богонюк, В.І. Борисов, М.О. Букач, О.Р. Романишин, В.І. Тютюгін та більшість інших авторів.

Наша позиція щодо зазначеного дискусійного питання полягає в такому. Ми вважаємо за необхідне звернутися до фундаментальних теоретичних засад кримінальної відповідальності за злочинну бездіяльність, оскільки невиконання судового рішення у цій формі об’єктивної сторони (невиконання) належить до пасивної форми поведінки особи у кримінальному праві. Відомий дослідник об’єктивної сторони злочину М.І. Ковальов зазначав: “Склад бездіяльності, як і дії, утворений чотирма елементами. У цих злочинів є одна спільна риса – вони можуть бути вчинені спеціальним суб’єктом, який не виконав обов’язок діяти. Тому головним завданням слідства та суду є правильне вирішення питання про суб’єкта цих злочинів” [22, с. 150]. Зазначена наукова позиція сприймається нами як теоретично обґрунтована. Потребує врахування те, що об’єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 382 КК України, може проявлятися у двох формах – пасивній (невиконання судового рішення) і активній (перешкоджання виконанню судового рішення). Різні форми об’єктивної сторони злочину, що досліджується, детермінують застосування того диференційованого підходу до кримінально-правової характеристики суб’єкта злочину, який обстоюється представниками харківської наукової школи. На цій підставі ми підтримуємо позицію В.І. Борисова та В.І. Тютюгіна, згідно з якою суб’єкт невиконання судового рішення є спеціальним. Водночас суб’єкт перешкоджання виконанню судового рішення може бути в одних ситуаціях загальним, в інших – спеціальним.

У теорії кримінального права виникла дискусія і стосовно тлумачення такої особливо кваліфікуючої ознаки діяння, як “особа, раніше судима за злочин, передбачений цією статтею” (ч. 3 ст. 382 КК України). Зокрема, Г.І. Богонюк вважає, що формулювання “раніше судимою особою” означає вчинення злочину особою, яка попередньо була засуджена. Авторка пише: “За такого формулювання цієї ознаки безпідставно робити висновки, що ця ознака стосується лише осіб, судимість яких не знята або не погашена у встановленому законом порядку. Тобто за словосполучення “раніше судимою особою” ця ознака враховуватиметься навіть тоді, коли судимість знята чи погашена, що суперечить принципу існування кримінальної відповідальності доти, доки вона не скасована у визначеному законом порядку. Відтак доцільно було б уживати таке словосполучення, яке виключало

б можливість застосування неоднозначних тлумачень цієї ознаки та відповідало б значенню відповідних положень розділу XIII “Судимість” Загальної частини КК України, зокрема: “особою, яка має непогашену або незняту судимість” [1, с. 108–109].

З таким тлумаченням не погоджується М.О. Букач, на думку якої “формулювання “раніше судима особа” не може означати іншого, як те, що така особа раніше була засуджена обвинувальним вироком суду, їй було призначене конкретне покарання і судимість за це покарання не була знята або погашена. У зв’язку з цим сумнівним є твердження дослідниці, що словосполучення “раніше судимою особою” враховуватиметься навіть тоді, коли судимість знята чи погашена. Якщо особа судима, то, відтак, очевидно, що судимість відносно неї не погашена і не знята” [3, с. 106].

Для нас очевидним є той факт, що розходження у тлумаченні певних термінів та словосполучень, пов’язаних із поняттям судимості, викликане власне відсутністю уніфікованого підходу законодавця до текстуального оформлення своєї волі. До цього привертає увагу, зокрема, А.О. Расюк. На її думку, “помилки, яких припускаються деякі судді під час кваліфікації злочинів, певною мірою зумовлені саме неточними, розрізненими формулюваннями правового стану судимості, що характеризує особу як спеціального суб’єкта у складі відповідного злочину. Ця кумулятивна вада законодавця стосується, наприклад, таких зворотів: “...вчинене ... особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених ...” (ч. 2 ст. 152, ч. 3 ст. 153 КК України); “те саме діяння, вчинене особою, раніше судимою за ...” (ч. 2 ст. 164, ч. 2 ст. 165 КК України); “... вчинене особою, яка раніше була засуджена за цією статтею ...” (ч. 2 ст. 204 КК України)” [23, с. 12].

Ми погоджуємося з думкою, що розмаїття законодавчих формулювань правового стану судимості (як кваліфікуючої та особливо кваліфікуючої ознаки відповідних складів злочинів) потребує уніфікації та приведення у відповідність до положень про судимість, що містяться в Загальній частині КК України. Отже, замість значної кількості різноманітних формулювань варто було б застосовувати лише такий зворот: “злочин, вчинений особою, що має судимість” [23, с. 12–13]. На цій підставі ми пропонуємо викласти відповідну ознаку, що стосується цього спеціального суб’єкта злочину, в такій редакції: *“особою, що має судимість за злочин, передбачений цією статтею”*.

На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

Під час аналізу ознак суб’єкта невиконання судового рішення потребує врахування те, що об’єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 382 КК України, може проявлятися у двох формах – пасивній (невиконання судового рішення) і активній (перешкоджання виконанню судового рішення). Різні форми об’єктивної сторони злочину, що досліджується, детермінують застосування того диференційованого підходу до кримінально-правової характеристики суб’єкта злочину, який обстоюється представниками харківської наукової школи. На цій підставі ми підтримуємо позицію, згідно з якою суб’єкт невиконання судового рішення є спеціальним. Водночас суб’єкт перешкоджання виконанню судового рішення може бути в одних ситуаціях загальним, в інших – спеціальним.

Наукове тлумачення поняття службової особи (кваліфікуюча ознака за ч. 2 ст. 382 КК України) потребує такого застереження: у ч. 2 ст. 382 КК України йдеться про будь-яку службову особу юридичних осіб як публічного, так і приватного права, за винятком тих, що передбачені у пунктах 2 та 3 примітки статті 368 КК України.

Підтримуємо думку, згідно з якою розходження у тлумаченні певних термінів та словосполучень, пов'язаних із поняттям судимості, викликане відсутністю уніфікованого підходу законодавця до текстуального оформлення своєї волі. На цій підставі пропонуємо викласти відповідну ознаку, що стосується цього спеціального суб'єкта злочину, у такій редакції: *“особою, що має судимість за злочин, передбачений цією статтею”*.

Питання, що стосуються відповідальності учасників колегіальних органів, представників юридичних осіб, службових осіб, на яких покладено правовий обов'язок виконання рішення ЄСПЛ, рішення Конституційного Суду України або додержання висновку Конституційного Суду України, потребують окремого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богонюк Г.І. Кримінально-правова характеристика невиконання судового рішення: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 201 с.
2. Злочини проти правосуддя: навч. посібник / за заг. ред. В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Харків: Нац. ун-т “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”, 2011. 160 с.
3. Букач М.О. Кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 229 с.
4. Головчук В.А. Кримінально-правова охорона порядку виконання судових рішень: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 264 с.
5. Зеленов Г.М., Луганський В.І. Вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність за невиконання судового рішення. Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20–21 травня 2011 р. / редкол.: Г.Є. Болдарь, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 188–191.
6. Налуцишин В.В. Кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення за законодавством України та держав Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. 219 с.
7. Романишин О. Р. Кримінально-правове забезпечення охорони порядку виконання судових рішень в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 224 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.
9. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. 1040 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД “Дакор”, 2019. 1384 с.
11. Шепітько М.В. Злочини проти правосуддя: еволюція поглядів та наукові підходи до формування засобів протидії: монографія. Харків: Право, 2018. 408 с.
12. Оленьчева А.Н. Неисполнение приговора суда, решения суда или иного судебного акта: уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2011. 30 с.
13. Уголовный кодекс Российской Федерации: URL: <http://base.garant.ru/10108000/2d14123f4dfa7bd4c8ce5a66937e7b16/> (дата звернення: 31.03.2019)/.

14. *Терентьев В.І.* Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2003. 20 с.
15. *Бараненко Д.В.* Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 19 с.
16. *Светлов А.Я.* Ответственность за должностные преступления. Киев: Наукова думка, 1978. 303 с.
17. *Светлов А.Я.* Теоретические проблемы уголовной ответственности за должностные преступления: дис. ... д-ра юрид. наук. Киев, 1980. 416 с.
18. *Андрушко П.П., Стрижевська А.А.* Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: навчальний посібник. Київ: Юристконсульт, 2006. 342 с.
19. *Максимович Р.Л.* Поняття службової особи у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 238 с.
20. *Максимович Р.Л.* Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 304 с.
21. Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 13 березня 2014 року в справі № 5-703км14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38799316> (дата звернення: 19.04.2019).
22. Уголовное право. Общая часть: учебник для вузов / отв. ред. проф. И.Я. Козаченко, проф. З.А. Незнамова. 3-е изд., изм. и доп. Москва: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. 576 с.
23. *Расюк А.О.* Судимість у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.

REFERENCES

1. *Bohoniuk H.I.* (2016) Kryminalno-pravova kharakterystyka nevykonannia sudovoho rishennia. "Criminal law characteristic of non-enforcement of a court decision": diss. Cand. of Juridical Sciences. Lviv. 201 p.[in Ukrainian].
2. Zlochyny proty pravosuddia: navch. Posibnyk. "Crimes against justice": teach. manual / for the general ed. V.I. Borisov, V.I. Tutiuhina. Kharkov: Nat. Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine, 2011. 160 p. [in Ukrainian].
3. *Bukach M.O.* (2017) Kryminalna vidpovidalnist za nevykonannia sudovoho rishennia. "Criminal liability for non-enforcement of a judgment: diss. ... Cand. of Juridical Sciences. Kharkiv. 229 p. [in Ukrainian].
4. *Holovchuk V.A.* (2012) Kryminalno-pravova okhorona poriadku vykonannia sudovykh rishen. "Criminal law protection of the enforcement of court decisions: diss. Cand. of Juridical Sciences. Kyiv. 264 p. [in Ukrainian].
5. *Zelenov H.M., Luhanskyi V.I.* (2011) Vdoskonalennia zakonodavstva pro kryminanu vidpovidalnist za nevykonannia sudovoho rishennia. Teoretychni ta prykladni problemy kryminalnoho prava Ukrainy. "Improvement of the legislation on criminal liability for non-enforcement of a court decision. Theoretical and applied problems of the criminal law of Ukraine: materials international". Research Practice Conf., Lugansk, May 20–21, 2011 / edited by: H.Ye. Boldar, A.O. Danilevskyi, O.O. Dudorov and others; Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Lugan. state. un-t Ye.O. Didorenko. Lugansk: RVV LSUVS them. Ye.O. Didorenko. P. 188–191. [in Ukrainian].
6. *Nalutsyshyn V.V.* (2019) Kryminalna vidpovidalnist za nevykonannia sudovoho rishennia za zakonodavstvom Ukrainy ta derzhav Yevropeiskoho Soiuzu. "Criminal liability for failure to comply with a judgment under the legislation of Ukraine and the European Union": diss. Cand. of Juridical Sciences. Lviv. 219 p.[in Ukrainian].
7. *Romanyshyn O.R.* (2018) Kryminalno-pravove zabezpechennia okhorony poryadku vykonannia sudovykh rishen v Ukrainy. "Criminal Legal Support for the Protection of the Enforcement of Judgments in Ukraine": diss. Cand. of Juridical Sciences. Kyiv. 224 p. [in Ukrainian].
8. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. T. 17: Kryminalne parvo. "Great Ukrainian Legal Encyclopedia: in 20 vols". Vol. 17: Criminal Law / Editorial: V.Ya. Nat. Acad. right. Sciences of Ukraine; Institute of State and Law. V.M. Koretskyi of the NAS of Ukraine; Kharkiv: Pravo, 2017. 1064 p. [in Ukrainian].
9. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar: u 2 t. "The Criminal Code of Ukraine. Scientific and practical commentary: in 2 volumes" / ed. V.Ya. Tatsia, V.P. Pshonki, V.I. Borisov, V.I. Tutiuhin. 5th ed., Suppl. Vol. 2: Special part / Yu.V. Baulin, V.I. Borisov, V.I. Tutiuhin and others. Kharkiv: Law, 2013. 1040 p. [in Ukrainian].

10. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrain. "Scientific and Practical Commentary to the Criminal Code of Ukraine" / ed. M.I. Melnyk, M.I. Khavroniuk. 11 species, revised. Kyiv: VD Dakor, 2019. 1384 p. [in Ukrainian].
11. *Shepitko M.V.* (2018) Zlochyny proty pravosuddia: evoliutsiia pohliadiv ta naukovi pidkhody do formuvannia zasobiv protydii: monohrafiia. "Crimes against justice: the evolution of views and scientific approaches to the formation of counter-measures: a monograph. Kharkiv: Pravo. 408 p. [in Ukrainian].
12. *Olencheva A.N.* (2011) Neispolneniye prigovora suda, resheniia suda ili inoho sudebnogo akta: ugodovno-pravovaia kharakteristika i problemy kvalifikatsii. "Non-enforcement of a court verdict, court decision or other judicial act: criminal law characteristics and qualification problems: author. diss. Ph. D. Moscow. 30 p. [in Russian].
13. Uholovnyi kodeks Rossiiskoi Federatsii: "The Criminal Code of the Russian Federation": URL: <http://base.garant.ru/10108000/2d14123f4dfa7bd4c8ce5a66937e7b16/> (date of application: 31.03.2019) [in Russian].
14. *Terentiev V.I.* (2003) Vidpovidalnist spetsialnoho subiekta zlochynu za kryminalnym pravom Ukrainy. "Responsibility of a Special Subject of Crime under the Criminal Law of Ukraine": Author's abstract. diss. Ph. D. Odessa. 20 p. [in Ukrainian].
15. *Baranenko D.V.* (2009) Spetsialnyi subiekt zlochynu: kryminalno-pravovyi analiz. "Special subject of crime: criminal law analysis": author. diss. Ph. D. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian].
16. *Svetlov A.Ya.* (1978) Otvetstvennost za dolzhnostnye prestupleniya. "Responsibility for official crimes". Kyiv: Naukova Dumka. 303 p. [in Russian].
17. *Svetlov A.Ya.* (1980) Teoreticheskiye problemy ugodovnoy otvetstvennosti za dolzhnostnye prestupleniya. "Theoretical problems of criminal liability for official crimes": diss. Dr. of Juridical Sciences. Kyiv. 416p. [in Russian].
18. *Andrushko P.P., Stryzhevska A.A.* (2006) Zlochyny u sferi sluzhbovoi diialnosti: kryminalno-pravova kharakterystyka: navchalnyi posibnyk. "Crimes in the field of official activity: criminal characteristics": a textbook. Kyiv: Lawyer Consult. 342 p. [in Ukrainian].
19. *Maksymovych R.L.* (2006) Poniattia sluzhbovoi osoby u kryminalnomu pravi Ukrainy. "The concept of an official in the criminal law of Ukraine": diss. Ph. D. Lviv. 238 p. [in Ukrainian].
20. *Maksymovych R.L.* (2008) Poniattia sluzhbovoi osoby u kryminalnomu pravi Ukrainy. "The concept of an official in the criminal law of Ukraine": a monograph. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 304 p. [in Ukrainian].
21. Ukhvala Kolehii suddiv Sudovoi palaty u kryminalnykh spravakh Vyschoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozhliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav vid 13 bereznia 2014 roku v spravi № 5-703km14. "Decision of the College of Judges of the Judicial Chamber of the High Specialized Court of Ukraine on Civil and Criminal Cases of March 13, 2014 in Case No. 5-703km14". URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38799316> (date of application: 19.04.2019) [in Ukrainian].
22. Uholovnoie pravo. Obshchaia chast: Uchebnik dlia vuzov. "Criminal law. General part": Textbook for high schools / Otv. ed. prof. I.Ya. Kozachenko, prof. Z.A. Neznamova. 3rd ed., Rev. and add. Moscow: NORMA Publishing House (NORMA-INFRA-M Publishing Group), 2001. 576 p. [in Russian].
23. *Rasiuk A.O.* (2012) Sudymist u kryminalnomu pravi Ukrainy. "Criminal record in the criminal law of Ukraine": author. diss. Ph. D. Kyiv. 20 p. [in Russian].

UDC 343.369

Chorna Olena,
Postgraduate,
Institute of State and Law V.M. Koretsky NAS of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

INTERPRETATION OF THE FEATURES OF THE SUBJECT OF THE CRIME OF "NON-ENFORCEMENT OF JUDGMENTS"

The article actualizes and considers the problem of coordination of scientific views on the content of the characteristics of the subject of the crime, provided by Article 382 of the Criminal Code of Ukraine.

© Chorna Olena, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).36](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).36)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravohorona.com/>

Noted that in the domestic theory of criminal law there is a situation where the number of approaches to the interpretation of mandatory and additional features of the subject of the crime “non-enforcement of judgments” has not yet received quality content. On this basis, proved that the task of reconciling scientific views on the subject of the crime, as provided for in article 382 of the Criminal Code of Ukraine, is an important scientific task of the national criminal law doctrine, which directly related to law enforcement practice.

Established that when analyzing the characteristics of the subject of the failure to comply with the court decision, different forms of the objective side of the crime must take into account. The position was confirmed that the objective side of the crime provided for by part 1 of article 382 of the Criminal Code of Ukraine may manifest itself in two forms: passive (non-enforcement of judgments) and active (obstruction of execution of a court decision). Different forms of the objective side of the crime studied, which determine the application of that differentiated approach to the criminal-legal characteristics of the subject of the crime, defended by representatives of the Kharkiv scientific school. On this basis, the position supported, according to which the subject of non-fulfillment of the judicial decision is special. At the same time, the subject of obstruction of execution of a judicial decision can be in some situations general, in others - special.

The scientific interpretation of the concept of an official (which qualifies under part 2 of article 382 of the Criminal Code of Ukraine) requires the following reservation: part 2 of article 382 of the Criminal Code of Ukraine refers to any official of legal entities, both public and private, except for those provided for in paragraphs 2 and 3 of the note to article 368 of the Criminal Code of Ukraine.

Supported the view that the differences in the interpretation of certain time limits and word combinations related to the concept of criminal record, resulting from the lack of a uniform approach by the legislator to the textualization of his or her will. On that basis, it suggested that the relevant attribute relating to that special subject of the crime should be set out in the following wording: “by a person with a criminal record for an offence under this article”.

The prospects for further research in this area actualized. In particular, it concerns issues related to the liability of members of collegial bodies, representatives of legal entities, officials entrusted with the legal obligation to implement the decision of the European Court of Human Rights, the decision of the Constitutional Court of Ukraine, or compliance with the opinion of the Constitutional Court of Ukraine. These issues require a separate study.

Keywords: non-enforcement of judgments, obstruction of execution of a judicial decision, criminal inaction, the general subject of a crime, the special subject of a crime, the official, the official occupying responsible or especially responsible position.

Отримано: 22.10.2019

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13; 345.15

Гаврилюк Людмила Володимирівна,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-9441-4073

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ОСКАРЖЕННЯ УХВАЛ СЛІДЧОГО СУДДІ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті розглянуто процесуальний порядок оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування, зокрема визначено особливості порядку оскарження та розгляду скарг на ухвали слідчого судді під час досудового розслідування, а також особливості перевірки ухвал слідчого судді, які оскаржуються. Вивчено та проаналізовано судову практику розгляду скарг на ухвали слідчого судді, на підставі чого визначено особливості їх розгляду. Відзначено, що в КПК України процедурно не визначено порядок подачі скарги на ухвалу слідчого судді.

Ключові слова: слідчий суддя, оскарження ухвал слідчого судді, досудове розслідування, судовий контроль, слідчий, прокурор, учасники кримінального провадження.

Здійснюючи свої повноваження під час кримінального провадження, слідчий суддя, як і інші службові особи органів державної влади зобов'язаний неухильно додержуватися вимог законодавства та сприяти реалізації засад кримінального провадження. Саме законодавче закріплення інституту оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування дає можливість учасникам кримінального процесу на стадії досудового розслідування реалізувати їх право на перегляд ухвал слідчого судді, що стосуються їх прав, свобод та інтересів, судом вищого рівня в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), що є одним із способів здійснення судового контролю шляхом перевірки судового рішення судом вищої інстанції.

Порядок оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування досліджували І.В. Басиста, О.В. Баулін, О.М. Карпенко, Д.І. Клепка, С.А. Пшенічко, Н.П. Сиза, А.Р. Туманянц, О.М. Черняк, О.Г. Яновська та ін. Роботи зазначених учених містять ґрунтовний аналіз предмета, підстав і порядку оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування. Проте аналіз судової практики свідчить про невизначеність деяких аспектів інституту оскарження ухвал слідчого судді.

© Havryliuk Liudmyla, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).37](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).37)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravookhorona.com/>

Законодавець визначив досить чіткий перелік ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування в апеляційному порядку. Згідно з ч. 1 ст. 309 КПК України це ухвали про: відмову в наданні дозволу на затримання; застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або відмову в його застосуванні; продовження строку тримання під вартою або відмову в його продовженні; застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту або відмову в його застосуванні; продовження строку домашнього арешту або відмову в його продовженні; поміщення особи в приймальник-розподільник для дітей або відмову в такому поміщенні; продовження строку тримання особи в приймальнику-розподільнику для дітей або відмову в його продовженні; направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи або відмову у такому направленні; арешт майна або відмову у ньому; тимчасовий доступ до речей і документів, яким дозволено вилучення речей і документів, які посвідчують користування правом на здійснення підприємницької діяльності, або інших, за відсутності яких фізична особа – підприємець чи юридична особа позбавляються можливості здійснювати свою діяльність; відсторонення від посади або відмову у ньому; продовження відсторонення від посади; відмову у здійсненні спеціального досудового розслідування; закриття кримінального провадження на підставі ч. 9 ст. 284 КПК України.

Також під час досудового розслідування можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали слідчого судді про відмову в задоволенні скарги на постанову про закриття кримінального провадження або на рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про закриття кримінального провадження на підставі п. 9 ч. 1 ст. 284 КПК, про скасування повідомлення про підозру чи відмову в задоволенні скарги на повідомлення про підозру, повернення скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора або відмову у відкритті провадження за нею.

Частиною 3 ст. 309 КПК України визначено, що скарги на інші ухвали слідчого судді оскарженню не підлягають і заперечення проти них можуть бути подані під час підготовчого провадження в суді.

Щодо цього в наукових колах існує думка, що недоцільно закріплювати на законодавчому рівні вичерпний перелік ухвал слідчого судді, що підлягають оскарженню під час досудового розслідування. Тому з метою вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України необхідно ч. 3 ст. 309 КПК України “Скарги на інші ухвали слідчого судді оскарженню не підлягають і заперечення проти них можуть бути подані під час підготовчого провадження в суді” виключити [1, с. 129]. Провівши детальний аналіз цих та інших норм КПК України, І. В. Басиста констатує частковий відступ законодавця від таких унормованих положень, як безперешкодне право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності. По-перше, визначення в чинному КПК України вичерпного переліку рішень слідчого судді, що можуть бути оскаржені в апеляційному порядку під час досудового розслідування, та імперативна вказівка на те, що скарги на інші ухвали слідчого судді оскарженню не підлягають і заперечення проти них можуть бути подані під час підготовчого провадження в суді, є досить спірними кроком законодавця [2, с. 129–130], з чим ми погоджуємося.

Отже, як бачимо зі змісту ст. 309 КПК України, законодавець передбачив досить вичерпний перелік ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування. Зокрема, вони стосуються заходів забезпечення кримінального провадження, застосування примусових заходів виховного характеру та ін. Таким чином, КПК України визначає слідчого суддю як суб'єкта, який під час досудового розслідування вирішує питання, пов'язані з обмеженням конституційних прав і свобод осіб, та розглядає скарги на рішення, дії чи бездіяльність у кримінальному процесі [3, с. 7].

За загальним процедурним правилом слідчий чи прокурор має звернутися до слідчого судді з клопотанням про застосування, зміну або скасування заходів забезпечення кримінального провадження чи примусових заходів виховного характеру або вчинення інших дій. Відповідно, прийняття слідчим суддею рішення, від якого залежить резолютивна частина винесеної ним ухвали, яка згодом може бути оскаржена в апеляційному порядку під час досудового розслідування, прямо залежить від доводів слідчого чи прокурора, які звернулися до нього з відповідним клопотанням. Таким чином, під час розгляду клопотань сторони кримінального провадження мають подати слідчому судді або суду докази обставин, на які вони посилаються, з огляду на те, що слідчий суддя, суд перед постановленням ухвал, перелік яких визначений ст. 309 КПК України, повинен дослідити та перевірити надані слідчим чи прокурором докази. Можна сказати, що “глава 26 “Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування” КПК України передбачає порядок оскарження ухвал слідчого судді, винесених під час досудового розслідування в порядку судового контролю” [1, с. 133]. Проте на практиці досить часто виникають труднощі щодо визначення суб'єктом, який згідно з нормами КПК України має право подавати скаргу на ухвалу слідчого судді, предмета оскарження ухвали слідчого судді, у зв'язку з чим суддя приймає рішення про відмову у відкритті провадження.

Наприклад, суддя судової палати з розгляду кримінальних справ Волинського апеляційного суду, перевібивши апеляційну скаргу ОСОБА_2 на ухвалу слідчого судді Луцького міського районного суду Волинської області від 17 листопада 2014 р. установив, що зазначеною ухвалою слідчого судді клопотання слідчого задоволено, надано дозвіл на затримання підозрюваного ОСОБА_3 з метою приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у виді тримання під вартою. Перевібивши апеляційну скаргу, суддя дійшов такого висновку: ст. 309 КПК України не передбачає оскарження ухвали слідчого судді про надання дозволу на затримання, а оскільки ОСОБА_2 оскаржив ухвалу слідчого судді, яка не підлягає оскарженню в апеляційному порядку, суддя постановив ухвалу про відмову у відкритті провадження [4].

Системне тлумачення положень глави 31 КПК України дозволяє дійти висновку, що законодавець установив певні особливості апеляційної перевірки ухвал слідчого судді, зумовлені насамперед характером цього виду судового рішення, необхідністю невідкладної перевірки його законності й обґрунтованості.

До особливостей перевірки таких ухвал слід віднести:

а) спрощений порядок подання апеляційної скарги безпосередньо до апеляційного суду (ч. 1 ст. 395 КПК України);

б) скорочений строк апеляційного оскарження ухвали слідчого судді – впродовж п'яти днів із дня її оголошення, а для особи, яка перебуває під вартою, – з моменту вручення їй копії судового рішення; для особи, без виклику якої постановлено ухвалу слідчого судді і яка її оскаржує, – з дня отримання нею копії судового рішення (ч. 2 і ч. 3 ст. 395 КПК України);

в) скорочений строк розгляду апеляції – не пізніше як через три дні після її надходження до суду апеляційної інстанції (ч. 2 ст. 422 КПК України) [5, с. 515–516; 6, с. 182].

Необхідність цієї вимоги підтримується і в міжнародно-правових актах. Так, аналіз європейських стандартів захисту прав людини при оскарженні судових рішень, ухвалених під час досудового розслідування, дозволяє говорити про існування низки вимог до національного законодавства, що регулює перегляд зазначених вище рішень суду, зокрема до них належать: невідкладність перегляду; забезпечення змагальності процедури перегляду; обґрунтованість судових рішень вищої інстанції. При вирішенні питання про відповідність процедури перегляду критерію невідкладності ЄСПЛ враховує час, що минув із моменту подачі скарги до її вирішення по суті. Відповідно до ч. 2 ст. 422 КПК України апеляційна скарга на ухвали слідчого судді розглядається не пізніше як через три дні після її надходження до суду апеляційної інстанції [1, с. 146].

Особливістю апеляційного порядку розгляду скарг на ухвали слідчого судді є й те, що на відміну від порядку розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора, де передбачена обов'язкова участь особи, яка подала скаргу, згідно з ч. 4 ст. 405 КПК України неприбуття сторін або інших учасників кримінального провадження до апеляційного суду не перешкоджає проведенню розгляду, якщо такі особи були належним чином повідомлені про дату, час і місце апеляційного розгляду та не повідомили про поважні причини свого неприбуття. Лише у випадках, коли для участі в судовому засіданні не прибули учасники кримінального провадження, участь яких згідно з вимогами КПК України або рішенням суду апеляційної інстанції є обов'язковою, апеляційний розгляд відкладається.

Ще одна особливість процесуального порядку оскарження ухвал слідчого судді полягає в наслідках подання скарги. Згідно зі ст. 400 КПК України подання апеляційної скарги на вироки або ухвалу суду зупиняє набрання ними законної сили та їх виконання, крім випадків, установлених КПК України. Подання апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді зупиняє набрання нею законної сили, але не зупиняє її виконання, крім випадків, установлених КПК України, що пояснюється особливістю предмета оскарження в апеляційній інстанції. Так, згідно зі ст. 534 КПК України виправдувальний вирок або судові рішення, що звільняє обвинуваченого з під варти, виконуються в цій частині негайно після їх проголошення в залі судового засідання. Відповідно подання апеляційної скарги на вирок чи ухвалу суду першої інстанції не зупиняє виконання виправдувального вироку або судового рішення, що звільняє обвинуваченого з під варти: обвинувальний вирок без призначення покарання; обвинувальний вирок із призначенням покарання, але зі звільненням від його відбування; обвинувальний вирок із відстрочкою його виконання; обвинувальний вирок із призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі.

Інші вирокі або ухвали суду першої інстанції, ухвали слідчого судді набувають чинності після закінчення строку подання апеляційної скарги, якщо таку скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги судові рішення, якщо його не скасовано, набувають чинності після прийняття рішення судом апеляційної інстанції. Ухвали суду, слідчого судді, які не можуть бути оскаржені, набувають чинності з моменту оголошення [7, с. 631].

Для визначення процесуального порядку оскарження ухвал слідчого судді необхідно визначити перелік суб'єктів, які за кримінальним процесуальним законодавством мають право подавати такі скарги. Одразу акцентуємо увагу на тому факті, що в параграфі 2 глави 26 не визначено хто із учасників кримінального процесу і на які ухвали слідчого судді має право подавати скарги. З цього приводу в Листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ “Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування від 9 листопада 2012 р. № 1640/0/4-12 зазначено, що “у цьому випадку слід керуватися ст. 393 КПК України. Для вирішення питання про те, чи має особа право звертатися із апеляційною скаргою на ухвалу слідчого судді, необхідно враховувати, чи стосується оскаржувана ухвала прав, свобод, інших інтересів особи, яка звертається із апеляційною скаргою”[8].

Згідно зі ст. 393 КПК України апеляційну скаргу мають право подати обвинувачений, стосовно якого ухвалено обвинувальний вирок, його законний представник чи захисник – в частині, що стосується інтересів обвинуваченого; обвинувачений, стосовно якого ухвалено виправдувальний вирок, його законний представник чи захисник – в частині мотивів і підстав виправдання; підозрюваний, обвинувачений, його законний представник чи захисник; законний представник, захисник неповнолітнього чи сам неповнолітній, щодо якого вирішувалося питання про застосування примусового заходу виховного характеру, – в частині, що стосується інтересів неповнолітнього; законний представник та захисник особи, щодо якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного характеру; прокурор; потерпілий або його законний представник чи представник – у частині, що стосується інтересів потерпілого, але в межах вимог, заявлених ними в суді першої інстанції; цивільний позивач, його представник або законний представник – у частині, що стосується вирішення цивільного позову; цивільний відповідач або його представник – у частині, що стосується вирішення цивільного позову; представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, – у частині, що стосується інтересів юридичної особи; фізична або юридична особа – у частині, що стосується її інтересів під час вирішення питання про долю речових доказів, документів, які були надані суду; третя особа – у частині, що стосується її інтересів під час вирішення питання про спеціальну конфіскацію; інші особи у випадках, передбачених КПК України.

У наведеній статті передбачений досить широкий та вичерпний перелік учасників кримінального провадження, які можуть подавати апеляційну скаргу і з приводу яких ухвал слідчого судді чи суду. Проте з цього переліку необхідно виключити осіб, які мають право подавати апеляційну скаргу стосовно ухвал слідчого судді, суду, що не є в даному випадку предметом оскарження.

За наслідками апеляційного розгляду за скаргою на ухвалу слідчого судді суд апеляційної інстанції має право залишити ухвалу без змін або скасувати її і постановити нову. Так, за статистичними даними у 2018 р., кількість переглянутих ухвал слідчих суддів за апеляційними скаргами (за кількістю осіб) становить – 23 499, з них: залишено без змін – 15 119 ухвал (64 %); скасовано із постановленням нової – 8 291 ухвал (35 %)[9]. Проте в судовій практиці під час розгляду скарг на ухвали слідчого судді досить часто виникають питання про можливість суду апеляційної інстанції при скасуванні ухвали слідчого судді розглядати скаргу на рішення, дію чи бездіяльність слідчого, прокурора по суті. Частина 3 ст. 407 КПК України не передбачає за наслідками розгляду апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді права направити скаргу на новий судовий розгляд до суду першої інстанції.

Однак, якщо суд першої інстанції повернув скаргу або відмовив у відкритті провадження на підставі ч. 2 чи 4 ст. 304 КПК України, тобто фактично скаргу по суті не розглядав, апеляційний суд скасовуючи таку ухвалу розглядаючи скаргу особи по суті, позбавляє учасників судового розгляду можливості оскарження, оскільки ухвали апеляційного суду, прийняті за наслідками розгляду ухвал слідчого судді, оскарженню не підлягають[10].

Вивчаючи це питання, Д. І. Клепка акцентує увагу на тому, що на відміну від п. 3 і 6 ч. 1 ст. 407 КПК України, в яких зазначено, що за результатами розгляду скарги на ухвалу суду першої інстанції колегія суддів вправі скасувати ухвалу з призначенням нового судового розгляду у суді першої інстанції або скасувати та постановити нову ухвалу, в ч. 3 ст. 407 КПК України не конкретизовано, яку саме ухвалу вправі постановити апеляційний суд за умови скасування ухвали слідчого судді суду першої інстанції. Тому на практиці трапляються непоодинокі випадки, коли апеляційним судом скарга повертається до суду першої інстанції на новий розгляд слідчим суддею[1, с. 148–149].

Таким чином, з аналізу норм КПК України, а також наукової літератури випливає, що процесуальний порядок оскарження ухвал слідчого судді має свої особливості, а саме: законодавець передбачив спрощений порядок подання апеляційної скарги одразу до суду апеляційної інстанції, а також спрощений порядок її розгляду в суді; враховуючи розумні строки, відведені для досудового розслідування, для апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді відведено найкоротший строк (п'ять днів) для її подання, що починається з дня оголошення скарги; подання апеляційної скарги на ухвалу слідчого судді не зупиняє її виконання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Клепка Д.І. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування як окремий вид провадження: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. С. 133. 224 с.
2. Басиста І.В. Окремі особливості реалізації засади кримінального провадження – забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності. Наук.-інформац. вісн. Право. 2015. № 12. С. 127–132.
3. Сиза Н.П. Повноваження слідчого судді щодо здійснення судового контролю у кримінальному процесі України. Часопис Нац. ун-ту "Острозька академія". Серія: Право. 2012. № 2(6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12snpkpu.pdf> (дата звернення: 22.05.2019).
4. Ухвала Волинського апеляційного суду від 08.02.2019. Судова справа № 161/18557/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79715001> (дата звернення: 19.06.2019).

© Havryliuk Liudmyla, 2019

5. Кримінальний процес: підручник / за ред. В.Я. Тація, О.В. Капліної. Харків: Право. 2013. С. 515–516. 824 с.
6. *Туманянц А.Р.* Оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування: досвід Франції і Німеччини. Унів. наук. записки. 2014. № 1(49). С. 181–187. URL: <http://www.univer.km.ua> (дата звернення: 30.05.2019).
7. *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Вид. 15-те, доповн. і перероб. Київ: Правова Єдність, 2018. С. 854.
8. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 09.11.2012. № 1640/0/412. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v164074012/print1434024722981982> (дата звернення: 12.02.2018).
9. Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у порядку кримінального провадження. Форма № 2-к (річна). Розділ 4. Результати перевірки ухвал слідчих суддів за апеляційними скаргами (за кількістю осіб): затв. наказом держ. суд. адм. України від 23.06.2018 № 325 за погодженням з Держстатом.
10. Апеляційний суд м. Києва. Узагальнення судової практики оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування у порядку Кримінального процесуального кодексу України 01.06.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003705-13> (дата звернення: 26.02.2019).

REFERENCES

1. *Klepka D.I.* (2017) Oskarzhennia rishen, dii chy bezdiialnosti pid chas dosudovoho rozsliduvannia yak okremiy vyd provadzhennia. "Appeal of decisions, actions or omissions during the pre-trial investigation as a separate type of proceedings": diss. Cand. Jurid. Sciences. Kharkiv. Art.133. 224 p. [in Ukrainian].
2. *Basysta I.V.* (2015) Okremi osoblyvosti realizatsii zasady kryminalnoho provadzhennia – zabezpechennia prava na oskarzhennia protsesualnykh rishen, dii chy bezdiialnosti. "Particular features of the implementation of the basis of criminal proceedings - ensuring the right to appeal against procedural decisions, actions or omissions". Information scientist herald Pravo. No. 12. P. 127–132 [in Ukrainian].
3. *Syza N.P.* (2012) Povnovazhennia slidchoho suddi shchodo zdiisnennia sudovoho kontroliu u kryminalnomu protsesi Ukrainy. "The powers of the investigating judge to exercise judicial control in the criminal process of Ukraine". Journal of National University of Ostroh Academy. Series: Right. No. 2 (6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12snpkpu.pdf> (date of application: 22.05.2019) [in Ukrainian].
4. Ukhvala Volynskoho apeliatsiinoho sudu vid 08.02.2019. "Judgment of the Volyn Court of Appeal dated 08.02.2019. Case No. 161/18557/14-K". URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79715001> (date of application: 19.06.2019) [in Ukrainian].
5. Kryminalnyi protses: pidruchnyk. "Criminal proceedings": a textbook / ed. V.Ya. Tatsiia, O.V. Kaplinoi. Kharkiv: Pravo. 2013. P. 515–516. 824 p. [in Ukrainian].
6. *Tumanians A.R.* (2014) Oskarzhennia ukhval slidchoho suddi pid chas dosudovoho rozsliduvannia: dosvid Frantsii i Nimechynny. "Challenging the investigative judge's rulings during the pre-trial investigation: the experience of France and Germany". University Sciences notes. No. 1(49). P. 181–187. URL: <http://www.univer.km.ua> (date of application: 30.05.2019) [in Ukrainian].
7. *Tertyshnyk V.M.* (2018) Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy. "Scientific and Practical Commentary on the Criminal Procedure Code of Ukraine". View. 15th, add. and recycling. Kyiv: Pravova Yednist. 854 p. [in Ukrainian].
8. Lyst Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav vid 09.11.2012. № 1640/0/412. "Letter of the High Specialized Court of Ukraine on Civil and Criminal Cases from 09.11.2012. No. 1640/0/412". URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v164074012/print1434024722981982> (date of application: 12.02.2018) [in Ukrainian].
9. Zvit sudiv apeliatsiinoi instantsii pro rozghliad apeliatsiinykh skarh u poriadku kryminalnoho provadzhennia. Forma № 2-k (richna). Rozdil 4. Rezultaty perevirky ukhval slidchykh suddiv za apeliatsiiny my skarhamy (za kilkistiu osob). "Court of Appeal Report on Appeal Review in Criminal Procedure. Form No. 2-k (annual). Section 4. Results of review of the decisions of investigative

judges on appeals (by number of persons)”: approved by the order of the state court adm. Ukraine from 23.06.2018 № 325 in agreement with the State Statistics Committee [in Ukrainian].

10. Apeliatsiynyi sud m. Kyieva. Uzahalnennia sudovoi praktyky oskarzhennia rishen, dii chy bezdiialnosti pid chas dosudovoho rozsliduvannia u poriadku Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy 01.06.2013. “Court of Appeal of Kyiv. Generalization of case law of appealing decisions, actions or omissions during pre-trial investigation in the procedure of the Criminal Procedure Code of Ukraine 01.06.2013”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003705-13> (date of application: 26.02.2019) [in Ukrainian].

UDC 343.13; 345.15

Havryliuk Liudmyla,
Candidate of Juridical Sciences,
Senior Researcher, State Research Institute MIA Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-9441-4073

PROCEDURAL ORDER OF APPEAL AGAINST THE DECISION OF THE INVESTIGATING JUDGE DURING THE PRE-CASE INVESTIGATION

The institute of appealing the investigative judge’s rulings during a pre-trial investigation is one way of exercising judicial review by reviewing a court decision by a higher court. The importance of a person’s right to judicial protection is confirmed by the consolidation of such a right in criminal procedural law and international documents. The Criminal Procedure Code of Ukraine sets out a clear list of the investigative judge’s decisions that may be appealed during the pre-trial investigation on appeal. Accordingly, complaints against other rulings of the investigating judge are not subject to appeal and objections to them may be filed during the preparatory proceedings in court.

The analysis of the scientific literature indicates that it is inappropriate to consolidate at the legislative level an exhaustive list of decisions of the investigating judge to be challenged during the pre-trial investigation. Therefore, criminal procedural legislation needs to be improved.

Attention is drawn to the fact that, in practice, it is often difficult to determine the subject matter of an appeal against the decision of the investigating judge, and therefore the judge decides to refuse to open the proceedings.

The legislator established certain features of the appellate review of the rulings of the investigating judge, which are conditioned by the nature of this type of court decision and the need for urgent verification of its lawfulness and validity. Specifically, the review of such rulings should include the simplified procedure for lodging an appeal directly with the court of appeal, the shorter term of appeal against the decision of the investigating judge, and the shorter term for examining the appeal.

Another peculiarity of the appeal procedure for investigating appeals against the orders of the investigating judge is that, unlike the procedure for examining appeals against the decision, actions or omissions of the investigator or prosecutor, which provides for mandatory participation of the complainant, the non-attendance of parties or other participants in criminal proceedings the appellate court shall not interfere

© Havryliuk Liudmyla, 2019

with the proceedings if such persons have been duly informed of the date, time and place of the appeal and have failed to give reasons for their non-attendance. Only in cases where the participants of the criminal proceedings, whose participation is obligatory according to the requirements of the CPC of Ukraine or the decision of the court of appeal, are not obliged to attend the court session, the appeal is postponed.

Keywords: the investigating judge, appealing the investigative judge's rulings, pre-trial investigation, judicial control, investigator, prosecutor, participants in criminal proceedings.

Отримано: 22.10.2019

Пономаренко Алла Василівна,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0002-6271-4485

ГАРАНТІЇ ПРАВОВОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ СЛІДЧИХ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ НИМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню гарантій правової захищеності слідчих під час здійснення ними процесуальної діяльності. Проаналізовано правові норми, у яких визначено гарантії процесуальної самостійності та незалежності слідчих. Визначено коло проблемних питань, які негативно позначаються на діяльності слідчих. Сформульовано обґрунтовані пропозиції з удосконалення кримінального процесуального законодавства щодо посилення процесуальних гарантій діяльності слідчих у кримінальному провадженні.

Ключові слова: слідчий, самостійність слідчого, незаконне втручання, оскарження рішень, процесуальні гарантії, повноваження.

Гарантії правової захищеності слідчих під час здійснення ними процесуальної діяльності є основною умовою ефективного кримінального провадження. Проте в умовах сьогодення недосконалість певних положень кримінального процесуального законодавства, обмеження самостійності слідчих у прийнятті процесуальних рішень та проведенні процесуальних дій, перевантаження слідчих підрозділів свідчить про низку проблем у цій сфері, які створюють не лише перепони на шляху реалізації кожним слідчим своїх процесуальних повноважень у розслідуванні злочинів, а й призводить до існування на досудових стадіях кримінального судочинства певних переконачень щодо розуміння основного призначення слідчого, його місця та ролі в системі правоохоронних органів, що загалом заважає досягненню загальних завдань кримінального провадження. Указане зумовлює актуальність і важливість наукового дослідження широкого кола питань, пов'язаних із проблемою гарантування правової захищеності слідчих під час здійснення ними процесуальної діяльності.

Слід зауважити, що окремі питання, які стосуються гарантування правової захищеності слідчих, досліджувалися в роботах вчених-юристів, а саме: О.В. Бауліна, В.А. Буднікова, О.О. Власова, Е.І. Вороніна, І.Д. Гончарова, А.П. Гуляєва, А.Я. Дубинського, В.С. Зеленецького, Н.С. Карпова, А.О. Клейна, В.Т. Малярєнка, О.Р. Михайленка, М.М. Михеєнка, О.А. Солдатенко, В.В. Шимановського та інших. Проте незважаючи на велику кількість наукових праць за зазначеним напрямом, практична реалізація низки питань, пов'язаних із цією проблемою, залишається далекою від вирішення.

Метою статті є дослідження гарантій правової захищеності слідчих під час здійснення ними процесуальної діяльності, з'ясування проблемних питань та запропонування шляхів їх вирішення.

Загалом варто зазначити, що важливим чинником реального забезпечення ефективності процесуальної діяльності слідчого є гарантування, яке відбувається за допомогою специфічних засобів – гарантій, що сприяють безперешкодній реалізації ним своїх прав та обов'язків, здійснюючи його захист від можливих протиправних вчинків і небажаних діянь іззовні. Це пов'язано передовсім із реалізацією слідчими процесуальних повноважень.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови юридичні гарантії визначаються як законодавчо закріплені засоби охорони прав та свобод громадян, способи їх реалізації, а також засоби охорони правопорядку, інтересів суспільства й держави [1, с. 177].

Необхідно наголосити, що науковому загалу бракує одностайності щодо поняття “гарантії” та їх видів, через що висловлювалися різні погляди. Гарантії розглядалися як елемент правової системи. Їх пов'язували з іншими поняттями, такими як міра охорони, міра правового захисту, юридична відповідальність. Вони вивчалися як самостійна категорія, що має свої риси, об'єкт, а також систему, структуру та методи реалізації [2, с. 294]. Гарантії розглядалися як елемент правового статусу. Їх ототожнювали із засобами (способами) діяльності щодо забезпечення реалізації, охорони та захисту прав громадян.

Аналізуючи питання гарантій в контексті нашої проблематики, вважаємо за доцільне систематизувати їх за такими критеріями:

1) гарантії забезпечення прав учасників кримінального провадження. До них слід віднести: повагу до людської гідності; забезпечення на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншої власності особи; таємницю спілкування; невтручання у приватне життя; недоторканність права власності; презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини; свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; заборону двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й теж саме правопорушення; забезпечення права на захист; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності;

2) гарантії, спрямовані на забезпечення належного досудового розслідування (верховенство права; законність, рівність перед законом і судом; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, змагальність сторін, публічність, диспозитивність; дотримання розумних строків тощо);

3) гарантії, правової захищеності слідчих під час здійснення ними процесуальної діяльності. Саме на цих гарантіях буде зосереджена наша основна увага.

На думку О.О. Лисецького, до процесуальних гарантій діяльності слідчого належать: особиста відповідальність слідчого за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій (ч. 1 ст. 40); свобода оцінки доказів (ч. 1 ст. 94); право давати доручення щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам (п. 3 ч. 2 ст. 40); право звернутися до керівника органу досудового розслідування у випадках відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про застосування

заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 3 ст. 40); обов'язковість виконання законних вимог та процесуальних рішень слідчого органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, службовими особами, іншими фізичними особами (ч. 5 ст. 40) [3, с. 68–69].

О.Ю. Татаров до гарантій, спрямованих на забезпечення діяльності слідчих відносить: передбачену законом процедуру досудового розслідування; заборону втручання у процесуальну діяльність слідчого, відповідальність за вчинення перешкод його діяльності; установлений законом порядок призначення слідчого на посаду, притягнення його до відповідальності та звільнення; належне (і незалежне від керівників територіальних органів) матеріальне та соціальне забезпечення; можливість оскарження процесуальних рішень і вказівок керівника органу розслідування та прокурора тощо [4, с. 69].

На підставі аналізу чинного законодавства України ми дійшли висновку, що гарантії діяльності слідчих у кримінальному провадженні – це передбачені кримінальним процесуальним законодавством України, правові засоби, способи та умови, які в комплексі забезпечують можливість реалізації поставлених перед слідчим завдань, функцій і повноважень. Теоретично їх можна поділити на процесуальні гарантії, які визначені в КПК України, та непроцесуальні. До основних процесуальних гарантій діяльності слідчих слід віднести: правові норми, у яких закріплено процесуальні повноваження слідчих; передбачений законом порядок досудового розслідування; відповідальність за неповагу до слідчого та за незаконне втручання в його процесуальну діяльність, вчинення перешкод його діяльності з розслідування кримінальних правопорушень, невиконання процесуальних рішень та законних вимог слідчого; право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності прокурора та керівника органу розслідування. До непроцесуальних дій ми відносимо: кадрове, грошове, матеріальне та соціальне забезпечення слідчих Національної поліції.

Передовсім слід розглянути ті процесуальні гарантії слідчих, під час реалізації яких постає найбільше проблемних питань.

Так, однією з основних категорій, з якими пов'язуються гарантії забезпечення процесуального статусу слідчого є його процесуальна самостійність та незалежність. Відповідно до ч. 5 ст. 40 КПК України, слідчий, здійснюючи свої повноваження, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється.

У чинному КПК реалізація процесуальної самостійності слідчого забезпечується такими повноваженнями: 1) правом вимагати від органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових осіб, інших фізичних осіб виконання своїх законних вимог та процесуальних рішень (ч. 5 ст. 40 КПК); 2) правом звертатися до керівника органу досудового розслідування в разі відмови прокурором погодити клопотання слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) (ч. 3 ст. 40 КПК); 3) правом оскарження будь-яких рішень, дій чи бездіяльності прокурора під час

досудового розслідування, які були прийняті або вчинені в відповідному досудовому провадженні, крім випадків, передбачених КПК (ст. 311 КПК).

Проте, як слушно зазначають І. В. Басиста та Б.В. Щур, до сьогодні положення чинного законодавства про процесуальну незалежність та самостійність є більш декларативними, ніж такими, що мають реальне втілення у сучасних практичних реаліях. На обґрунтування своїх тверджень науковці здійснили низку соціологічних досліджень з метою кількісного розуміння цих процесів. Зокрема, з 405 опитаних слідчих ОВС 294 (48 %) указали на відсутність процесуальної самостійності, яка є однією з головних проблем досудового провадження [5, с.144–145]. Викладене вище також підтверджується соціологічним опитуванням працівників слідчих Національної поліції, проведеним В.Г. Дрозд. На цій основі авторка робить висновок про формальний характер положень кримінального процесуального законодавства щодо самостійності слідчого. На це вказали 89 % опитаних слідчих, підкреслюючи той факт, що їх самостійність, передбачена кримінальним процесуальним законодавством України, є формальною, що негативно позначається як на якості досудового розслідування зокрема, так і на виконанні завдань кримінального провадження загалом [6, с. 36]. Це впливає з вирішальної ролі прокурора при прийнятті практично усіх процесуальних рішень під час досудового розслідування, зокрема, починаючи від погодження майже кожного клопотання і закінчуючи затвердженням обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

Як слушно зазначає О.В. Зайцев, сьогодні слідчий самостійно не приймає рішення, а лише виконує всі вказівки прокурора та керівника органу досудового розслідування. Часто слідчий виконує все, що радить прокурор, іноді навіть замість свого процесуального керівника [7, с. 210]. Більше того, ст. 381-1 КК України передбачає кримінальну відповідальність слідчого за умисне систематичне невиконання законних вказівок прокурора, наданих ним письмово в установленому Кримінальним процесуальним кодексом України порядку, при здійсненні кримінального провадження. Вважаємо, що таке обмеження процесуальної самостійності й незалежності слідчого за рахунок збільшення ролі повноважень прокурора у кримінальному провадженні призводить до негативних наслідків, що виражаються в тиску на слідчих з боку прокурора, зниження якості розслідування й, як наслідок, до зростання злочинності в державі. Крім того, чинний процесуальний механізм зайвого погодження клопотань слідчого – ускладнює їх роботу, а часом і створює поле для неправових дій, зловживань з боку прокурора. Тому з метою вирішення цієї проблематики вважаємо слушною позицію В.Г. Дрозд щодо виключення з кола повноважень прокурора його контрольно-наглядової діяльності з питання погодження клопотань слідчого у слідчого судді щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення інших процесуальних дій, які потребують відповідного дозволу слідчого судді, суду, а також клопотань про продовження строку досудового розслідування. На нашу думку, це сприятиме забезпеченню процесуальної незалежності й самостійності слідчих під час прийняття відповідних процесуальних рішень та вчинення процесуальних дій, пов'язаних із розслідуванням кримінальних правопорушень.

Наступною гарантією правової захищеності слідчих під час здійснення ними процесуальної діяльності є передбачена відповідальність за неповагу до слідчого та за незаконне втручання в його процесуальну діяльність, вчинення перешкод його діяльності з розслідування кримінальних правопорушень, невиконання процесуальних рішень та законних вимог слідчого;

Правозастосовна діяльність слідчого здійснюється в режимі змагальності, можливої протидії з боку як учасників кримінального процесу, так і інших зацікавлених осіб. На думку С. Охріменко, І. Охріменко, “змагальність передбачає уміння “переграти” опонентів, подолати їхній вплив. З огляду на це, слідча тактика має важливу особливість: доволі часто вона реалізується в умовах явної протидії” [8, с. 135]. Нерідко така протидія створює реальну загрозу життю та здоров’ю слідчих органів досудового розслідування, збільшує ступінь їх професійного ризику тощо. Вона проявляється в певних формах, які набувають свого специфічного відображення. Зокрема, це стосується втручання в діяльність слідчого з боку зацікавлених осіб.

З метою недопущення втручання в діяльність слідчого законодавцем у ст. 40 КПК передбачена заборона втручання в процесуальну діяльність слідчого особами, що не мають на те законних повноважень. Проте за результатами проведеного опитування серед слідчих Національної поліції (всього 179 осіб) було встановлено, що в їхню процесуальну діяльність нерідко втручаються сторонні особи, які не мають стосунку до розслідування, серед яких зазначаються службові особи, у тому числі працівники правоохоронних органів й оперативних підрозділів [8, с. 136]. Крім цього, трапляються непоодинокі випадки, коли в процесуальну діяльність слідчого втручаються адвокати підозрюваних (обвинувачених), представники потерпілих, законні представники неповнолітніх підозрюваних, представники юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, цивільні позивачі, відповідачі, ігноруючи вимоги проведення окремих слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій. Така ситуація свідчить про відсутність дієвого механізму реалізації права слідчого на захист від втручання в його процесуальну діяльність. Так, незважаючи на встановлену нормами Кримінального кодексу України відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу (ч. 2 ст. 343), кількість прецедентів притягнення осіб до кримінальної відповідальності за вказані дії дуже мала. Це пов’язано перш за все з небажанням керівництва слідчого підрозділу та прокуратури відкривати такі кримінальні провадження, оскільки вони, з одного боку, не вбачають в них судової перспективи, а з іншого, – за такі дії важко притягнути особу до кримінальної відповідальності через обмаль доказів, адже всі звинувачення можуть базуватися лише на претензіях самого слідчого.

Зауважимо, що визначення в КК України “вплив на працівника правоохоронного органу” видається досить узагальненим, а тому в контексті нашої проблематики вважається доцільним передбачити в КК норму, яка б стосувалася впливу в будь-якій формі саме слідчого під час його процесуальної діяльності. На підтвердження цього слід зазначити, що робота слідчого включає стадії кримінального процесу, від яких у подальшому залежить судочинство, а тому має бути аналогічною судовій діяльності за ступенем реалізації процесуальної самостійності та незалежності.

У зв'язку з цим, заслуговує на увагу положення щодо захисту діяльності зі здійснення правосуддя, закріплене у постанові Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 року № 8 “Про незалежність судової влади”, а саме: “втручанням у діяльність судових органів слід розуміти вплив на суддю у будь-якій формі (прохання, вимога, вказівка, погроза, підкуп, насильство, критика судді в засобах масової інформації до вирішення справи у зв'язку з її розглядом тощо) з боку будь-якої особи з метою схили ти його до вчинення чи невчинення певних процесуальних дій або ухвалення певного судового рішення (п. 11)” [9]. Беручи до уваги зазначене вище, вважаємо за необхідне передбачити в чинному законодавстві аналогічні норми стосовно заборони втручання в процесуальну діяльність слідчого.

Варто звернути увагу на те, що на сьогодні залишається невирішеною проблема щодо невиконання запитів слідчого стосовно видачі речей, документів, відомостей; невиконання обов'язків щодо належного збереження речових доказів чи документів. Так, відповідно до ст. 93 КПК України слідчий може здійснювати збирання доказів шляхом “витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів...”. Реалізація цього положення потребує законодавчого закріплення гарантій його виконання. Проте аналіз чинного законодавства, зокрема ст. 185-4 КпАП України, дозволяє дійти висновку про відсутність норм, які б встановлювали відповідальність за невиконання вимог та процесуальних рішень слідчого, окрім як адміністративної відповідальності за неявку осіб, які були викликані слідчим як свідки, потерпілі, експерти і перекладачі. Крім того, у ст. 185-8 КпАП України передбачена відповідальність за невиконання посадовою особою вимог лише прокурора чи невиконання вимог адвокатського запиту. Про виконання вимог слідчого, який виступає ключовою особою у збиранні доказів під час досудового розслідування, не йдеться взагалі.

З огляду на викладене вище, слушною є пропозиція Р.М. Білоконя щодо передбачення в чинному законодавстві відповідальності у вигляді грошового стягнення у разі безпідставного ненадання витребуваних слідчим чи прокурором речей, документів, відомостей органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, службовими та фізичними особами [10, с. 153]. У зв'язку з цим, необхідно ч. 2 ст. 93 КПК України доповнити реченням такого змісту:

“У разі безпідставної відмови зазначених осіб у наданні слідчому чи прокурору витребуваних речей, відомостей, документів, а також надання завідомо недостовірних відомостей чи надання не в повному обсязі, порушення встановлених законом строків їх надання або невиконання інших законних вимог слідчого чи прокурора на них накладається грошове стягнення”.

Таким чином, проаналізувавши гарантії правової захищеності слідчих під час здійснення ними процесуальної діяльності, ми дійшли висновку про те, що сьогодні положення чинного законодавства про процесуальну незалежність та самостійність є більш декларативними, ніж такими, що отримують реальне втілення в сучасних практичних реаліях. Акцентується увага на відсутності дієвого механізму реалізації права слідчого на захист від втручання в його процесуальну діяльність, а також на відсутності норм, які б встановлювали відповідальність за невиконання

вимог та процесуальних рішень слідчого, окрім як адміністративної відповідальності. Вирішення цих та інших проблемних питань можливе шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С. 1728 с.
2. *Протченко С.М.* Сутність та види юридичних гарантій, які передбачені для працівників органів внутрішніх справ. Вісник Харків. нац. ун. внутр. справ. 2008. № 42. С. 294–300.
3. *Лисецький О.О.* Слідчий як суб'єкт кримінального провадження: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 244 с.
4. *Татаров О.Ю.* Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): монографія. Донецьк: ТОВ “ВПП Промінь”, 2012. 640 с
5. *Басиста І.В., Щур Б.В.* Процесуальна самостійність слідчого в світлі вимог чинного КПК: проблеми та перспективи. Науково-інформаційний вісник. 2015. № 11. С. 144–145.
6. *Дрозд В.Г.* Правове регулювання досудового розслідування: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Видавничий дім “Гельветика”, 2018. 448 с.
7. *Зайцев О.В.* Процесуальна незалежність та самостійність слідчого під час досудового розслідування: зміни у кримінальному процесуальному законодавстві України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1(22). С. 208–210.
8. *Охріменко С., Охріменко І.* Теоретико-правова характеристика втручання в процесуальну діяльність слідчого. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 134–139.
9. Про незалежність судової влади: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 року № 8. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07> (дата звернення: 16.06.2019).
10. *Білокінь Р.М.* Відповідальність за невиконання законних вимог і процесуальних рішень осіб, які здійснюють кримінальне провадження. *Наук.вісн. Ужгород. націон. ун-ту*, 2017. Вип. 43. Т. 2. С. 52–156.

REFERENCES

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.). “Great Explanatory Dictionary of Modern Ukrainian Language” (with additions and supplements) / ed. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun, 2005. 1728 p. [in Ukrainian].
2. *Protchenko S.M.* (2008) Sutnist ta vydy yurydychnykh harantii, yaki peredbacheni dlia pratsivnykiv orhaniv vnutrishnykh sprav. “The Nature and Types of Legal Safeguards Provided for Law Enforcement Officials”. Herald of Kharkiv National University of Internal Affairs 42, P. 294–300 [in Ukrainian].
3. *Lysetskyi O.O.* (2018) Slidchyi yak subiekt kryminalnoho provadzhennia. “Investigator as a Subject of Criminal Proceedings”: thesis ...Cand. of Jurid. Sciences. Kyiv, 2018. 244 p.[in Ukrainian].
4. *Tatarov, O.Yu.* (2012) Dosudove provadzhennia v kryminalnomu protsesi Ukrainy: teoretyko-pravovi ta orhanizatsiini zasady (za materialamy MVS). “Pre-trial Proceedings in the Criminal Process of Ukraine: Theoretical, Legal and Organizational Foundations (based on MIA materials)”: monograph. Donetsk: WPP Promin LLC, 2012. 640 p. [in Ukrainian].
5. *Basysta, I.V., Shchur, B.V.* (2015) Protsesualna samostiinist slidchoho v svitli vymoh chynnoho KPK: problemy ta perspektyvy. “Procedural Independence of the Investigator in Light of the Requirements of the Current CCP: Problems and perspectives”. Scientific and Information Bulletin No.11, P. 144–145 [in Ukrainian].
6. *Drozhd V.H.* (2018) Pravove rehuliuвання dosudovoho rozsliduvannia: problemy teorii ta praktyky. “Legal Regulation of Pre-trial Investigation: Problems of Theory and Practice”: monograph. Odessa: Helvetik Publishing House. 448 p. [in Ukrainian].
7. *Zaitsev O.V.* (2018) Protsesualna nezalezhnist ta samostiinist slidchoho pid chas dosudovoho rozsliduvannia: zminy u kryminalnomu protsesualnomu zakonodavstvi Ukrainy. “Procedural Independence and Independence of the Investigator during the Pre-trial Investigation: Changes in the Criminal Procedural Legislation of Ukraine”. Carpathian Legal Bulletin. Iss. 1(22), P. 208–210 [in Ukrainian].

© Ponomarenko Alla, 2019

8. *Okhrimenko S., Okhrimenko I.* (2018) Teoretyko-pravova kharakterystyka vtruchannia v protsesualnu diialnist slidchoho. "Theoretical and Legal Characteristics of Interference in the Investigative Process". Entrepreneurship, Economy and Law, P.134–139 [in Ukrainian].

9. Pro nezalezhnist sudovoi vlady: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 13 chervnia 2007 roku № 8. "On the Independence of the Judiciary: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated June 13, 2007 No 8". URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07> (date of application: 16.06.2019) [in Ukrainian].

10. *Bilokin R.M.* Vidpovidalnist za nevykonannia zakonnykh vymoh i protsesualnykh rishen osib, yaki zdiisniuiut kryminalne provadzhennia. "On the Independence of the Judiciary": Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of June 13, 2007. No 8. Scientific Herald of Uzhhorod National Univ., 2017. Issue 43. Vol. 2. P. 52–156 [in Ukrainian].

UDC 343.132

Ponomarenko Alla,

Candidate of Juridical Sciences, Senior Researcher,

Leading Researcher,

State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-6271-4485

WARRANTIES OF LEGAL PROTECTION OF INVESTIGATION OF PROCEDURAL ACTIVITIES: MODERN ISSUES

The purpose of research article is to investigate the guarantees of legal protection of investigators during their procedural activities, to clarify problematic issues and to suggest ways of solving them.

On the basis of the analysis of the current legislation of Ukraine, it is concluded that the guarantees of the activity of investigators in criminal proceedings are divided into procedural guarantees, which are defined in the CPC of Ukraine, and non-procedural. The main procedural bases for the activities of investigators include the following: legal norms that set out the procedural powers of investigators; the procedure for pre-trial investigation provided for by law; responsibility for the contempt of the investigator and for unlawful interference with his procedural activities, obstruction of his activities in the investigation of criminal offenses, failure to comply with procedural decisions and legal requirements of the investigator; the right to appeal against the decisions, actions or omissions of the prosecutor and the head of the investigative body. Non-procedural include: personnel, financial, material and social security of National Police investigators.

It is found out that today the provisions of the current legislation on procedural independence and autonomy are more declarative than those, which have got a real implementation in the current practical realities. Attention is drawn to the lack of an effective mechanism for exercising the investigator's right to the protection from interference into his procedural activities, as well as to the absence of regulations that would establish liability for non-compliance with the investigator's requirements and procedural decisions, other than administrative liability.

In order to solve the abovementioned issues, it is suggested to exclude from the powers of the prosecutor his supervisory and supervisory activities regarding the

© Ponomarenko Alla, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).38](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).38)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravookhorona.com/>

coordination of the investigator's petitions with the investigating judge regarding the application of measures of securing criminal proceedings, carrying out other procedural actions that require the appropriate permission of the investigating judge, the court, as well as requests for the period of pre-trial investigation. It is considered expedient to provide in the Criminal Code a norm that would influence in any form the investigator during his procedural activity. In addition, it is proposed to provide for liability in the current legislation in the form of monetary recovery in the case of unjustified failure to provide things, documents, information required by the investigator or prosecutor to state authorities, local authorities, enterprises, institutions and organizations, officials and individuals.

Keywords: investigator, investigator's independence, unlawful interference, appeal against decisions, procedural safeguards, authority.

Отримано: 23.10.2019

УДК 343.985

Рибальський Олег Володимирович,доктор технічних наук, професор, лауреат Державної премії УРСР
у галузі науки і техніки, професор НАВС, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0002-1440-8344**Соловійов Віктор Іванович,**кандидат технічних наук, доцент, заступник завідувача кафедри
комп'ютерних систем та мереж Східноукраїнського національного
університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк, Україна,
ORCID ID 0000-0003-3541-4740**Чернявський Сергій Сергійович,**доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки,
проректор НАВС, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0002-2711-3828**Журавель Вадим Васильович,**кандидат технічних наук, завідувач лабораторії досліджень
у сфері інформаційних технологій Київського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України, м. Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ІМОВІРНІСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті розглядаються аспекти прийняття ймовірнісного висновку експерта, пов'язані з побудовою кривих помилок першого і другого роду для експертного інструментарію й знаходження міри близькості між ідентифікаційними ознаками, отриманими від різних ідентифікуючих об'єктів. Визначено, що при криміналістичній ідентифікації помилка першого роду вказує на ймовірність того, що досліджувані об'єкти неправильно ідентифіковані як різні, а помилка другого роду – на ймовірність того, що різні об'єкти неправильно ідентифіковані як один. Показано, що використання сучасних засобів програмування та обробки інформації відкриває нові додаткові можливості при побудові експертного інструментарію складних об'єктів.

Ключові слова: висновок експерта, ймовірність, ідентифікаційні ознаки, криві помилок першого і другого роду, криміналістична ідентифікація, міра близькості, судова експертиза

У одній з наших останніх робіт надано наукове обґрунтування вимоги до отримання та формулювання висновків в акті експертизи складних об'єктів в імовірнісній формі [1]. Там же показано, що ця вимога обґрунтована існуванням трьох незалежних випадкових складових, присутніх при ідентифікаційних експертних дослідженнях таких об'єктів. До них відносяться:

– ймовірність повного збігу ідентифікаційних ознак двох різних об'єктів групи, що визначає сувору індивідуальність ідентифікаційних ознак кожного конкретного об'єкта;

– ймовірність помилки I і II роду, що визначає оцінку мінімальної ефективності конкретного експертного інструментарію, використовуваного для кожного виду експертизи;

– ймовірність, що визначається конкретною величиною помилки I або II роду, яка отримується при знаходженні міри близькості порівнюваних ідентифікаційних ознак у процесі проведення ідентифікації конкретного об'єкту.

Зважаючи на отримані результати, у цій роботі було запропоновано обов'язкову побудову кривих величин ймовірності помилки I і II роду та визначення мінімальної ефективності інструментарію для проведення експертиз складних об'єктів при його створенні й упровадженні у практику.

Водночас у роботі були упущені деякі аспекти (вони перевантажили б роботу зайвими подробицями), пов'язані з побудовою таких кривих і знаходженням міри близькості ідентифікаційних ознак, які ідентифікують об'єкт, оскільки їх освітлення вимагає окремого розгляду.

У статті розглядаються аспекти прийняття ймовірнісного висновку експерта, пов'язані з побудовою кривих помилок I і II роду для експертного інструментарію та знаходження міри близькості між ідентифікаційними ознаками, отриманими від різних ідентифікуючих об'єктів.

Фізичний і криміналістичний сенс кривих помилок I і II роду

Кінцевою метою ідентифікаційних досліджень є встановлення факту приналежності ідентифікаційних ознак, за якими проводиться порівняння, до одного джерела походження, тобто встановлення факту їх виникнення в одному (чи від одного) об'єкті. При ідентифікації складних об'єктів ці ознаки, як правило, виділяються з різних ідентифікуючих об'єктів. Це, наприклад, відбувається при ідентифікації ствола нарізної зброї або апарату звукозапису, коли порівнюють ідентифікаційні ознаки, виділені зі спірного та експериментального зразків куль або фонограм.

У будь-якому випадку для подальшої ідентифікації спочатку необхідно виділити ідентифікаційні ознаки з ідентифікуючих об'єктів і зробити виміри їх параметрів з точністю та в обсязі достатніх для проведення подальших порівняльних досліджень. Лише після цього можна провести необхідне порівняння параметрів виділених ідентифікаційних ознак. Для цих операцій застосовуються спеціалізовані апаратно-програмні комплекси, побудовані на основі інформаційних технологій.

Очевидно, що як виділення, так і виміри параметрів завжди робитимуться з деякою погрішністю, яка визначається точністю роботи використовуваних інструментів, що властиво будь-якому технічному приладу. Очевидно, що ідентифікаційні ознаки, виділені з різних ідентифікуючих об'єктів, не можуть мати абсолютно однакових параметрів. Тому при порівняннях ідентифікаційних ознак використовуються ймовірнісні оцінки їх близькості, тобто оцінюється міра близькості двох випадкових величин або випадкових процесів. При цьому завжди існує деяка можливість помилки, коли через наявну погрішність вимірів або погрішності у точності оцінки близькості параметрів ознаки, що походять від одного об'єкта, можуть сприйматися як такі, що походять від різних джерел, а ознаки, що походять від різних об'єктів, як такі, що походять від одного джерела. Ймовірністю виникнення таких помилок визначається мінімальна точність інструменту, призна-

ченого для проведення конкретного виду експертизи. Такі помилки називають помилками I і II роду.

Слід зауважити, що під помилкою I роду розуміють імовірність того, що правильно прийнята як основна гіпотеза H_0 щодо приналежності двох розподілів (чи випадкових величин) до однієї сукупності виявиться помилкове знехтуваною (відхиленою). Тоді під помилкою II роду розуміють імовірність того, що помилково буде знехтувана правильно прийнята альтернативна гіпотеза H_1 щодо приналежності двох розподілів до різних сукупностей [2].

Для криміналістичного підходу це означає, що помилка I роду є ймовірністю того, що прийнята як основна, гіпотеза H_0 щодо приналежності ідентифікаційних ознак до одного об'єкта їх походження, буде помилково знехтувана (об'єкти будуть неправильно ідентифіковані як різні). Відповідно, помилка II роду – це ймовірність того, що правильно прийнята як альтернативна гіпотеза H_1 щодо приналежності ідентифікаційних ознак до різних об'єктів їх походження буде помилково знехтувана (різні об'єкти будуть ідентифіковані як один).

Іншими словами, *помилка I роду вказує на ймовірність того, що досліджувані об'єкти неправильно ідентифіковані як різні, а помилка II роду – на ймовірність того, що різні об'єкти неправильно ідентифіковані як один.*

З цього слідує метод побудови кривих імовірності помилок I і II роду, залежних від параметрів досліджуваних ознак [3]. Оскільки основним параметром для побудови системи криміналістичної ідентифікації є міра близькості, то необхідно побудувати криві залежності ймовірності помилок I і II роду від міри близькості порівнюваних величин. Можуть бути використані й додаткові параметри, оскільки ці криві можуть залежати, наприклад, від тривалості фонограми при створенні системи ідентифікації диктора. Для цього випадку будується набір кривих для фонограм різної тривалості. Отже, для побудови кривих необхідно мати велику кількість пар зразків з ідентифікаційними ознаками, що походять від одного та від різних джерел, наприклад, 20 000 пар. При побудові кривої помилок I роду задаємося кроком міри близькості. Проводимо порівняння різних пар, ознаки в яких походять від одного джерела. Запам'ятовуємо покрокові значення міри близькості, кількість пар, підданих порівнянню на кожному кроці міри близькості, та кількість помилкових результатів для кожного кроку міри близькості (тобто випадків, коли джерела були ідентифіковані як різні). Розраховуємо статистичну частоту помилкового результату для кожного заданого кроку міри близькості як відношення кількості помилкових результатів до загальної кількості пар, що порівнюються при цьому кроці. Відповідно до закону великих чисел, отримані значення статистичної частоти n помилки для кожного кроку міри близькості сходяться до величини ймовірності P цієї помилки [3]. Так отримують криву ймовірності помилки I роду. Аналогічний метод використовується для отримання кривої помилок II роду, але для цього порівняння роблять на парах з ідентифікаційними ознаками, отриманими від різних джерел. Отримуємо криву ймовірності помилок II роду (тобто для випадків, коли ознаки неправильно були визначені як ті, що походять від одного джерела). Приклад результату побудови кривих помилок I і II роду подається на рис. 1.

На графіках видно точка перетину кривих, у цій точці ймовірності помилок рівні. Ця величина є комплексною оцінкою величини максимальної ймовірності помилки, що приймається як порогова для цієї експертної системи або, інакше кажучи, мінімальною ефективністю експертного інструментарію, яка розраховується зі співвідношення

$$E_{min} = (1 - P_n) \times 100 (\%),$$

де E_{min} – мінімальна ефективність системи,
 P_n – максимальна порогова ймовірність помилок.

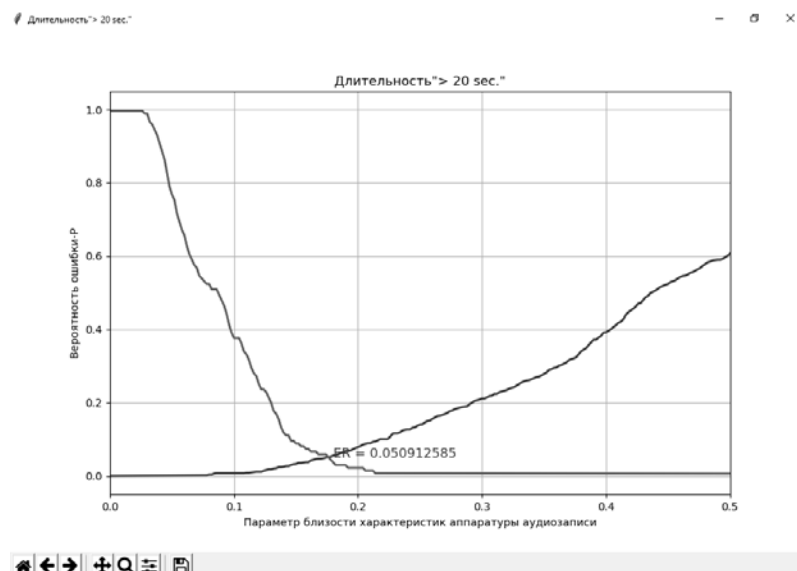

Рис. 1. Графіки ймовірності помилок першого та другого роду в системі ідентифікації апаратури запису для фонограм тривалістю більше 20 сек.

Міра близькості між ідентифікаційними ознаками та помилки I і II роду

Крива ймовірність помилок має будуватися для кожної конкретної системи, заснованої на ймовірнісному підході. Вони є опорним елементом цієї системи та використовуються при практичному проведенні будь-якої конкретної експертизи при кожному порівняльному дослідженні ідентифікаційних ознак, виділених із двох різних ідентифікуючих об'єктів. Саме за цими кривими визначається конкретна ймовірність помилок I і II роду. Для цього спочатку визначається міра близькості порівнюваних ідентифікаційних ознак. Потім з отриманої міри близькості, що є параметром при побудові кривих помилок, за цими кривими визначається величина ймовірності помилок I і II роду. Ця ймовірність може бути набагато нижча порогової ймовірності таких помилок, розрахованих для інструментарію, що використовується при експертизі.

При цьому необхідно враховувати деякі особливості математичної статистики, зокрема, якщо ймовірність помилки I роду мала, то подія, яка полягає в тому, що досліджувані об'єкти різні, є практично неможливою [3]. У цьому випадку гіпотеза щодо визнання походження ідентифікаційних ознак від різних джерел відхиляється з практичною достовірністю.

Слід зазначити, що для порівняння ідентифікаційних ознак можуть бути використані різні статистичні критерії, вибір яких залежить від характеристик порівнюваних фізичних величин. Їх вибір визначається при проектуванні системи.

Від його правильності неабиякою мірою залежить ефективність системи, що розробляється.

Особливе значення при побудові систем, заснованих на ймовірнісному підході, має застосування великої кількості порівнюваних пар зразків при отриманні кривих імовірності помилок. Тільки в цьому випадку можна прийняти статистичну частоту помилок як величину їх імовірності й тільки тоді криві можна використовувати як типові для цієї системи. Очевидно, що забезпечення такою кількістю зразків, що походять від різних джерел, дуже трудомістко, дорого, та вимагає величезних часових витрат. Як правило, розробники інструментарію знаходять способи отримання великої кількості зразків за спрощеними схемами. Наприклад, при побудові систем для фоноскопічної експертизи записують довгі зразкові фонограми на різних апаратах звукозапису, а потім розбивають такі фонограми на короткі фрагменти. Сучасні інструменти програмування та обробки інформації забезпечують можливість проводити таке розбиття в автоматичному режимі. Використовувані раніше програмні засоби і методи обробки інформації таких можливостей не забезпечували.

При використанні такого методу одночасно вирішується низка додаткових завдань. Зокрема, визначається здатність створюваної системи ефективно порівнювати короткі фонограми, визначається залежність мінімальної ефективності системи від тривалості порівнюваних фонограм і тому подібне. У результаті такий метод дозволяє отримувати сотні тисяч, а іноді й мільйони зразків, що забезпечує виконання закону великих чисел при побудові кривих імовірності помилок. Одночасно відзначимо, що сучасні програмні інструменти та методи обробки інформації забезпечують можливість порівняння дуже коротких фонограм із тривалістю, наприклад, від 3 сек. Це відкриває нові можливості у створенні не лише експертних програм, а й програм, призначених для обробки інформації оперативними службами.

Отже, слід зазначити, що в роботі показана можливість побудови сучасного інструментарію на науково-обґрунтованій основі ймовірнісного підходу до отримання та формулювання висновків в акті експертизи складних об'єктів.

Цей підхід спирається на обов'язкову побудову кривих величин імовірності помилок I і II роду. Їх побудова проводиться при розробці експертного інструментарію на основі великої кількості порівнянь пар зразків, що забезпечує достовірність таких кривих. Використання таких кривих забезпечує отримання комплексної оцінки значення мінімальної ефективності експертного інструментарію при його розробці. Ці криві використовуються при проведенні експертиз для отримання ймовірнісного висновку з реальними величинами помилок I і II роду.

Визначено, що при криміналістичній ідентифікації помилка I роду вказує на ймовірність того, що досліджувані об'єкти неправильно ідентифіковані як різні, а помилка II роду – на ймовірність того, що різні об'єкти неправильно ідентифіковані як один.

Показано, що використання сучасних засобів програмування та обробки інформації відкриває нові додаткові можливості при побудові експертного інструментарію складних об'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рыбальский О.В., Соловьев В.И., Чернявский С.С., Журавель В.В., Железняк В.К. Вероятностный подход к принятию экспертных решений по анализу сложных объектов. *Известия*

© Rybalskyi Oleh, Soloviov Viktor, Cherniavskyi Serhii, Zhuravel Vadym, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).39](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).39)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

Національної академії наук Белорусси. Серія фізико-технічні науки, 2019, Т. 64, № 3, С. 346–352. URL: <https://doi.org/10.29235/15-8358-2019-64-3-346-352> (дата звернення: 18.09.2019).

2. Нейман Ю. Вводный курс теории вероятностей и математической статистики. М.: Наука, 1968. 448 с.

3. Корольук В.С., Портенко Н.И., Скороход А.В. и др. Справочник по теории вероятностей и математической статистике. М.: Наука. Глав. ред. физ.-мат. литературы, 1985. 640 с.

REFERENCES

1. Rybalskyi O.V., Soloviov V.I., Cherniavskyi S.S., Zhuravel V.V., Zhelezniak V.K. (2019). Veroiatnostnyi podkhod k priniatuu expertnykh reshenii po analizu slozhykh obektov. "Probabilistic approach to making expert decisions on the analysis of complex objects". Proceedings of the National Academy of sciences of Belarus. Physical- technical series, vol. 64. No. 3, P. 346–352. URL: <https://doi.org/10.29235/15-8358-2019-64-3-346-352> (date of application: 18.09.2019) [in Russian].

2. Neiman Yu. (1968). Vvodnyi kurs teorii veroiatnostei i matematicheskoi statistiki. "First course in probability and statistics". Moscow, Nauka. 448 p. [in Russian].

3. Korolyuk V.S., Portenko N.I., Skorokhod A.V., Turbin A.F. (1985). Spravochnik po teorii vepoiatnostei i matematicheskoi statistike. "Reference book on the theory of chances and mathematical statistics". Moscow, Nauka. 649 p. [in Russian].

UDC 343.985

Rybalskyi Oleh,

Doctor of Technical Sciences,

Full Professor, Laureate of the State Prize of the USSR of Science and Technology, Professor at the National Academy of Internal Affairs,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-1440-8344

Soloviov Viktor,

Candidate of Technical Sciences, Docent,

Deputy Head of the Department,

V.Dahl East Ukrainian National University, Severodonetsk, Ukraine,

ORCID ID 0000-0003-3541-4740

Cherniavskyi Serhii,

Doctor of Juridical Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology,

Pro-rector of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-2711-3828

Zhuravel Vadym,

Candidate of Technical Sciences, Chief of the Laboratory,

Kyiv Research and Expert and Criminalistics Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF MODERN PROBABILISTIC TECHNOLOGIES OF JUDICIAL EXAMINATION

The aspects of acceptance of probabilistic conclusion of expert, related to the construction of the crooked errors of the first and second family for an expert tool and being of measure of closeness between the identification signs got from different identifying objects, are examined in the article.

© Rybalskyi Oleh, Soloviov Viktor, Cherniavskyi Serhii, Zhuravel Vadym, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).39](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).39)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

The necessity of acceptance of probabilistic conclusion is conditioned by that both a selection and measuring of parameters always will be produced by some error determined by exactness of work of the used instruments, that inherently to any technical device. In addition, identification signs abstracted from different identifying objects, absolutely identical parameters can not have. Therefore for comparisons of identification signs the probabilistic estimations of their closeness are used, i.e. the measure of closeness of two casual sizes or casual processes is estimated. Thus there always is some possibility of error, when from the existent error of measuring or error in exactness of estimation of closeness of parameters the signs produced by one object can be taken for what be going on from different sources, and signs what be going on from different objects, for what be going on from one source. Probability of origin of such errors is determined minimum exactness of the instrument intended for realization of concrete type of examination. Such errors name the errors of the first and second family.

Possibility of construction of modern tool is in-process shown on scientifically reasonable basis of the probabilistic going near a receipt and formulation of conclusions in the certificate of examination of difficult objects.

This approach leans against the obligatory construction of the crooked sizes of probability of errors of the first and second family. Their construction is conducted at development of expert tool on the basis of plenty of comparisons of pairs of standards, which provides authenticity of such curves. The use of such curves provides the receipt of complex estimation of value of minimum efficiency of expert tool at his development. These curves are used for realization of examinations for the receipt of probabilistic conclusion with the real sizes of errors of the first and second family.

It is certain that during criminalistics authentication the error of the first family specifies on probability that the investigated objects are wrong identified as different, and error of the second family – on probability that different objects are wrong identified as one.

It is shown that the use of modern facilities of programming and treatment of information opens new additional possibilities at the construction of expert tool of difficult objects.

Keywords: expert opinion, probability, identification features, first and second type error curves, forensic identification, degree of proximity, forensic examination.

Отримано: 24.10.2019

Шульга Олександр Олександрович,
аспірант Академії адвокатури України,
старший інспектор з особливих доручень
ГСУ Національної поліції України,
м. Київ, Україна

ПРАВОВІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО- МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються питання щодо призначення та проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у окремих категоріях кримінальних проваджень.

Автором здійснено аналіз норм чинного кримінального процесуального законодавства та підзаконних нормативних актів, що стосуються призначення та проведення судово-мистецтвознавчих експертиз, а також сучасної спеціальної юридичної літератури. Визначено проблемні питання, які постають під час призначення та проведення судово-мистецтвознавчих експертиз, а також надано пропозиції щодо їх вирішення.

Ключові слова: мистецтво, судова експертиза, судово-мистецтвознавча експертиза, експерт-мистецтвознавець.

Натепер для більшості країн світу, у тому числі й для України, правопорушення в галузі мистецтва становлять доволі серйозну проблему. Обіг витворів мистецтва в сучасному світі набув колосального масштабу, що зумовило рух в цій сфері значених коштів. Закономірно, що такий стан не залишився поза увагою представників кримінального світу. Так звані “артзлочини” за обсягом посідають третє місце з-поміж інших видів міжнародних злочинів. Процеси, що відбуваються сьогодні в Україні, зумовили підвищений інтерес світової спільноти не лише до соціально-економічних та політичних процесів, а й до історії та культури нашої країни. Це, у свою чергу, спричинило розвиток такого негативного явища, як відтік за межі України значної кількості художніх та історичних цінностей, котрі перетворилися на товар, придбаних не лише справжніми колекціонерами, а й виступає об’єктом, за допомогою якого “відмиваються” незаконно отримані гроші. Яскравим прикладом такого негативного явища є ті прикрі випадки, коли вітчизняні культурні цінності були вивезені за кордон колишніми керівниками нашої держави та деякими можновладцями. Мистецькі вироби, завдяки високому і сталому й навіть зростаючому попиту на них як у нашій країні, так і поза її межами, доволі часто виступають об’єктами неправомірних посягань, а отже, і об’єктами кримінальних проваджень у випадках втрати, викрадення, контрабанди, знищення, пошкодження пам’яток мистецтва та архітектури, творів живопису; шахрайства з предметами, що мають культурну цінність, тощо [1].

Нині ефективність боротьби зі злочинністю залежить, на нашу думку, від низки основних факторів: по-перше, від належної та високопрофесійної підготовки юридичних кадрів, по-друге, від своєчасного впровадження результатів наукових досліджень щодо протидії злочинності, зокрема, забезпечення незалежною, кваліфікованою й об'єктивною судовою експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки й техніки. Для розслідування більшості “артзлочинів” необхідним є проведення судово-мистецтвознавчої експертизи. Проте розробка багатьох аспектів цього класу експертиз з теоретичної й організаційно-правової позицій є недостатньою. Це свідчить про потребу вдосконалення правових і організаційних основ судово-мистецтвознавчої експертизи. Найчастіше судово-мистецтвознавча експертиза призначається в кримінальному процесі в випадках: втрати, викрадення, знищення, незаконного переміщення предметів мистецтва; оцінки завданої шкоди в разі знищення або пошкодження пам'яток мистецтва й архітектури; контрабанди; шахрайства з предметами, що мають художню цінність, та ін.

Судово-мистецтвознавча експертиза як така, що формується, це клас судових експертиз, який становить множинність експертних досліджень, об'єднаних спільністю знань, що слугують джерелом формування теоретичних й методичних основ цього класу експертиз за всього розмаїття її об'єктів. У науковій літературі вона визначається як процесуальна дія, котра складається із проведення досліджень й надання висновку експертом з питань, поставлених перед ним з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню за конкретним кримінальним провадженням, вирішення яких потребує спеціальних знань у галузі мистецтвознавства. Такими обставинами, на думку О.В. Піскунової, є: ім'я творця витвору мистецтва; час, місце, умови його створення, а також використані матеріали; художня, історична та культурна цінність витвору мистецтва, а також його зміст [2, с. 15].

Необхідно зазначити й те, що судово-мистецтвознавчу експертизу можна охарактеризувати низкою особливостей: суттєво залежить від об'єкта дослідження, передбачає специфічний підхід, який дістав відображення в дотриманні балансу між об'єктивними вимогами правових приписів та суб'єктивізмом, що є характерним для мистецтвознавства. Л.К. Бондаренко слушно звертає увагу на те, що судово-мистецтвознавча експертиза має з точки зору формальної теорії доказів проблемний характер, оскільки джерелом відомостей виступають, головним чином, особистісні судження експерта-мистецтвознавця про виявлені факти. Це пов'язане з тим, що під час експертної діяльності, спрямованої на перетворення потенційної доказової інформації, що міститься в наданих на експертизу матеріалах справи, на актуальну доказову інформацію, посилюються ендоефізичні тенденції, що впливають на внутрішнє переконання дослідника [3, с. 18].

У наукових публікаціях вчених-криміналістів звертається увага на те, що специфіка діяльності експерта-мистецтвознавця полягає в її аксіологічному характері. Експерт, завдячуючи своїй професійній свідомості, описує художньо значущі предмети, з огляду на їхні етико-естетичні позиції; пояснює їх із процесуальної (як явище, дійсність, подію) сторони з цих самих позицій, а головне – оцінює їх якість, з огляду на свої професійні настанови. Особливістю мистецтвознавчого знання є яскраво виразний суб'єктивний особистісний характер, оскільки таке знання передбачає обов'язкову наявність власного бачення, власної інтерпретації

фактів і подій. У судово-мистецтвознавчому експертному висновку, окрім атрибуції як суто мистецтвознавчого методу дослідження, значне місце посідають етико-естетичні почуття експерта, його світогляд, рівень культури, а також соціокультурний статус, який визначає ступінь авторитетності його оцінок. Тому мистецтвознавці, звичні до публічних висловлювань, часто асоціюють його з “істинним глибоким знанням”, що підкреслює суб’єктивний, глибоко особистісний характер, у тому числі й висновків судово-мистецтвознавчої експертизи [3, с. 21].

Правові засади проведення судових експертиз регламентовано чинним законодавством, зокрема, Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) [4], Законом України “Про судову експертизу” [5], Наказом Міністерства юстиції України “Про затвердження інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень” [6] та іншими нормативно-правовими актами. За даними статистики МВС України щодо виконання судово-мистецтвознавчих експертиз в підрозділах Експертної служби МВС України, у 2016 р. виконано 1036 судово-мистецтвознавчих експертиз, у 2017 р. виконано 1173, а у 2018 р. було виконано 537 судово-мистецтвознавчих експертиз.

Згідно з чинним процесуальним порядком, сьогодні під час здійснення досудового розслідування й судового провадження мистецтвознавча експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту, враховуючи зміни до КПК України від 04.10.2019 р., а саме до ч. 1 ст. 244 “Сторона захисту має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи у разі, якщо для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з’ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок”, слід зазначити, що питання щодо призначення судових експертиз у ході розслідування кримінальних правопорушень як стороною обвинувачення, так і стороною захисту врегульовано з урахуванням досвіду функціонування системи європейських стандартів, загальноприйнятих міжнародних стандартів захисту прав людини й основоположних свобод, перевірених практикою процедур, що довели свою ефективність у забезпеченні балансу публічних та приватних інтересів.

За результатами проаналізованих нами архівних матеріалів експертних проваджень судово-мистецтвознавчих експертиз у підрозділах Експертної служби МВС України слід зазначити, що найчастіше судово-мистецтвознавчі експертизи призначали: слідчі Національної поліції – 75 %; слідчі Служби безпеки України – 20 %; працівники прокуратури України – 5 %; суд – 4 %; сторона захисту – 1 %.

Під час прийняття рішення щодо призначення судово-мистецтвознавчих експертиз у суб’єктів призначення виникає низка складнощів.

1. Вибір експертної установи. Так, відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України “Про судову Експертизу”, судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань. Зокрема, у ч. 2 ст. 7 Закону України “Про судову Експертизу” чітко визначено перелік державних

спеціалізованих установ, а саме: а) науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; б) науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; в) експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Проте не всі державні судово-експертні установи забезпечені кваліфікованими фахівцями в галузі мистецтвознавства, що унеможливорює проведення судово-мистецтвознавчих експертиз конкретною державною установою.

Отже, для вирішення проблемних питань щодо призначення й подальшого проведення судової мистецтвознавчої експертизи законом передбачено призначення подібних експертиз судовим експертам, які не є працівниками державних установ. У свою чергу, при призначенні судово-мистецтвознавчих експертиз судовим експертам, які здійснюють судово-експертну діяльність у недержавних спеціалізованих установах, слід з'ясувати відомості щодо особи експерта, зокрема, його освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня; відповідної підготовки в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України; атестації та кваліфікації судового експерта з певної спеціальності в галузі мистецтвознавства.

Профіль освіти експерта-мистецтвознавця повинен чітко відповідати завданням, які перед ним ставляться і безпосередньому об'єкту дослідження (наприклад, експертизу твору сучасного мистецтва не можна призначати експерту-мистецтвознавцю в галузі давньоруського іконопису). Суб'єкт призначення судово-мистецтвознавчих експертиз, зазвичай, не є фахівцем в галузі мистецтвознавства, тому прийняття рішення щодо призначення таких експертиз є досить складним завданням, разом з тим кваліфікація експерта і профіль його освіти мають вирішальне значення не лише для оцінки допустимості, а й достовірності висновку судового експерта.

Беручи до уваги особливості проведення судово-мистецтвознавчих експертиз й те, що результати їх проведення є самостійним доказом при розгляді справи в суді, слід зазначити, що для їх проведення недостатньо самих лише спеціальних знань в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, необхідні також високий рівень юридичної підготовки, оскільки висновок експерта має відповідати вимогам до форми і змісту, та інших встановлених чинним законодавством норм.

З огляду на зазначене вище, вважаємо за необхідне створити спеціальні освітні програми для підготовки фахівців в галузі судової мистецтвознавчої експертизи, а також створити і збільшити кількість відділів та підрозділів у державних спеціалізованих установах, які можуть проводити судово-мистецтвознавчі експертизи.

Особливості діяльності спеціалістів мистецтвознавців під час здійснення мистецтвознавчих досліджень спрямовані на: засвоєння фундаментальних теоретичних, наукових, правових, методичних та організаційних положень мистецтвознавчих досліджень; формування і збагачення базової теормінології у сфері мистецтвознавчих досліджень; практичне засвоєння та розвиток відповідних навичок використання окремих методик мистецтвознавчих досліджень; формування спеціальних знань щодо групи специфічних закономірностей, особливостей та ознак матеріальних об'єктів, дослідження та визначення яких дають можливість атрибуції цих об'єктів із метою вирішення питань, поставлених перед експертами-мистецтвознавцями.

На нашу думку, постає необхідність у: формуванні основ професійного творчого мислення в майбутніх фахівців-мистецтвознавців; якісному засвоєнні понятійного апарату в галузі мистецтвознавства; глибокому вивченні загальнотеоретичних положень мистецтвознавчих досліджень; отриманні практичних навичок використання окремих методик мистецтвознавчих досліджень тих чи інших об'єктів дослідження.

Слід зазначити, що на сьогодні в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України розроблено відповідну програму підготовки працівників експертних підрозділів МВС України за напрямом “Мистецтвознавчі дослідження” [7].

2. Відсутність сучасних методичних матеріалів щодо призначення та проведення судово-мистецтвознавчих експертиз. Слід зазначити, що злочини, предметом яких є посягання на культурні цінності, мають особливо небезпечний характер, оскільки особа потерпілого зазнає не лише моральних, а й матеріальних збитків у великих та особливо великих розмірах.

Результати проаналізованих нами даних слідчої та судової практики дають можливість зробити висновок про те, що, по-перше, суб'єкти призначення судово-мистецтвознавчих експертиз, як правило, не є фахівцями в галузі мистецтвознавства, тому оцінити й встановити належність і значення конкретного об'єкта для історії, науки, культури самостійно, тобто без допомоги фахівця в галузі мистецтвознавства, не видається можливим; по-друге, низький рівень обізнаності суб'єктів призначення судово-мистецтвознавчих експертиз щодо переліку тих чи інших експертиз в галузі мистецтвознавства та, відповідно, питань, які вирішуються в ході проведення тих чи інших експертиз; по-третє, існують “побоювання” з боку суб'єктів призначення судово-мистецтвознавчих експертиз щодо значних фінансових витрат, а також строків проведення судових експертиз цієї категорії; по-четверте, нерідко виникають складнощі щодо вибору установи та призначуваних нею експертів, рівень знань і кваліфікація яких часто залишається низькою.

Результати проведеного нами анкетування слідчих Національної поліції України дозволяють дійти висновку, що у 20 % випадків слідчі відмовляються призначати мистецтвознавчу експертизу обґрунтовуючи таке рішення тим, що предмети щодо яких вчинено злочинне посягання, на їх думку, не “мають культурного значення” або мають “малу цінність”. На нашу думку, така практика є неприпустимою, оскільки слідчі не володіють у повній мірі знаннями в галузі мистецтвознавства й самостійно оцінити предмети мистецтва і науки не видається можливим.

3. Одним із проблемних питань при призначенні судово-мистецтвознавчої експертизи є те, що **перед експертом-мистецтвознавцем часто ставлять питання, що виходять за межі його спеціальних знань**, експерту надаються об'єкти, у тому числі диски, комп'ютерна техніка, що є недостатніми або непридатними для проведення їх дослідження, що є прямим порушенням законодавчо визначених норм, зокрема термінів розслідування або судового розгляду, що обумовлено необхідністю проведення додаткових судово-мистецтвознавчих або комплексних судових експертиз, що, у свою чергу, збільшує, і без того чимале, навантаження на судово-експертні установи, і на судових експертів зокрема.

На нашу думку, рішення про необхідність призначення мистецтвознавчої експертизи слідчому (чи іншому суб'єкту призначення) необхідно ухвалювати після попередньої консультації зі спеціалістом-мистецтвознавцем. Запропоноване

вирішення подібних проблемних питань є позитивним для слідчого, оскільки він має можливість проконсультуватися з фахівцем із питань, що стосуються: а) вибору установи, б) добору експерта-мистецтвознавця; в) формулювання питань, які будуть поставлені перед експертом, г) підготовки об'єктів для проведення судово-мистецтвознавчої експертизи. За результатами проведеного нами опитування слідчих СУ Національної поліції в м. Києві та областях встановлено, що зверталися за консультацією до спеціаліста-мистецтвознавця під час призначення судово-мистецтвознавчої експертизи у 80 % випадках.

Отже, з огляду на результати аналізу наукової літератури, матеріалів правозастосовної практики, проведеного нами емпіричного дослідження, можна зробити висновок про те, що в ході досудового розслідування нерідко постає необхідність у призначенні та проведенні судово-мистецтвознавчих експертиз у різних категоріях кримінальних проваджень, де предметом злочинного посягання є культурні цінності (витвори мистецтва або, принаймні, ті, що мають певну художню, культурну, наукову чи історичну цінність (твори образотворчого мистецтва (живопису, скульптури, графіки), декоративно-ужиткового мистецтва (порцеляна, метал, скло, камінь, дерево, тканина), об'єкти нумізматики, фалеристики та боністики (монети, медалі, паперові гроші), кінопродукція, фотоматеріали, книги). Водночас слід зазначити про те, що в ході призначення та проведення судово-мистецтвознавчих експертиз на практиці постають певні проблемні питання, зокрема, щодо вибору експертної установи для призначення й подальшого проведення експертизи; відсутності сучасних методичних матеріалів щодо призначення та проведення судово-мистецтвознавчих експертиз; поставлення питань перед експертом, які виходять за межі його спеціальних знань.

З метою вдосконалення правових і організаційних аспектів судово-мистецтвознавчої експертизи мають бути здійснені такі заходи: розроблено й нормативно закріплено поняття судово-мистецтвознавчої експертизи, а також методики її проведення; вироблено цілісні підходи до визначення нових об'єктів судово-мистецтвознавчої експертизи, а також структури експертного висновку; вирішено питання щодо створення спеціалізованих установ або підрозділів, які б проводили судово-мистецтвознавчі експертні дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гора І. В. Проблеми судово-мистецтвознавчої експертизи в судочинстві України. Часопис Академії адвокатури України. 2015. № 4. (29). С. 42–49.
2. Пискунова Е.В. Криминалистическое обеспечение расследования преступлений в сфере искусства: судебно-искусствоведческая экспертиза: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Москва, 2013. 29 с.
3. Бондаренко Л.К. Доказательственное содержание судебной искусствоведческой экспертизы. Теория и практика судебной экспертизы. 2015. № 3(39). С. 17–22.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 30.09.2019).
5. Про судову експертизу: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 28. Ст. 232. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 30.09.2019).
6. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ МЮ України від 08.10.1998 № 53/5 (із змінами, внесеними згідно з наказами Міністерства юстиції: від 30.12.2004 № 144/5; від 10.06.2005 № 59/5; від 29.12.2006 № 126/5; від 15.07.2008 № 1198/5; від 01.06.2009 № 965/5; від 26.12.2012

№ 1950/5; від 27.07.2015 № 1350/5; від 26.04.2017 № 1420/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/page> (дата звернення 30.09.2019).

7. Мистецтвознавчі дослідження (дослідження у сфері суспільної моралі): програма підготовки працівників Експертної служби МВС України за експертною спеціальністю 15.1 / укл. А.М. Коструб, К.В. Новікова. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2012. 34 с.

REFERENCES

1. Hora I.V. (2015) Problemy sudovo-mystetstvoznavchoi ekspertyzy v sudochynstvi Ukrainy. "Problems of Forensic Expertise in the Judiciary of Ukraine". Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine 4. (29), P. 42–49 [in Ukrainian].
2. Piskunova Ye.V. (2013) Kriminalisticheskoye obespecheniye rassledovaniia prestuplenii v sfere iskusstva: sudebno-iskusstvovedcheskaia ekspertiza. "Forensic Support for the Investigation of Crimes in the Field of Art": Forensic Art Examination: author. diss. ... Cand. of Jurid. Sciences: 12.00.12. Moscow. 29 p. [in Russian].
3. Bondarenko L.K. (2015) Dokazatelstvennoie sodержaniie sudebno iskusstvovedcheskoi ekspertizy. "Evidence-Based Content of Forensic Art Examination". Theory and Practice of Forensics 3(39), P. 17–22 [in Russian].
4. The Criminal Procedure Code of Ukraine. Vidomosti of the Verkhovna Rada (VVR). 2013. No. 9–10, P. 11–12, 13. Art. 88. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (date of application: 30.09.2019) [in Ukrainian].
5. Forensic Examination: Law of Ukraine. Vidomosti of the Verkhovna Rada (VVR). 1994. No 28. Art. 232. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (date of application: 30.09.2019) [in Ukrainian].
6. On approval of the Instruction on the appointment and conduct of forensics and expert studies, scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensics and expert studies: Order of the Ministry of Justice of Ukraine. dated 08.10.1998 No 53/5 (as amended in accordance with Orders of the Ministry of Justice: dated 30.12.2004 No 144/5; dated 10.06.2005 No 59/5; dated 29.12.2006 No 126/5; dated 15.07.2008 No 1198/5; dated 01.06.2009 No 965/5; dated 26.12.2012 No 1950/5; dated 27.07.2015 No 1350/5; dated 26.04.2017 No 1420/5). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/page> (date of application: 30.10.2019) [in Ukrainian].
7. Mystetstvoznavchi doslidzhennia (doslidzhennia u sferi suspilnoi morali): prohrama pidhotovky pratsivnykiv Ekspertnoi sluzhby MVS Ukrainy za ekspertnoi spetsialnistiu 15.1. "Art Studies (Research in the Field of public Morality): Training Program for the Staff of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (specialty 15.1)" / compilers A.M. Kostrub, K.V. Novikov. Kyiv: DNDECC of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 2012. 34 p. [in Ukrainian].

UDC 343.98

Shulha Oleksandr,

Postgraduate, Academy of Advocacy of Ukraine,
Senior Special Inspector of the Chief Investigative Directorate,
Kyiv, Ukraine

LEGAL AND ORGANIZATIONAL ISSUES OF THE APPOINTMENT AND CARRYING OUT LEGAL EXPERT EXAMINATION IN THE CRIMINAL JUSTICE OF UKRAINE

Paper is devoted to a topical issue, which is important in theoretical and practical application. The issue of the appointment and carrying out forensic expertise in certain categories of criminal proceedings is quite problematic today and has some peculiarities. Since the entry into force of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – the CPC) in 2012, taking into account recent amendments to the CPC

© Shulha Oleksandr, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).40](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).40)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

of Ukraine and amendments to the Law of Ukraine “On Judicial Expertise”, it should be noted that the issue of appointment and conduction of forensic expertise has passed some positive changes, but there is a number of problems of theoretical and practical nature requiring development and resolution.

Research paper is based on the analysis of the regulations of current criminal procedural legislation and by-laws concerning the topic of the paper, as well as the modern specialized legal literature.

It is noted that forensic expert examination is necessary for the investigation of the majority of “art crimes; however, to date, the development of many aspects of this class of expertise from the theoretical and organizational-legal standpoint is insufficient.

The author suggests ways to improve the legal and organizational aspects of forensic expertise, in particular, the concept of forensic expertise is revealed, and the methods of its implementation are developed; holistic approaches are developed for the identification of new objects of forensic expertise, as well as the structure of expert opinion; the issue of creating specialized institutions or units that would conduct forensic expert studies is considered. Given the above mentioned, it can be stated that the paper contains a proper analysis of a number of organizational and legal issues concerning the appointment and conduction of forensic expertise and proposals for their solution.

Keywords: art, forensic inquiry, судово-мистецтвознавча експертиза, expert art critic.

Отримано: 25.10.2019

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.13(477):341

Алексєєв Сергій Олегович,
аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України,
м. Київ, Україна

НОРМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

У статті висвітлюється проблематика імплементації норм міжнародного права, що регламентує різноманітні суспільні відносини, які виникають у процесі виконання міжнародно-правових зобов'язань держави у внутрішньодержавному (національному) праві в різних сферах соціального і державного життя, в тому числі й провадження в господарських судах, вона детермінована тим, що є частиною загальної проблеми імплементації міжнародних норм в Україні. Досліджуються теоретичні підходи до визначення правового статусу норм міжнародного права у правовій системі України.

Ключові слова: імплементація, міжнародне право, правовий статус, національне законодавство, правова система.

Актуальність проблематики імплементації норм міжнародного права, що регламентують різноманітні суспільні відносини, які виникають у процесі виконання міжнародно-правових зобов'язань держави у внутрішньодержавному (національному) праві в різних сферах соціального і державного життя, в тому числі й провадження в господарських судах, детермінована тим, що вона є частиною загальної проблеми імплементації міжнародних норм в Україні. У зв'язку з чим виникає низка складних теоретичних питань, які неодноразово були предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних учених-міжнародників.

Так, окремі аспекти, пов'язані з питаннями входження норм міжнародного права в національне законодавство, проаналізовані у загальнотеоретичному контексті концептуально і конотаційно у наукових працях українських та зарубіжних науковців, зокрема: Я. Броунлі, А. Д'Амато, В.Н. Денисова, О.В. Задорожного, Н.В. Захарової, Р.А. Каламкар'яна, Ж.-П. Кота, І.І. Лукашука, А.М. Талалаєва, М.О. Ушакова та ін. Більш детально зазначена проблематика досліджувалась у працях сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників, наприклад таких учених, як Б.В. Бабін, М.О. Баймуратов, М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, О.В. Буткевич, О.О. Грінченко, В.М. Денисов, А.І. Дмитрієв, К. Іглтон, Г.В. Ігнатенко, Г. Кельзен, О.Л. Копиленко, Г. Лаутерпахт, В.А. Ліпкан, С.О. Мельник, В.В. Мицик, В.І. Муравйов, Дж. О'Коннор, Р.А. Петров, В.М. Репецький, В.Я. Тацій, Х. Уолдок, М. Фітцморіс, Т. Френк, Дж. Хамфрі, А.С. Шелудченкова, Ю.С. Шемшученко, М. Шоу та ін.

Проте, незважаючи на велике коло фахівців, що досліджували зазначену проблематику, вона залишається актуальною, враховуючи, по-перше, посилення договірних засад сучасного міжнародного правопорядку; по-друге, активізацію діяльності держав-членів міжнародного співтовариства щодо виконання своїх міжнародно-правових зобов'язань, узятих ними в межах підписаних міжнародних договорів, і, по-третє, враховуючи формування та прояв нової форми глобалізації – правової. Тому метою цієї статті є дослідження теоретичних підходів до визначення правового статусу норм міжнародного права у правовій системі України.

На певному етапі реалізації міжнародно-правових норм виникне феноменологія взаємодії системи загального міжнародного права (далі – МП) і системи внутрішньодержавного (національного) права (далі – ВП), що, своєю чергою, актуалізує, рефлексує, детермінує і ставить на порядок денний питання співвідношення цих систем.

Необхідно наголосити, що проблема співвідношення МП і ВП належить до однієї з центральних у теорії міжнародного права й досі не втрачає своєї доктринальної, методологічної, технологічної ваги і праксеологічної актуальності.

Наука міжнародного права розрізняє п'ять основних концепцій: про існування двох окремих, незалежних одна від одної внутрішньої та міжнародної правових систем, що виключають верховенство однієї над іншою (дуалістична концепція, у зарубіжній літературі інколи позначається як плюралістична); про примат ВП над МП (моністична); про примат МП над ВП (моністична); про верховенство кожної з двох систем у власній царині, з урахуванням їхніх складних взаємовідносин (теорія координації); про існування двох самостійних, рівноправних, взаємозалежних – міжнародної та внутрішньої – правових систем (соціалістична дуалістична) [1].

Для вітчизняної науки увага до питань співвідношення МП і ВП зумовлена суто праксеологічними питаннями – від моменту утворення держави Україна і до теперішнього часу остання, з одного боку, значно збільшила обсяг своїх міжнародно-правових зобов'язань у межах підписаних нею багатосторонніх міжнародних договорів, а з іншого, – пішла шляхом еволюційного перетворення своєї правової та суспільної систем й економіки, у зв'язку з чим вела активну нормотворчу роботу у внутрішньодержавній площині (зокрема, 1996 року було прийнято Конституцію України, що заклала підвалини для вирішення проблеми співвідношення МП і ВП, а також прийнято низку внутрішніх законів, в яких питання такого співвідношення знайшло своє нормативне закріплення).

Розглядаючи історію формування моністичних та дуалістичних концепцій співвідношення МП і ВП, слід зазначити, що в основі теорій примату ВП над МП, які дістали найбільше поширення в другій половині XIX – на початку XX століття, переважно в німецькій літературі, лежали погляди Г.В.Ф. Гегеля, що розглядав взаємовідносини між державами як відносини між самостійними контрагентами, а саму державу вважав духом у його субстанційній розумності та безпосередній дійсності, а також абсолютною владою на землі, у зв'язку з чим держава, на думку Гегеля, вправі за своєю волею змінювати норми не лише внутрішньодержавного, а й “зовнішньодержавного”, тобто міжнародного права [2].

Теорії примату ВП розглядали МП як суму зовнішньодержавних прав різних держав, як зовнішнє державне право, на яке вплив ВП має вирішальне значення. Погляди прихильників концепції примату ВП, до яких належали А. Цорн [3], Бергбом, Венцель, а також А. Лассон, Г. Єлінек, Мальберг, К. Шмідт, Мартинець та ін., не тільки дістали детальне висвітлення в працях радянських юристів-міжнародників, а й фактично і підтримку [4].

Іншим різновидом моністичної концепції, більш поширеним за нашого часу, є концепція примату МП над ВП. Найповніший розвиток ця концепція дістала в працях австрійсько-американського дослідника Г. Кельзена, основоположника віденської (нормативістської) школи в теорії права, що розвивала ідею так званої “основної норми”. Витоки моністичної концепції Кельзена лежать у його “чистій теорії права”, яка, на думку вченого, саме через свій антиідеологічний характер є істинною наукою права [5].

Основоположником дуалістичної концепції співвідношення МП і ВП є німецький учений Х. Тріппель. Крім нього, до прихильників дуалістичного напрямку в науці міжнародного права належать Оппенгейм, Вальц, Ульман, Штурпп, Холд-Фернекк, Холл, Біндинг, Герсей, Анцилотті, Меригі, П'єро Серені, Лейбхольц, Де Лутер, а також так звані “не суворі дуалісти” – Скрималі (теорія “третьої проміжної системи права”), Каваре, Р. Редслоб, Гугенгейм.

Як уже зазначалося, суть дуалістичної концепції полягає в розгляді МП і ВП як двох різних правопорядків, двох незалежних систем.

Інший видатний представник дуалізму, італійський учений Д. Анцилотті доходив висновку, що МП і ВП являють собою окремі правопорядки [6].

Інші прихильники дуалістичної теорії поділяються на два напрями, причому у випадку колізії одні схиляються до застосування внутрішньої норми (таких більше), інші – до застосування норми міжнародної. Найбільш розробленим дуалістами є питання про дію норм МП на території держави, тобто про так звану трансформацію [4].

Радянські вчені-міжнародники розробили доволі злагоджену та логічно і технологічно обґрунтовану, хоча й інколи достатньо ідеологічно обтяжену, концептуальну теорію співвідношення МП і ВП, яка має системоутворюючий характер і в контекстуальному розумінні виходить із того, що міжнародне і внутрішнє право становлять дві порівняно самостійні, не підпорядковані одна одній системи, які, однак, перебувають у перманентному взаємозв'язку та взаємодії [7]. Серед радянських учених, які досліджували цю проблему й дотримуються цієї концепції, можна назвати Є.М. Аметистова, І.П. Бліщенко, В.Г. Буткевича, А.С. Гавердовського, В.М. Дурденевського, Г.В. Ігнатенка, Ф.І. Кожевникова, Є.О. Коровіна, О.М. Ладиженського, Д.Б. Левіна, Л.А. Лунца, М.В. Миронова, М.М. Мінасяна, Р.А. Мюллерсона, А.М. Талалаєва, Г.І. Тункіна, Є.Т. Усенка, М.О. Ушакова, С.В. Черниченко, В.М. Шуршалова та ін.

Разом з тим, слід зазначити, що й іноземні школи МП не відрізняються єдністю розуміння зазначеної проблеми. На думку англійського дослідника Я. Броунлі, моністична доктрина не відповідає правовим реаліям існування суверенних держав і зводить внутрішнє право до становища пенсіонера міжнародного права [8].

Прихильником помірною монізму є, наприклад, професор університету в Саарі (Німеччина) І. Зайдл-Хоенфельдерн, на думку якого у внутрішньодержавній сфері діє передусім ВП, незалежно від того, чи суперечить воно МП. Водночас цей дослідник не визнає остаточного примату ВП [9].

На думку болгарського фахівця-міжнародника П.М. Радойнова, ВП та МП як правові системи являють собою два самостійних правопорядки, юридично не підпорядкованих один одному. При цьому обидва вони перебувають у тісному зв'язку та взаємодії [10].

Вчені, що представляють країни common law, зокрема І.А. Ширер, у питанні співвідношення міжнародного і національного права, як правило, є прибічниками дуалістичної теорії співвідношення МП та ВП [11].

Системний аналіз новітніх наукових концепцій ФРН у досліджуваній сфері, зроблений І.П. Кияницею, свідчить, що вони виходять з критеріїв узгодження (координації) дуалістичної теорії з теорією примату міжнародного права [12].

У радянській і російській міжнародно-правовій доктрині сформувалося кілька підходів до теоретичного розв'язання проблеми приведення в дію, “запуску” норм МП у межах внутрішнього правопорядку. Один із таких підходів утілений у теорії трансформації, відповідно до якої застосування норм МП у межах внутрішнього правопорядку можливе лише в разі надання таким нормам сили ВП, однак через задіяння і використання формального елементу – шляхом видання того чи іншого внутрішнього правового акта [13].

Про необхідність трансформації говорить, зокрема, Є.Т. Усенко, демонструючи відповідний відхід від позиції щодо абсолютизації феноменології державного суверенітету через використання нормативно-технологічного інструментарію, яким й є трансформація [14].

Дослідник С.В. Черниченко також наголошує, що трансформація відбувається в усіх випадках, коли внутрішнє право приводиться у відповідність до міжнародного, навіть і тоді, коли формулювання того чи іншого міжнародного договору можуть породити ілюзію безпосереднього застосування його положень для регулювання внутрішньодержавних відносин (мова йде про пряму рецепцію. – Авт.) [15].

Незважаючи на те, що доктринальні підходи Є.Т. Усенка та С.В. Черниченка відрізняються між собою – вони визначають та класифікують елементи юридичної техніки процесу трансформації по-різному, все ж кожен із них об'єднує в цьому понятті всі способи приведення в дію норм МП у межах внутрішнього (конституційного) правопорядку.

Слід звернути увагу на обсяг етимологічного тлумачення терміна “трансформація”, зазначивши, що одні дослідники трактують його у вузькому значенні (Д.Б. Левін [6], М.В. Миронов [16]), розуміючи під останньою лише один із конкретних способів приведення в дію норм МП усередині держави, інші – в широкому (Є.Т. Усенко, С.В. Черниченко), охоплюючи цим терміном весь системно-кількісний комплекс способів входження норм МП у національне конституційне законодавство чи фактично здійснення міжнародно-правових норм у ВП.

У цілому можна погодитись із підходом В.В. Гаврилова до узагальнення основоположних постулатів концепції трансформації, що, на нашу думку, володіє достатньо високим методологічним та доктринальним потенціалом. А саме:

(1) МП та ВП являють собою два різні правопорядки – тому перше не може бути безпосереднім регулятором відносин у сфері дії другого (визнання ознаки дихотомічності. – Авт.);

(2) Для набуття нормами МП юридичної сили всередині держави вони мають бути трансформовані в норми ВП – інакше кажучи, мають набути сили ВП) (об'єктивація феномену трансформації. – Авт.);

(3) Процедура трансформації характерна для всіх випадків і способів приведення в дію норм МП усередині держави (визнання домінування трансформації як основоположної форми конвергенції ВП і МП. – Авт.);

(4) Здійснення трансформації опосередковується виданням відповідного “трансформаційного” внутрішнього правового акта (констатація факту формалізації і легалізації трансформації у конституційному правопорядку держави. – Авт.) [13].

Використання терміна “трансформація” в широкому розумінні критикували й інші вчені.

Немає єдності серед дослідників і щодо розуміння терміна “відсилання” як одного з видів трансформації, що за своїм розумінням має містити бланкетний потенціал. Так, на думку М.В. Миронова, відсилання внутрішнього закону до міжнародного не вводить до ВП нової внутрішньої норми, а лише допускає застосування міжнародно-правової норми у ВП. При цьому не відбувається зміни змісту міжнародно-правової норми, і вона застосовується, не будучи інкорпорованою у ВП, для регулювання відносин між суб'єктами міждержавного права у тому самому обсязі, який вона має в МП [16].

Прихильники широкого трактування терміна “трансформація” категорично не погоджуються з цим твердженням. Вони вважають, що юридична природа відсилання, як і будь-якого іншого способу здійснення норм МП усередині держави, полягає в наданні міжнародно-правовій нормі сили норми ВП [15], тобто звертають і акцентують увагу не стільки на формальній стороні проблеми, скільки на телеологічно-технологічному компоненті.

Взагалі термін “імплементация” (від англ. *implementation*) буквально означає здійснення, втілення в життя [17]. Тобто цей термін виступає оптимальним для застосування в комплексному розумінні: а) процесу реалізації міжнародно-правових норм; б) процесу реалізації норм ВП в контексті вимог норм МП, тобто з метою реалізації приписів, що містяться в нормах МП; в) процесу входження норм МП в конституційний правопорядок національної держави.

Дійсно, на думку низки фахівців-міжнародників, концепція імплементации є однією з найбільш поширених теорій права, що опосередковують комплекс заходів, спрямованих на визнання юридичної сили і організаційне забезпечення здійснення міжнародних правових норм всередині держави [18].

Звідси імплементация у функціонально-аксіологічному контексті є найважливішою складовою ефективності дії міжнародного і внутрішньодержавного права. Більше того, її виконання має велике праксеологічне і методологічне значення,

бо, на думку російського дослідника О.І. Тиунова, здійснення міжнародних зобов'язань за рахунок використання механізму імплементації зумовлюється вимогами одного з імперативних принципів міжнародного права – принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, а в більш вузькому сенсі – принципом *pacta sunt servanda* (договори повинні дотримуватися) [19].

Детально досліджуючи імплементацію міжнародно-правових норм, вітчизняний дослідник А.С. Гавердовський пропонував розглядати її як “цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, здійснювану індивідуально, колективно або в межах міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної і повної реалізації прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань” [18]. Слід звернути увагу на високий методологічний потенціал цієї доктринальної дефініції, бо вона носить не тільки комплексний, а й системний характер, адже містить в собі наступні критеріальні ознаки досліджуваного процесу імплементації, а саме:

- телеологічну – тобто зазначений процес має свою мету – своєчасну, всебічну і повну реалізацію прийнятих державами відповідно до міжнародного права зобов'язань (фактор цілепокладання. – Авт.);

- організаційно-правову – для здійснення імплементації державі необхідно здійснити відповідні організаційно-правові дії (фактор активних дій. – Авт.);

- кількісну – діяльність щодо імплементації держава здійснює індивідуально, тобто самостійно; колективно, тобто таку діяльність здійснюють одночасно більше двох держав; або в рамках міжнародних організацій (фактор колаборації належних і уповноважених суб'єктів. – Авт.).

Як первинну стадію загального процесу імплементації норм МП цей дослідник розглядає рецепцію – сприйняття внутрішнім правом правил міжнародних договорів. Він поділяє рецепцію на загальну (закріплення в конституціях держав настанов про те, що міжнародні договори є частиною ВП), і часткову (або індивідуальну), що відбувається у формах інкорпорації, трансформації та конкретного відсилання (бланкетування).

В інструментально-технологічному розумінні, сукупність засобів, використовуваних державами та іншими суб'єктами МП з метою реалізації приписів норм останнього, прийнято називати механізмом імплементації. Для нього, як і для самого процесу імплементації, характерною є тісна взаємодія правового (нормативного. – Авт.) та інституційного (суб'єктно-структурного (наявність уповноважених суб'єктів та відповідних органів. – Авт.) начал, з одного боку, та наявність міжнародного і національного рівнів функціонування (міжнародний механізм імплементації та національний механізм імплементації. – Авт.) – з другого [20].

Прихильники теорії трансформації наголошують, що характер взаємодії МП і ВП може суттєво відрізнятися залежно від змісту предмета та кінцевої мети (телеологічної домінанти) міжнародно-правового регулювання. У зв'язку з цим у межах цієї теорії, на думку В.В. Гаврилова, виділяються дві основні форми допомоги, що її ВП надає праву міжнародному в процесі реалізації норм останнього [13].

У першому випадку мова йде про ситуацію, за якої основна мета МП полягає в регулюванні політичних відносин, що виходять за межі державних кордонів (т. зв. внутрішній аспект. – Авт.). Оскільки норми МП завжди зобов'язують

державу в цілому, а не її органи, то головне завдання ВП полягатиме у визначенні національних інституційних підрозділів та структур, відповідальних за забезпечення виконання міжнародно-правових норм. Отже, регулятивний вплив норм МП у таких ситуаціях, зазвичай, не тільки не стосується відносин за участю суб'єктів ВП окремих країн, а й фактично не породжує конкуренції між джерелами МП і ВП, а звідси, – й не потребує якихось додаткових нормотворчих зусиль з боку компетентних органів відповідної держави.

Зовсім інша ситуація складається, коли кінцевою метою дії того чи того міжнародного нормативного акта є досягнення певного ступеня урегульованості відносин, що виникають між суб'єктами ВП однієї чи кількох держав (т. зв. зовнішній аспект. – Авт.). МП у цьому разі фактично “вторгається” в традиційну сферу дії ВП, і взаємодія цих нормативних утворень уже не матиме лише функціонального характеру. При цьому, відповідно до теорії “імплементатії”, мова має йти не про “трансформування” норм МП у норми ВП, а про застосування перших усередині відповідної держави з санкції інших. У тих випадках, коли ВП санкціонує застосування правил міжнародних договорів усередині країни, виникає проблема так званих самовиконуваних і несамовиконуваних договорів [13].

Отже, можна узагальнити основоположні постулати концепції імплементатії так:

(1) МП і ВП являють собою два різних правопорядки, тому перше може бути безпосереднім регулятором відносин у сфері дії другого тільки з санкції відповідних внутрішньо-правових норм (критерій домінування ВП в контексті допуску норм МП в національну правову систему. – Авт.);

(2) Якщо норми МП спрямовані на врегулювання відносин між національними суб'єктами різної державної належності, то вони, як правило, є самовиконуваними і мають на території країни пряму дію. Якщо міжнародно-правові приписи орієнтовані на врегулювання відносин між національними суб'єктами однієї країни, то вони зазвичай не є самовиконуваними і для здійснення їхніх положень на практиці держава приймає внутрішньо правовий акт, який конкретизує зміст таких норм, у межах та обсязі, що їх визначає сам міжнародний акт, положення якого підлягають конкретизації (використовується метод інкорпорації) (критерій функціонування самовиконуваних та несамовиконуваних договорів. – Авт.);

(3) У тих випадках, коли норми МП призначені для регулювання політичних відносин, що виходять за межі державних кордонів, ВП з метою імплементатії відповідних міжнародно-правових приписів лише забезпечує нормативну основу функціонування та взаємодії державних органів і посадових осіб у процесі виконання ними положень конкретного міжнародного акта (критерій внутрішнього аспекту дії норм ВП. – Авт.);

(4) Процедура імплементатії норм МП являє собою органічне поєднання правотворчої (де є потреба в цьому) та організаційно-виконавчої діяльності [21] (критерій іманентного поєднання правотворчої та організаційно-виконавчої діяльності. – Авт.).

Отже, порівняно з теорією трансформації теорія імплементатії видається теоретично, організаційно, технологічно і конотаційно більш обґрунтованою і

такою, що точніше відображає практику держав у сфері виконання міжнародних обов'язків, адже теорія трансформації надто спрощено розглядає процес імплементації норм міжнародного права до внутрішньодержавної правової системи, тоді як теорія імплементації є більш складнішою, аргументованою і точніше в процесуальному і процедурному аспектах пояснює природу заходів на міжнародному та національному рівні, вжиття яких необхідне для забезпечення виконання міжнародно-правових зобов'язань суб'єктів міжнародного права, насамперед держав.

У наш час увага до питань імплементації норм МП та їх співвідношення з нормами ВП не послаблюється. Це детермінується, по-перше, зростанням договір-ного масиву міжнародного публічного права; по-друге, посиленням впливу міжнародних міждержавних інтеграційних об'єднань, в яких міжнародний договір відіграє основоположну роль у створенні так званого “інтеграційного” права; по-третє, суттєвим проявом тенденцій конституціоналізації міжнародного права і одночасно інтернаціоналізацією конституційного правопорядку держав, що характеризуються одночасно й єдністю і дихотомією, у виникненні, існуванні, рефлексії і активізації яких міжнародний договір відіграє визначальну роль; по-четверте, європейськими і євроатлантичними прагненнями України, що перманентно не тільки створює міжнародну договірну базу для інтеграції в європейські профільні структури, а й за рахунок законодавства Європейського Союзу та НАТО гармонізує своє національне законодавство з законодавчими настановами цих організацій.

Окремим питанням, що спричиняє численні наукові спори юристів-міжнародників, є питання про те, чи можлива пряма дія норм МП на території певної держави. Як правило, представники радянської школи МП, які ґрунтовно займалися проблемами співвідношення останнього і ВП, відповідають на це питання однозначно заперечно [22]. Водночас останнім часом з'являються праці, автори яких обговорюють й обстоюють можливість прямої дії норм МП.

Перегляд певних теоретичних уявлень щодо проблеми співвідношення МП і ВП спостерігається й серед українських учених-міжнародників, вихованих на традиціях так званої радянської школи МП. Наприклад, автори підручника “Міжнародне публічне право” стоять на позиції доктринального дуалізму, що “виходить із принципу розв'язання міжнародно-правових колізій на основі міжнародно-правової доктрини і рівня закріплення у внутрішньодержавному праві пріоритетів загальнолюдських цінностей, загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права” [22]. Багато уваги проблемі співвідношення МП і ВП, зокрема питанню примату МП, приділено в працях таких українських науковців, як М.О. Баймуратов [23], В.Н. Денисов, В.І. Євінгов [24].

Аналізував співвідношення МП і українського законодавства в сучасних реаліях також український учений В.В. Мицик [25]. Українські науковці у своїх теоретичних дослідженнях приділяють увагу й тому, як ВП України ставиться до міжнародно-правових норм, а також проблемам у цій сфері, що залишилися невирішеними [26].

Зауважимо, що незалежно від відмінностей у нюансах теорій співвідношення МП і ВП більшість учених, принаймні українських, вочевидь, не заперечує того,

що ці дві системи є генетично і нормативно взаємопов'язаними, функціонально і технологічно взаємозалежними, більше того, апріорі й органічно потребують одна одної.

Як справедливо зазначає знаний вітчизняний фахівець міжнародного права В.А. Василенко, істотні відмінності міжнародно-правової системи від систем ВП не лише не виключають, а й передбачають їх взаємозв'язок та взаємодію. Це зумовлене тим, що центральну роль у системі регулювання як внутрішніх, так і міжнародних відносин відіграють держави. Вони виступають творцями і ВП, і МП права й використовують їхні норми як інструменти забезпечення своїх потреб [27]. Зазначений автор акцентує увагу на колаборації двох нормативних систем, обґрунтовує її, фактично відкриваючи об'єктивний характер такої взаємодії.

Водночас необхідно звернути увагу ще на один з аргументів такої колаборації ВП і МП, що підкреслює об'єктивний характер такої взаємодії. На слушну думку І.І. Лукашука, значна кількість міжнародно-правових норм призначається для кінцевої реалізації у сфері дії ВП, у чому й виявляється залежність МП від нього [28].

Крім того, в МП здавна затвердився і є загальновизнаним принцип, відповідно до якого держава не може посилатися на положення свого ВП, з метою виправдання невиконання приписів міжнародно-правових норм. Більше того, саме спеціальні внутрішні правові акти і передбачені ними заходи слугують зрештою заходами, що забезпечують завершення процесу імплементації (здійснення) конкретних норм МП (див. ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року) [29]. Виходячи з цього, держави, виступаючи єдиними суб'єктами, що є правомочними створювати норми як МП, так і ВП, не лише можуть, а й зобов'язані узгоджувати своє внутрішнє право з міжнародним.

Резюмуючи, можна дійти наступних висновків:

- гармонічно узгоджені нормативні приписи обох юридичних систем – МП та ВП, є запорукою, важливою умовою і гарантією для сумлінного дотримання державами своїх міжнародних зобов'язань, що взяті ними в межах підписаних міжнародних договорів. Водночас слід наголосити, що феноменологія самого узгодження багато в чому сприяє позитивному розвитку і вдосконаленню самих правових систем;

- МП об'єктивно не змогло б здійснювати свою регулятивну функцію без наявності норм ВП, що фактично продовжують і втілюють його нормативні настанови в національному правовому просторі. Держава за допомогою останнього створює (має створювати) необхідні правові умови для забезпечення виконання міжнародних договорів;

- взаємодія норм МП і ВП охоплює важливі конституційно-правові, інституційно-структурні та нормативно-технологічні аспекти існування норм МП в національній правовій системі, а саме: а) проголошення та законодавче закріплення принципу безумовного дотримання міжнародних договорів; б) правове супроводження і забезпечення виконання міжнародних договорів, включно з державною санкцією за невиконання договорів і невнесення до внутрішнього закону змін та доповнень, необхідних для виконання зобов'язань за договорами;

– інакше кажучи, міжнародному публічному праву для його існування та виконання своїх функцій необхідне ВП і його організаційні і нормативно-технологічні механізми здійснення нормативних приписів; водночас і ВП необхідне МП, яке встановлює нормативну основу для узгоджених дій різних держав у різних сферах, у тому числі для вирішення можливих колізій і суперечностей між правовими системами держав-членів міжнародного співтовариства, а також для зовнішньополітичної діяльності держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожний О.В. Міжнародне право. Основи теорії: підруч. / за ред. В.Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. С. 244–245.
2. Гегель Г.Ф. Философия права. М., 1959. С. 364.
3. Zorn A. Grundzuege des Voelkerrechts. Leipzig: J.J. Weber, 1903.
4. Блищенко И.П. Международное и внутригосударственное право. М.: Госюриздат, 1960.
5. Kelsen H. Pure Theory of Law. – Berkeley & Los Angeles: University of California, 1967.
6. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права. М., 1974. С. 66–67.
7. Баскин Ю.А., Крылов Н.Б., Левин Д.Б. и др. Курс международного права: в 7 т. М.: Наука, 1989. Т. 1: Понятие, предмет и система МП. С. 279–280.
8. Броунли Ян. Международное право. Кн. 1. / под ред. Г.И. Тункина. М.: Прогресс, 1977. С. 67.
9. Seidl-Hohenveldern I. Transformation or Adoption of International Law into Municipal Law. The International & Comparative Law Quarterly. 1963, vol. 12, p. 88–124.
10. Радойнов П.М. Съгласуване на вътрешнодържавното и международното право. София: Наука и изкуство, 1971. 176 с.
11. Shearer I.A. Starke's International Law. – 11th Edition. London, 1994. P. 66–67.
12. Кияниця І.П. Імплементация норм міжнародного права в правовій системі ФРН: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К., 2004. С. 6.
13. Гаврилов В.В. Теории трансформации и имплементации норм международного права в отечественной правовой доктрине. Моск. журнал междунар. права. 2001. № 2. С. 39–61.
14. Усенко Е.Т. Соотношение и взаимодействие международного и национального права и Российская Конституция. Моск. журнал междунар. права. 1995. № 2. С. 13–28.
15. Черниченко С.В. Теория международного права: в 2-х т. М.: НИМП, 1999. Т. 1: Современные теоретические проблемы. С. 151, 155–158.
16. Миронов Н.В. Международное право: нормы и их юридическая сила. М.: Юридическая литература, 1980. С. 125–126.
17. Словарь международного права. М.: Межд. отнош., 1982. С. 56.
18. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права. К., 1980. С. 62; Буткевич В.Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. К., 1981. С. 257; Лукашук И.И. Нормы международного права в правовой системе России. М., 1997. С. 12; Абдулаев М.И. Согласование внутригосударственного права с международным (теоретические аспекты). Правоведение. 1993. № 2. С. 49.
19. Тиунов О.И. Общепризнанные принципы и нормы международного права и правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации. Правовое обеспечение межгосударственной интеграции: сб. ст. / отв. ред. Ю.А. Тихомиров, В.И. Лафитский. М., 2005. С. 197.
20. Гаврилов В.В. Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека. Моск. журнал междунар. права. 1995. № 4. С. 27–34.
21. Зимненко Б.Л. Международное право и российское право: их соотношение. Моск. журнал междунар. права. 2000. № 3. С. 162–168.
22. Международное право: учеб. / отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов. М.: Междунар. отношения, 1996.
23. Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право: підруч. Одеса: Фенікс, 2015. С. 14–28.
24. Суверенітет України і міжнародне право / В.Н. Денисов [та ін.]; відп. ред. В.І. Євінтов; Національна академія наук України; Інститут держави і права імені В.М. Корецького. К.: Манускрипт, 1995. С. 5–72.

25. Міцик В.В., Буроменський М.В., Буткевич О.В. та ін. Міжнародне публічне право: підруч.: у 2 т. / за ред. В.В. Міцика. Х.: Право, 2018. Т. 1: Основи теорії. С. 222–244.
26. Чубарев В.Л. Проблема співвідношення міжнародного і національного права та Конституція України. Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства: зб. наук. праць. Київ: Ін-т законодавства ВРУ, 1997. Вип. 2. *Merezhko A.A., Nelip M.I.* Development of the Legal System of Ukraine in the Context of Contemporary International Law. Kyiv: Nauk. Dumka, 1998.
27. Василенко В.А. Основы теории международного права. К.: Вища школа, 1988. С. 195–196.
28. Лукашук И.И. Конституция России и международное право. Моск. журнал междунар. права. 1995. № 2. С. 29–41.
29. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. К.: МЗС, 1995.

REFERENCES

1. Butkevych V.H., Mytsyk V.V., Zadorozhnii O.V. (2002) Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii: pidruch. "International law. Fundamentals of Theory: Textbook". /edited by V.H. Butkevych. K.: Lybid. P. 244–245 [in Ukrainian].
2. Gegel H.F. (1959) Filosofiya prava. "Philosophy of Law". M. 364p. [in Russian].
3. Zorn A. (1903) Grundzuge des Voelkerrechts. Leipzig: J.J.Weber [in German].
4. Blishchenko I.P. (1960) Mezhdunarodnoye i vnutrigosudarstvennoye pravo. "International and domestic law". M.: Gosiurizdat [in Russian].
5. Kelsen H. (1967) Pure Theory of Law. – Berkeley & Los Angeles: University of California [in English].
6. Levin D.B. (1974) Aktualnie problemy teorii mezhdunarodnoho prava. "Actual problems of the theory of international law". M. P. 66–67 [in Russian].
7. Baskin Yu.A., Krylov N.B., Lievin D.B. i dr. (1989) Kurs mezhdunarodnogo prava: v 7 t. "The course of international law": in 7 vols. M.: Nauka. T. 1: Concept, subject and system of MP. P. 279–280 [in Russian].
8. Brounli Yan. (1977) Mezhdunarodnoie pravo. Kn. 1. "International law". Book 1 / Ed. G.I. Tun-kina. M.: Progress, 67 p. [in Russian].
9. Seidl-Hohenveldern I. (1963) Transformation or Adoption of International Law into Municipal Law. The International & Comparative Law Quarterly, vol. 12, P. 88–124 [in English].
10. Радойнов П.М. (1971) Съгласуване на вътрешнодържавното и международното право. София: Наука и изкуство. 176 с. [in Bulgarian].
11. Shearer I.A. (1994) Starke's International Law. – 11th Edition. London. P. 66–67 [in English].
12. Kyianytsia I.P. (2004) Implementatsiia norm mizhnarodnoho prava v pravovii systemi FRN. "Implementation of international law in the legal system of Germany: abstract. diss. Ph. D. Institute of State and Law. V.M. Koretskyi NAS of Ukraine. K., 6 p. [in Ukrainian].
13. Gavrilov V.V. (2001) Teorii transformatsii i implementatsii norm mezhdunarodnogo prava v otechestvennoy pravovoy doktrine. "Theories of transformation and implementation of international law in domestic legal doctrine". Mosk. international journal. No. 2. P. 39–61 [in Russian].
14. Usenko Ye.T. (1995) Sootnosheniye i vzaimodeystviye mezhdunarodnogo i natsionalnogo prava i Rossiyskaya Konstitutsiya. "Correlation and interaction of international and national law and the Russian Constitution". Moscow journal of international law. No. 2. P. 13–28 [in Russian].
15. Chernichenko S.V. (1999) Teoriya mezhdunarodnogo prava: v 2-kh t. "Theory of international law": in 2 vols. M.: NIMP. Vol. 1: Modern theoretical problems. P. 151, 155–158 [in Russian].
16. Mironov N.V. (1980) Mezhdunarodnoye pravo: normy i ikh yuridicheskaya sila. "International law: norms and their legal force". M.: Legal literature. P. 125–126 [in Russian].
17. Slovar mezhdunarodnogo prava. "Dictionary of international law". M.: Int. rel., 1982. 56 p. [in Russian].
18. Gaverdovskii A.S. (1980) Implementatsiia norm mezhdunarodnogo prava. K.; Butkevich V.G. (1981) Sootnosheniye vnutrihosudarstvennogo i mezhdunarodnogo prava. K.; Lukashuk I.I. (1997) Normy mezhdunarodnogo prava v pravovoi sisteme Rossii. M.; Abdulaev M.I. (1993) Soglasovaniye vnutrigosudarstvennogo prava s mezhdunarodnym (teoreticheskiye aspekty). Pravovedeniye. Haverdovsky A.S. "Implementation of international law". K., 1980. 62p; Butkevich V.G. "Correlation of domestic

and international law". K., 1981. 257p; *Lukashuk I.I.* "Norms of international law in the legal system of Russia". M., 1997. 12p; *Abdulaiev M.I.* "Alignment of domestic law with international law (theoretical aspects)". Jurisprudence. 1993. No. 2. 49 p. [in Russian].

19. *Tiunov O.I.* (2005) Obshchepriznannye printsipy i normy mezhdunarodnogo prava i pravovie pozitsii Konstitutsionnogo Suda Rossiiskoi Federatsii. Pravovoe obespecheniye mezhdunarodnykh intehratsii. "Generally recognized principles and norms of international law and legal positions of the Constitutional Court of the Russian Federation. Legal support of interstate integration": collection. Art. / ed. Yu.A. Tikhomirov, V.I. Lafite. M. 197 p. [in Russian].

20. *Gavrilov V.V.* (1995) Mezhdunarodnyi mekhanizm kontrolya za implementatsiei universalnykh aktov o pravakh cheloveka. "The international mechanism for monitoring the implementation of universal human rights instruments". Mosk. international journal. No. 4. P. 27–34 [in Russian].

21. *Zimnenko B.L.* (2000) Mezhdunarodnoye pravo i rossiiskoye pravo: ikh sootnosheniye. "International law and Russian law: their relationship". Mosk. journal of international law. No. 3. P. 162–168 [in Russian].

22. Mezhdunarodnoye pravo: ucheb. "International law: textbook" / ed. Yu.M. Kolosov, V.I. Kuznetsov. M.: Intern. Relations, 1996 [in Russian].

23. *Baimuratov M.O.* (2015) Mizhnarodne publichne pravo: pidruchn. "Public international law": a textbook. Odessa: Phoenix. P. 14–28 [in Ukrainian].

24. Suverenitet Ukrainy i mizhnarodne pravo. "Sovereignty of Ukraine and international law" / V.N. Denisov [and others]; responsible editor V.I. Yevintov; National Academy of Sciences of Ukraine; V.M. Korytskyi Institute of State and Law. K.: Manuscript, 1995. P. 5–72 [in Ukrainian].

25. *Mitsyk V.V., Buromenskyi M.V., Butkevych O.V.* ta in. (2018) Mizhnarodne publichne pravo: pidruch.: u 2 t. "Public international law: ed.: In 2 volumes / ed. V.V. Mitsyk. Kh.: Pravo. Vol. 1: Foundations of Theory. P. 222–244 [in Ukrainian].

26. *Chubariev V.L.* (1997) Problema spivvidnoshennia mizhnarodnogo i natsionalnogo prava ta Konstytutsiia Ukrainy. "The problem of correlation between international and national law and the Constitution of Ukraine". The Constitution of Ukraine is the basis for the further development of legislation: Coll. Sciences. Kyiv: Institution of Law of the Verkhovna Rada. Iss. 2 [in Ukrainian]. *Merezhko A.A., Nelip M.I.* (1998) Development of the Legal System of Ukraine in the Context of Contemporary International Law. Kyiv: Naukova Dumka [in English].

27. *Vasilenko V.A.* (1988) Osnovy teorii mezhdunarodnogo prava. "Fundamentals of International Law Theory". K.: High School. P. 195–196 [in Russian].

28. *Lukashuk I.I.* (1995) Konstitutsiya Rossii i mezhdunarodnoye pravo. "The Constitution of Russia and international law". Mosk. international journal. No. 2. P. 29–41 [in Russian].

29. Videnska konventsia pro pravo mizhnarodnykh dohovoriv 1969 roku. "Vienna Convention on the Law of Treaties 1969". K.: MFA, 1995 [in Ukrainian].

UDC 340.13(477):341

Aliexsieiev Serhii,

Postgraduate,

Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

NORMS OF INTERNATIONAL LAW IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE: THEORETICAL APPROACHES

The article is devoted to the problem of the implementation of the norms of international law regulating various social relations arising in the process of fulfillment of the international legal obligations of the state in the domestic (national) law in various spheres of social and state life, including proceedings in economic courts, it is determined by the fact that it is a part of the general problem of implementation

© Aliexsieiev Serhii, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).41](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).41)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravohorona.com/>

of international norms in Ukraine. There are investigated theoretical approaches to the definition of the legal status of the norms of international law in the legal system of Ukraine.

Considering the material stated in the article, the author comes to the following conclusions:

- Harmoniously harmonised legal regulations of both legal systems – International Law (IL) and Internal State Law (ISL) – are a pledge, an important condition and guarantee for States to comply in good faith with their international obligations undertaken by them in the framework of signed international treaties;

- IL would not be able to carry out its regulatory function without the existence of SIL norms, in fact, continue and implement its regulatory guidelines in the national legal space. The State creates (must create) the necessary legal conditions to ensure the implementation of international treaties;

- The interaction between IL and SIL standards covers important constitutional, legal, institutional, structural and normative-technological aspects of the existence of IL standards in the national legal system, namely: a) proclamation and legislative consolidation of the principle of unconditional compliance with international treaties; b) legal support and enforcement of international treaties, including state sanctions for failure to comply with the treaties and failure to make changes and additions necessary to meet obligations under the treaties;

- In other words, in order for international public law to exist and perform its functions, SIL and its organizational and normative-technological mechanisms for the implementation of normative prescriptions are necessary; at the same time, SIL is necessary for IL, which establishes a normative basis for coordinated actions of various states in various fields, including for solving possible conflicts and contradictions between the legal systems of member states of the international community, as well as for the foreign policy activities of states.

Keywords: implementation, international law, legal status, national legislation, legal system.

Отримано: 22.10.2019

Буличева Наталія Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного публічного права
Київського національного торговельно-економічного університету,
м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0002-7902-6646
Буличев Андрій Олегович,
кандидат юридичних наук,
начальник відділу ДНДІ
МВС України, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0003-2734-7066
Доля Людмила Миколаївна,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
начальник відділу ДНДІ
МВС України, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0001-8491-0535

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ У СФЕРІ МЕДІАЦІЇ

У статті розглядаються поняття, характерні риси, переваги медіації. Описано міжнародно-правове врегулювання процедури медіації, практичний досвід її застосування в розвинених країнах. Приділяється увага проблемам імплементації міжнародно-правових актів щодо медіації в національне законодавство України. Показані шляхи подальшого становлення та розвитку вітчизняної нормативно-правової регламентації процедури медіації.

Ключові слова: медіація, комерційні спори, альтернативні (позасудові) способи розв'язання спорів, арбітраж, посередництво, примирення сторін, імплементація.

Останнім часом питання впровадження медіації як одного з альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів стали предметом вивчення галузевих юридичних наук, виступають об'єктом нормотворчості й водночас упроваджуються в юридичну практику сучасних правничих компаній, унаслідок чого підвищується обізнаність юристів і населення з особливостями застосування медіації під час вирішення господарських та цивільних суперечок.

За результатами розгляду звіту про роботу 51-ї сесії ЮНСІТРАЛ ГА ООН 20.12.2018 було схвалено резолюцію (73/198), якою затверджено текст Конвенції про міжнародні мирові угоди, досягнуті в результаті медіації (далі – Конвенція). Цю Конвенцію було відкрито для підписання всіма державами й регіональними організаціями під час проведення спеціальної церемонії 1 серпня 2019 року [1, с. 26].

Після підписання Україною вказаної Конвенції природно постало питання подальшої її імплементації в національне законодавство.

Питання визначення поняття медіації, основних засад його застосування, переваг процедури медіації поряд з іншими позасудовими способами врегулювання спорів приділено увагу переважно фахівцями національного цивільного та господарського права, серед яких Демкін Р.Я. [2], Єрьоменко Г. [3], Мазаракі Н. [1], Несинова С.В. [4], Тісногуз В. [5], Філоненко С. [6], Церетелі Л. [7], Яковлев В.В. [8]. Окремо слід виділити дисертаційне дослідження Любченка Я.П. [9], присвячене теоретико-правовим аспектам альтернативних способів вирішення правових спорів, де вчений з-поміж іншого вивчає закордонний досвід врегулювання процедур медіації та передумови становлення цього інституту в Україні. Однак більшість наукових досліджень практично комплексно не висвітлюють міжнародно-правовий нормативний механізм регулювання у сфері медіації та не відображають сучасних передумов його впровадження в Україні.

Метою статті є розкриття умов, що слугують розвитку процедури медіації в вітчизняній юридичній практиці, а також надання характеристики шляхам нормативного закріплення основних засад здійснення цього альтернативного (позасудового) способу вирішення спорів.

Нормативну базу дослідження становлять міжнародні договори та типові закони ЮНСІТРАЛ. Методологічною основою проведеного дослідження стали загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання.

Медіація – міжнародний загальновживаний термін, що відповідає українському терміну “посередництво”. Медіацією називають процес переговорів, коли до вирішення спірного питання залучається нейтральна третя сторона – медіатор (посередник), яка веде цей переговорний процес, вислуховує аргументацію сторін щодо суті спору й активно допомагає сторонам зрозуміти свої інтереси, оцінити можливість компромісів і самостійно прийняти рішення, що задовольнить всіх учасників переговорів. Тобто медіація – це один із так званих альтернативних (позасудових) способів врегулювання спорів, ефективність якого є дуже високою [3].

Медіація передбачає спілкування віч-на-віч у присутності третьої особи – медіатора. Сторони спору зберігають повний контроль над ситуацією, а професійний посередник (медіатор) допомагає їм проаналізувати конфлікт, щоб вони змогли самостійно прийняти рішення, яке відповідатиме їхнім інтересам і задовольнить їхні потреби. Унікальність медіації в тому, що вона стимулює учасників взаємодіяти безпосередньо одне з одним для розгляду спору як загальної проблеми, котра потребує вирішення, і для пошуку різних варіантів рішення, а також ставитися одне до одного і до протилежних позицій із повагою. Крім того, процедура медіації фокусується більшою мірою на тому, що конфліктуючим сторонам належить робити в майбутньому, ніж на обставинах спору, які мали місце в минулому.

Сьогодні ця технологія доволі широко застосовується у країнах із розвинутою правовою культурою. Наприклад, у Великобританії 80 % комерційних спорів за допомогою медіації вирішуються протягом одного дня. Оскільки медіація ґрунтується на принципі добровільності, її учасники, як правило, не затягують виконання домовленостей. Так, у Нідерландах 70 % усіх урегулювань, досягнутих у процесі медіації, виконуються протягом двох місяців [5].

За останні 20 років використання медіації значно поширилося. Більшою мірою така її популярність обумовлена тим, що в законодавстві Європейського

Союзу (далі за текстом – ЄС) уже існує таке нормативно визначене поняття, як “медіація”.

Зокрема, Директива 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 року “Відносно деяких аспектів медіації в цивільних та комерційних спорах” (далі за текстом – Директива) передбачає детальний опис того, що таке медіація та її переваги. Сферою поширення Директиви є міжнародні спори, у п. 8 Преамбули зазначено: “ніщо не повинно заважати застосовувати ці положення також у внутрішніх медіаційних процесах”. Так, Європейська рада на засіданні в Тампері закликала держави Європейського Союзу до запровадження альтернативних позасудових процедур, включно з медіацією як одним із основних методів.

Стаття 3 (а) Директиви містить визначення медіації: “медіація означає структурований процес, незалежно від його назви, за яким дві або більше сторін спору, на добровільній основі, для досягнення рішення про врегулювання спору звертаються за допомогою до посередника. Цей процес може бути ініційований сторонами, запропонований (призначений) судом або законодавчо закріплений законом держави-члена”.

Преамбула директиви зазначає, що медіація може забезпечити економічно ефективно та більш швидко позасудове вирішення спорів у цивільних та комерційних справах шляхом використання процедур, які відповідають потребам сторін. Відносно домовленостей, досягнутих шляхом медіації, існує велика ймовірність того, що вони будуть виконуватися добровільно, як і велика ймовірність того, що вони забезпечать збереження стійких товариських відносин між сторонами. Ці переваги знаходять своє підтвердження в ситуаціях, пов’язаних із наявністю міжнародних елементів [10].

Мета Директиви – спростити доступ до методів альтернативного врегулювання спорів і сприяти мирному вирішенню спорів, через стимулювання використання медіації та забезпечення збалансованих взаємовідносин між медіацією та судовим провадженням. Особливістю Директиви як нормативно-правового акта ЄС є те, що вона встановлює лише обов’язок держави – члена ЄС досягти необхідного результату, проте залишає національним органам влади вибір форми та засобів його досягнення. Враховуючи зазначене, члени ЄС та держави, які імплементували цю директиву, мають однакові засади щодо застосування медіації в цивільних та господарських правовідносинах.

Як наслідок, у той час як Директива застосовується для вирішення спорів у цивільних і комерційних справах на міжнародному рівні, кілька держав-членів ЄС пішли ще далі і прийняли закони, які впроваджують використання медіації всередині країни. Практично в кожній країні ЄС Директива запроваджувалася в різний спосіб. Таким чином, у деяких країнах ЄС медіація є суто добровільним заходом, у той час як у Італії, наприклад, існує тенденція до обов’язкового використання медіації. У деяких країнах ЄС медіаторами можуть виступати лише кваліфіковані юристи, у той час, як у інших країнах такі обмеження не застосовуються [4].

Крім Директиви 2008/52/ЄС, є низка міжнародно-правових актів та актів рекомендаційного характеру. Зокрема, це Модельний закон ЮНСІТРАЛ про міжнародну примирну процедуру 2002 р., взятий за основу для національного

законодавства щодо медіації 26 країнами світу, та “Принципи для організацій, які забезпечують проведення медіації”, котрі були створені 2002 р. світовими лідерами у сфері медіації й відтворюють найкращу світову практику в цій галузі (Principles for ADR Provider Organizations).

У державах-учасниках ЄС медіація як спосіб врегулювання спору (конфлікту), що виник у результаті будь-яких правовідносин, застосовується набагато частіше, ніж інші позасудові альтернативні способи врегулювання спорів, наприклад, переговори, примирення сторін, міні-процес, досудова нарада або спрощений суд присяжних. 2004 р. Європейською комісією фахових медіаторів розроблений “Європейський кодекс поведінки медіаторів” (European Code Of Conduct For Mediators), у якому детально визначено правовий статус медіатора, вимоги до кандидата й основні засади, на яких базується весь медіаційний процес.

Директива, безсумнівно, дала поштовх для розвитку медіації, але її розвиток, особливо в Європі, як і раніше, залишається неоднорідним. Так, наприклад, у Англії, Уельсі та Нідерландах використання медіації значно поширене, і процес широко використовується юристами та представниками бізнес-сектору, але майже не поширена в таких країнах як, наприклад, Греція і Португалія, де поняття медіації відносно нове та недостатньо вивчене. Найбільшого розвитку вона набула в таких країнах як: Австрія, Бельгія, Бразилія, Франція, Німеччина, Гонконг, Індонезія, Італія, Японія, Люксембург, Нідерланди, Китайська народна республіка, Польща, Португалія, Росія, Сінгапур, Іспанія, Швеція, Великобританія, Сполучені Штати Америки та В'єтнам [7].

У зв'язку з тим, що під терміном “медіація” в більшості тлумачень мається на увазі саме позасудове вирішення спорів, постає питання: яку ж роль можуть відігравати суди при вирішенні господарських спорів у процесі медіації? Наприклад, суди Австралії мають право направити сторони для вирішення спору за допомогою медіації навіть без згоди сторін. У Бельгії рішення, прийняте за допомогою медіації, має бути затверджене компетентним судом. Суди Бразилії не мають необхідних повноважень, щоб змусити сторони вирішувати конфлікти шляхом медіації. Тим не менше, суд може забезпечити виконання угоди до медіації на прохання однієї зі сторін. Також, відповідно до Цивільного процесуального кодексу Бразилії судді повинні заохочувати сторони скористатися медіацією протягом всього часу судового розгляду. У Франції проводять розмежування між призначеною в судовому порядку та договірною медіацією. У разі проведення медіації з розпорядження суду суддя продовжує займатися цим питанням навіть після звернення сторін до медіації, за їх згодою. Медіатор повинен інформувати суддю щодо будь-яких труднощів. Сторона чи медіатор може попросити суддю припинити процедуру медіації в будь-який час. Суддя також має право припинити медіацію з власної ініціативи, якщо процедура медіації, на думку судді, була порушена. Якщо суддя припиняє медіацію, судовий розгляд відновлюється. Наприкінці процесу медіації суддя розподіляє витрати на посередництво між сторонами.

Що стосується договірної медіації, то тут роль судів часто обмежується виконанням угоди, досягнутої в контексті медіації. Також сторони можуть звернутися до суду для забезпечення виконання угоди. У Польщі суд може передати

справу на медіацію за запитом однієї зі сторін або на власний розсуд, аж до завершення першого судового засідання у справі. Сторони не зобов'язані погоджуватися на посередництво. Проте після закриття першого засідання суд може направити справу на медіацію тільки в тому випадку, якщо сторони спільно просять його. Суд може передати справу на медіацію лише один раз у ході розгляду. У своїй постанові передачі спору на посередництво суд визначає термін не більше одного місяця для проведення медіації. Цей термін може бути продовжено лише за спільною заявою сторін. Після того, як термін закінчився, а спір не вирішено, суд призначає судові засідання.

У інших країнах, які мають у своєму арсеналі такий вид вирішення спорів як “медіація”, ситуація аналогічна – процедура медіації при вирішенні господарських спорів може використовуватися не лише на стадії досудового вирішення спору, але й під час судового провадження.

Як бачимо, світовий досвід орієнтований на активне використання медіації, що зумовлює потребу в дослідженні та впровадженні цього інституту й в українському законодавстві, зокрема, і для вирішення господарських конфліктів [4].

Перехід України до ринкових відносин та їх правове регулювання оновленим законодавством зумовлюють необхідність створення більш широких можливостей використання альтернативних способів регулювання спорів як фізичними, так і юридичними особами. У межах розвитку економічної свободи та бізнес-середовища суб'єкти правовідносин дедалі більш зацікавлені у гнучких, оперативних способах врегулювання спорів. Українські громадяни в разі порушення їхніх прав найчастіше уникають звернення до суду, багатьох лякає високовартісний довгостроковий судовий розгляд, серйозною проблемою є також невиконання судових рішень, значні нарікання викликає робота державних виконавців.

У 2006 р. Міжнародна фінансова корпорація (IFC) – член групи Світового Банку, що працює з приватним сектором за підтримки Агентства з питань міжнародної співпраці та розвитку, досліджуючи методи вирішення комерційних спорів в Україні, дійшла висновку про те, що в країні практично відсутні альтернативи судовому врегулюванню спорів.

Правовою основою впровадження позасудових способів врегулювання спорів в Україні є Конституція України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони, укази Президента України та підзаконні акти [9, с. 151].

Арбітраж, медіація та переговори розглядаються як такі, що мають однакові завдання з судами та є легітимними способами вирішення спорів. Особа повинна мати можливість вибору способів захисту своїх інтересів, що повністю узгоджується з конституційним приписом, яким закріплено право кожного будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Про необхідність створення можливостей для розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів зазначалося в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої у 2006 р. Згідно з її положеннями доступність до правосуддя не виключає можливості для особи вирішити свій спір у позасудовому

порядку. Держава повинна сприяти розвитку таких недержавних інституцій, як третейські суди, посередники (медіатори) тощо, які допомагають залагодити спір, не доводячи його до суду. Необхідно запровадити позитивний досвід демократичних держав щодо реституційного правосуддя, яке полягає не в покаранні особи, а у примиренні обвинуваченого і потерпілого за участю посередника (медіатора) та/або в відшкодуванні потерпілому завданої матеріальної та моральної шкоди.

Аналіз положень Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів свідчить про те, що позасудові способи розв'язання спорів розглядаються як елементи механізму доступу до правосуддя. У Розділі X Концепції закріплено, що з метою розвантаження судів потрібно розвивати альтернативні (позасудові) способи врегулювання спорів, а також створити умови для стимулювання дешевших і менш формалізованих способів їх врегулювання.

Медіація як діяльність професійних посередників, які спрямовують учасників юридичного спору до компромісу й урегулювання спору самостійно, потребує наукового обґрунтування і практичного втілення. Поширення діяльності третейських судів має зменшити навантаження на суди загальної юрисдикції. Громадськість повинна бути поінформована про переваги, які мають ці способи порівняно з судовим механізмом захисту прав. Звернення до суду бажано використовувати як винятковий спосіб вирішення юридичного спору.

Аналізуючи рівень виконання завдань, сформульованих у Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, можна абсолютно впевнено стверджувати, що положення, які стосуються альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів, залишилися практично нереалізованими [9, с. 155].

Розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації та посередництва, а також розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими суддями або розглядатися судами у спрощеному провадженні передбачено п. 5.4 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., затвердженої Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276.

Україна має триматися сучасних правових тенденцій, зокрема, щодо забезпечення захисту прав та охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб, послуговуючись альтернативними (позасудовими) способами розв'язання спорів.

Проблематика становлення альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів в Україні обговорюється в наукових колах досить активно, проте об'єктивно ми змушені визнати, що національна система альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів перебуває на початковому етапі свого розвитку, усі інновації, навіть за очевидності їх переваг, сприймаються з недовірою.

Зумовлюють цю ситуацію як об'єктивні (традиційність юридичних механізмів, сформованих віковою практикою, відсутність ефективних механізмів виконання рішень, прийнятих унаслідок застосування альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів, недостатня кількість спеціалістів, арбітрів, медіаторів, посередників), так і суб'єктивні фактори (учасники конфлікту бажають отримати рішення, у якому буде визначений правопорушник, установлений спосіб та строки відновлення порушеного права, а за невиконання судового рішення настане відповідальність).

Правова система України формувалася під впливом романо-германської правової сім'ї, а тому розгляд правових спорів у судах є більш звичним для суб'єктів суспільних відносин, адже в судовому рішенні визначено, хто переміг у спорі. Така концепція називається “win–lose” (“виграв–програв”), коли одна сторона виграла спір, а інша програла. Альтернативні способи розв'язання спорів дають змогу сторонам вирішити спір за допомогою концепції “win–win” (“виграв–виграв”), коли обидві сторони задоволені результатом розгляду спору.

Як свідчить досвід зарубіжних країн, запровадження альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів включає такі елементи: 1) наявність сучасного законодавства; 2) розвинуті інституції, які відповідають світовим практикам і мають високу репутацію; 3) лояльність державних судів до альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів та їх взаємодія. Цілком доречним для України є підхід Лорда Вульфа щодо запровадження альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів. У звіті з доступу до правосуддя він запропонував під час розгляду питання щодо судових витрат сторін враховувати, чи погодилася сторона на розгляд свого спору за допомогою альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів. Якщо сторона відмовлялася їх застосовувати в досудовому порядку, вона має сплатити судовий збір за обидві сторони незалежно від результату вирішення спору. Це фінансово стимулюватиме конфліктуючі сторони до розгляду можливості вирішення правового спору через застосування альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів [9, с. 175].

Враховуючи вищевикладене, убачаємо за своєчасне та необхідне підписання 2 серпня 2019 року Україною Конвенції про міжнародні мирові угоди, досягнуті в результаті медіації (далі за текстом – Конвенція), та її подальшу імплементацію в вітчизняне законодавство.

Так, Конвенцією визначено сферу її застосування – упровадження медіації як одного з методів врегулювання комерційних спорів у міжнародній торгівлі. Крім того, ст. 3 Конвенції передбачено, що кожний учасник реалізує мирову угоду згідно зі своїми правилами і процедурами й на умовах, викладених у Конвенції. Тобто, як і у згаданих вище міжнародно-правових актах, держави самостійно визначатимуть засади медіації власним внутрішнім законодавством.

Зупиняючись на питанні необхідних змін до законодавства України з метою належної імплементації Конвенції про міжнародні мирові угоди, досягнуті в результаті медіації, слід зазначити наступне.

Існує декілька шляхів, якими Україна може піти в процесі впровадження у національне законодавство процедури медіації та інших альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів.

Перший – прийняти комплексний закон про альтернативні способи вирішення спорів, який буде регулювати загальні суспільні відносини у сфері альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів, таким чином унісши зміни в чинне законодавство, та визначити сфери підзаконного регулювання відповідних відносин. Подібний шлях обрали Сполучені Штати Америки. На базі федерального закону про альтернативні способи вирішення спорів були розроблені акти штатів та сформувалася судова практика.

Другий варіант – прийняти окремі закони щодо різних видів альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів. Такий шлях обрали більшість зарубіжних держав (Австрія, Угорщина, Норвегія, Швеція, Чехія, Швейцарія та ін.). Для України більш доцільним видається застосування другого варіанта. При цьому вдосконалення правової регламентації відносин у вказаній сфері має здійснюватися не

фрагментарно, як це відбувається сьогодні, а системно, відповідно до названих вище концепцій. У процесі їх імплементації велике значення мають аналіз та врахування досвіду інших держав, а також практики нормопроєктування ЄС та ООН [9, с. 176].

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що орієнтація на інтеграцію в ЄС зумовлює необхідність забезпечення відповідності національної правової системи стандартам європейської спільноти загалом та створення справді ефективного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина зокрема, що включає також формування в Україні дієвої системи альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів.

З метою упровадження та розвитку інституту медіації в національному законодавстві необхідно закласти основи її якості, дієвості та конфіденційності, забезпечити зв'язок між медіацією та судовим процесом, що слугуватиме формуванню в подальшому засад реституційного правосуддя, яке ґрунтується на так званій концепції “win-win”, коли відбувається не покарання, а примирення сторін, у результаті якого не лише виграють обидві сторони, але й не руйнуються господарські зв'язки, а також прискорюється та здешевлюється процедура врегулювання суперечки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мазаракі Н. Сінгапурська конвенція: теоретико-правовий аналіз. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 1. С. 26–34.
2. Демків Р.Я. Медіація як сучасний спосіб вирішення юридичних спорів у цивільному процесі України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 1 С. 58–60.
3. Єрмоменко Г. Медіація як спосіб вирішення суперечок. URL: http://www.training.com.ua/live/interview/Mediatsiya_yak_sposib_virishennya_superechok (дата звернення: 20.10.2019).
4. Несинова С.В. Інститут медіації як сучасний правовий інститут ефективного позасудового врегулювання господарських спорів. *Електронне наукове фахове видання “Порівняльно-аналітичне право”* 2017. № 5. URL: http://www.pap.in.ua/5_2017/44.pdf (дата звернення: 20.10.2019).
5. Тісногуз В. Медіація – один з альтернативних методів вирішення спорів. URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=122934> (дата звернення: 20.10.2019).
6. Філоненко С. Українсько-німецька перспектива медіації: допомогти знайти шлях до примирення. *Вісник: Теоретичний і громадсько-політичний журнал*. 2010. № 23. С.14–15.
7. Церетелі Л. Медіація як альтернативне вирішення податкових спорів *Вісник. Офіційно про податки*. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/news/id/3283>. – 25.08.2016 (дата звернення: 20.10.2019).
8. Яковлев В.В. Присудова та позасудова медіація: основні ознаки. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди “Право”*. 2018. № 26. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/law/article/view/56> (дата звернення: 20.10.2019).
9. Любченко Я.П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 249 с.
10. Відносно деяких аспектів медіації в цивільних та комерційних спорах: Директива 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 року. URL: <https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf> (дата звернення: 20.10.2019).

REFERENCES

1. Mazaraki N. (2019) Singapurska konventsia: teoretyko pravovyi analiz. “Singapore Convention: Theoretical and Legal Analysis. Foreign Trade: Economics, Finance, Law” 1, P. 26–34 [in Ukrainian].
2. Demkiv, R.Ya. (2017) Mediatsiia yak suchasnyi sposib vyrishennia yurydychnykh sporiv u tsyvilnomu procesi Ukrainy. “Mediation as a Modern Way of Resolving Legal Disputes in the Civil Process of Ukraine”. Comparative and Analytical Law No.1, P. 58–60 [in Ukrainian].

3. *Yerimenko H.* Mediatsiia yak sposib vyrishennia superechok. “Mediation as a Modern Way of Resolving Legal Disputes in the Civil Process of Ukraine”. URL: http://www.training.com.ua/live/interview/Mediatsiia_yak_sposib_virishennia_superechok (date of application: 20.10.2019) [in Ukrainian].

4. *Nesynova S.V.* (2017) Instytut mediatsii yak suchasnyi pravovyi instytut efektyvnoho pozasudovoho vrehuliuvannia hospodarskykh sporiv. “Mediation Institution as a Modern Legal Institution of Effective Out-of-Court Settlement of Economic Disputes”. Electronic Scientific Professional Edition “Comparative Analytical Law” 5. URL: http://www.pap.in.ua/5_2017/44.pdf. (date of application: 20.10.2019) [in Ukrainian].

5. *Tisnohuz B.* Mediatsiia – odyn z alternatyvnykh metodiv vyrishennia sporiv. “Mediation as One of the Alternative Methods of Dispute Resolution”. URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=122934> (date of application: 20.10.2019) [in Ukrainian].

6. *Filonenko S.* (2010) Ukrainko-nimetszka perspektyva mediatsii: dopomohty znaity shliaks do prymyrennia. “Ukrainian-German Mediation Perspective: Helping Find the Way to Reconciliation”. Viche: Theoretical and Social and Political Journal 23, P. 14–15 [in Ukrainian].

7. *Tsereteli L.* Mediatsiia yak alternatyvne vyrishennia podatkovykh sporiv. Visnyk. Ofitsiino pro podatky. “Mediation as an Alternative Solution of Tax Disputes”. Bulletin. Officially about Taxes. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/news/id/3283>. – 25.08.2016 (date of application: 20.10.2019) [in Ukrainian].

8. *Yakovlev V.V.* (2018) Prysudova ta pozasudova mediatsiia: osnovni oznaky. “Trial and Extrajudicial Mediation: Main Features. Collection of scientific works of KhNPU named after H.S Skovoroda “Pravo”. No 26. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/law/article/view/56> (date of application: 20.10.2019) [in Ukrainian].

9. *Lyubchenko Ya.P.* (2018) Alternatyvni sposoby vyrishennia pravovykh sporiv: teoretyko-pravovyi aspekt. “Alternative Ways to Resolve Legal Disputes: Theoretical and Legal Aspect”: thesis ... Ph.D. (Law). Kharkiv, 2018. 249 p. [in Ukrainian].

10. Vidnosno deiakykh aspektiv mediatsii v tsyvilnykh ta komertsiiynykh sporakh: Dyrektyva 2008/52/Yes Yevropeiskoho parlamentu ta Rady vid 21 travnia 2008 roku. “Concerning Certain Aspects of Mediation in Civil and Commercial Cases”: Directive 2008/52 / EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008. URL: <https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf> (date of application: 20.10.2019) [in Ukrainian].

UDC 341+341.6

Bulycheva Nataliia,

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Associate Professor
at the Department, Kyiv National University of Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7902-6646

Bulychev Andrii,

Candidate of Juridical Sciences, Head of the Department,
State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-2734-7066

Dolia Liudmyla,

Candidate of Juridical Sciences, Senior Researcher, Head of the Department,
State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-8491-0535

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION OF UKRAINE IN THE FIELD OF MEDIATION

Paper studies the nature and benefits of using the mediation procedure in the settlement of commercial disputes in international trade. Due to the fact that the concept of “mediation” is relatively new in the domestic economic and legal relations,

© Bulycheva Nataliia, Bulychev Andrii, Dolia Liudmyla, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).42](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).42)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravohorona.com/>

attention is drawn to the principles of international legal regulation of the mediation procedure, practical experience of its application in developed countries. The urgency of introducing such a legal institution as mediation is justified by the need to create opportunities for the development of alternative (extrajudicial) ways of resolving disputes. The state should promote the development of non-state institutions such as arbitration courts, mediators, etc., which help to settle the dispute without bringing it to court.

The purpose of the paper is to reveal the conditions, which serve to develop the mediation procedure in domestic legal practice, as well as to characterize the ways, in which the basic principles of the implementation of this alternative (extrajudicial) way of resolving disputes can be fixed. The object of the study is the procedural legal relationships that arise, develop and terminate during the preparation and conduct of mediation. The methodological basis of the study were general scientific and special legal methods of cognition.

As a result of the research, based on the analysis of international legal documents, foreign practice, the Constitution of Ukraine, strategic documents of judicial reform, judiciary and related legal institutions in Ukraine, proposals covered in scientific publications, the need of laying the foundations of quality, effectiveness and confidentiality of mediation, ensuring its connection with litigation, is substantiated. It is argued, that the introduction of a mediation institution will serve the formation of the principles of restitutionary justice, which is based on the so-called “win-win” concept, where not only punishment, but reconciliation of parties occurs, which not only benefits both parties but also destroys economic ties. Foreign practice of formation and development of legal regulation of mediation procedure is analyzed, some specific issues of its implementation are carried out, including, in particular, determination of the mediator’s legal status, requirements for the candidate and basic principles of activity, use of mediation both at the stage of pre-trial dispute settlement and during court proceedings, the role of the courts in the implementation of the agreement reached in the context of mediation, etc. Modern approaches to the implementation of mediation and other alternative (extrajudicial) dispute resolution procedures have been highlighted in the national legislation, and the position of systematic adoption of separate laws regarding different types of alternative (extrajudicial) dispute resolution methods has been stated as the most acceptable for Ukraine.

Keywords: mediation, commercial disputes, alternative (out-of-court) dispute resolution, arbitration, mediation, party reconciliation, implementation.

Отримано: 24.10.2019

Зумруд Захир кызы Велиева,
докторант, Бакинский государственный университет,
г. Баку, Азербайджан

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ КАК ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

В статье посредством анализа и изучения концептуальных основ учения о праве собственности как фундаментальном праве человека осуществлены анализ и оценка теоретических представлений о праве собственности как фундаментальном праве человека. Рассмотрены взгляды философов различных эпох (Аристотеля, Д. Локка, Г. Гегеля, философов Нового времени и др.) на природу права собственности, его роль в жизнедеятельности общества, а также размышления о том, какие способы и методы регулирования права собственности в большей степени соответствуют потребностям и интересам как отдельно взятого индивида, так и всего общества в целом. Предложено включить вопрос о разработке концептуальных основ о праве собственности в повестку дня международных организаций.

Ключевые слова: философы, права собственности, потребности общества, интересы индивида, трудовая деятельность, частная собственность, гражданское общество, владение, законодательство, естественные права человека.

У статті за допомогою аналізу і вивчення концептуальних основ вчення про право власності як фундаментальне право людини здійснено аналіз і оцінку теоретичних уявлень про право власності як фундаментальне право людини. Розглянуто погляди філософів різних епох (Арістотеля, Д. Локка, Г. Гегеля, філософів Нового часу та ін.) на природу права власності, його роль в життєдіяльності суспільства, а також роздуми про те, які способи і методи регулювання права власності якнайбільшою мірою відповідають потребам та інтересам як окремо взятого індивіда, так і всього суспільства загалом. Запропоновано включити питання про розробку концептуальних основ про право власності до порядку денного міжнародних організацій.

Ключові слова: філософи, право власності, потреби суспільства, інтереси індивіда, трудова діяльність, приватна власність, громадянське суспільство, володіння, законодавство, природні права людини.

История свидетельствует о том, что на первых этапах существования человеческого рода, в доцивилизированный период, обладание материальными богатствами и власть над людьми (и как система подчинения, и как духовная власть) выступали как нечто единое, недифференцированное, освященное господствующими верованиями [1, с. 27–28]. Ярким примером слияния права собственности и власти является рабовладение, существовавшее на ранних стадиях развития цивилизации (а в некоторых обществах сохранявшееся гораздо дольше), когда

© Zumrud Zahir kzyzy Veliieva, 2019

человек наряду с неодушевленными вещами выступал в качестве объекта права собственности.

Одновременно с развитием общественных отношений в сфере собственности и эволюцией нормативно-правовой базы, регулирующей подобные отношения, человеческий ум стремился дать объяснение вновь складывающимся общественным отношениям в сфере собственности, подвести их под определенные идеологические установки, привести в соответствие с господствующим в обществе мировоззрением. Философы различных эпох задавались вопросами о природе права собственности, его роли в жизнедеятельности общества, размышляли о том, какие способы и методы регулирования права собственности в большей степени соответствуют потребностям и интересам как отдельно взятого индивида, так и всего общества в целом.

Признание права собственности в качестве фундаментального, неотъемлемого, естественного права человека в современной Европе не возникло в одночасье. Юридическая мысль в отношении права собственности прошла длительную, сложную эволюцию. Корни современного понимания права собственности европейской цивилизацией берут начало в философских трактатах мыслителей античности, трудах философов Нового времени. Без их хотя бы краткого анализа работа, посвященная европейским стандартам в области защиты права собственности, была бы неполноценной.

В своих трудах Аристотель, размышляя о том, каким образом должно быть устроено идеальное государство, задается вопросом – какая форма собственности в большей мере подходит для наилучшего государственного устройства – общая собственность или частная собственность.

Целью статьи являются анализ и оценка теоретических представлений о праве собственности как фундаментальном праве человека.

В доктрине международного права обоснование основ о праве собственности рассматривается в работах Т. Аллена, Р. Беддарда, Э. Бредли, Д. Гомьена, К. Дэвиса, М. Де Сальвия, М. Чениса и др.

Аристотель приводит в пример совместную обработку земли. Так как равенства в работе и в получаемых от нее результатов достичь нельзя – наоборот, отношения здесь неравны, – то неизбежен ропот относительно тех, кто много пожинает или много получает, хотя и мало трудится, у тех, кто меньше получает, а работает больше. По мнению Аристотеля, если люди вынуждены жить и работать вместе, это вызывает для них дополнительные сложности. Это в полной мере распространяется и на другие виды отношений между людьми. Так, лица, путешествующие вместе, не сходятся во мнении относительно обыденных мелочей. И это влечет за собой ссоры между ними.

В связи с изложенными выше умозаключениями, Аристотель приходит к следующему выводу: “Собственность должна быть общей только в относительном смысле, а вообще – частной. Ведь когда забота о ней будет поделена между разными людьми, среди них исчезнут взаимные нарекания; наоборот, получится большая выгода, поскольку каждый будет с усердием относиться к тому, что ему принадлежит ...” [2, с. 409–410].

Таким образом, Аристотель отдает приоритет частной собственности относительно общей. Именно, частная собственность, по его мнению, в большей

мере позволяет раскрыть потенциал, заложенный в самой природе собственности.

Исторически формирование современных представлений о праве собственности неразрывно связано с признанием его в качестве естественного, фундаментального права человека и пониманием собственности как определяющей экономической категории в период Нового времени. Существенную роль в данной связи сыграли труды философов и просветителей того времени, среди которых, в первую очередь, следует отметить английского мыслителя Д. Локка.

Согласно учению Д. Локка, именно трудовая деятельность отдельного индивида создает основу для возникновения частной собственности. Индивид становится обладателем результатов собственного труда, которые присваивает себе и, следовательно, они переходят в его собственность. “Его труд создал разницу между этими вещами и общим; он прибавил к ним нечто большее, чем то, что природа, общая мать всего, сотворила; и, таким образом, они стали его частной собственностью” [7, с. 25–35]. Возникновение частной собственности отдельного лица философ рассматривает в качестве предпосылки для перехода общества от естественного состояния, которое другой английский мыслитель Т. Гоббс охарактеризовал как: “отсутствие собственности, отсутствие владения, отсутствие точного разграничения между моим и твоим” [4, с. 34–40], к состоянию гражданскому.

В то же время присвоение и обращение в частную собственность индивидом тех вещей, которые были созданы в результате трудовой деятельности, не может осуществляться в неограниченных пределах. Лицо может присвоить лишь такое количество произведенного продукта, которое в состоянии употребить для удовлетворения своих собственных потребностей, равно как и потребностей его семьи, прежде чем присвоенное подвергнется порче. Та часть результатов труда, что выходит за эти пределы, превышает долю индивида и принадлежит другим.

Расширение пределов частной собственности обусловлено появлением денег, благодаря чему у лица появляется возможность продажи скоропортящихся вещей. Благодаря этому на смену естественному состоянию, при котором никто не имеет больше другого и существует имущественное равенство между людьми, наступает расслоение общества на богатых и бедных, которое основано на присвоении результатов чужого труда. Таким образом, право собственности становится правом гражданского общества. Его защита уже не является обязанностью отдельно взятого лица, функция защиты частной собственности переходит к государству, его чиновничьему аппарату, правоохранительным и судебным органам. Возникает свободная частная собственность.

Таким образом, по Д. Локку, труд обеспечивает присвоение части благ, данных самой природой, которые до этого никому не принадлежали и находились в общественном пользовании, и, следовательно, выступает в качестве первопричины собственности. Возникающий следом обмен результатами труда обеспечивает сохранение собственности. Появление денег, которые отвечают требованию долговечности, способствует накоплению собственности отдельными индивидами и имеет в качестве следствия возникновения имущественного неравенства в обществе. В свою очередь, имущественное неравенство и расслоение общества, вытекающие из способности собственности к самовозрастанию, требуют создания института защиты права собственности отдельного индивида от посягательств на нее других лиц и государства.

Когда “Два трактата о правлении” Д. Локка увидели свет в 1690, ничто не могло в большей мере вызвать потрясение в среде правящего класса. До этого момента право собственности рассматривалась исключительно в качестве привилегии, выдаваемой государственной властью. Локк утверждал, что у права собственности совсем другой источник, нежели государственная власть [9, с. 20]. Право собственности по Д. Локку возникло до образования государства и имеет естественный характер. Оно дается человеку от природы и не обусловлено волеизъявлением государственной власти. Таким образом, Д. Локк прямо опровергал утверждения другого английского философа, сторонника абсолютизма Роберта Филмера, который в своем труде “Патриарх” высказывал мысль, что поскольку отношения между монархом и его подданными могут быть сопоставлены с отношениями между отцом и детьми, то право частной собственности лицу может предоставить только король, являющийся единственным источником права собственности [11, с. 324]. В отражении идей о естественном характере права собственности Д. Локка американский судья Джозеф Стори в 1829 году открыто заявил: “Не может быть свободы при том правительстве, при котором право собственности зависит исключительно от воли законодательного органа”.

Философское учение Д. Локка и его концепция права частной собственности предварили английскую классическую политическую экономию. Развивая их, А. Смит писал, что “самое священное и неприкосновенное право собственности есть право на собственный труд, ибо труд является первоначальным источником всякой собственности вообще”.

“Сообразно этому, наилучшей экономической системой может быть только система “естественной свободы”, где наиболее полно реализуется право частной собственности. В ней каждому человеку, пока он не нарушает законов справедливости, предоставляется совершенно свободно преследовать по собственному разумению свои интересы и конкурировать своим трудом и капиталом с трудом и капиталом любого другого лица и целого класса”.

Главной заслугой А. Смита и Д. Рикардо стало философское обоснование того, что право собственности является ключевым, неотъемлемым элементом общества с рыночной экономикой. В своих трудах они обосновали неприкосновенность частной собственности. Именно частная собственность, по их мнению, наиболее эффективно служит, является главным стимулом для накопления капитала и, как следствие, обеспечивает рост богатства и благосостояния народов. По мнению британского политического деятеля и публициста эпохи Просвещения Эдмунда Берка: “Закон против собственности – это закон против промышленности” [3, с. 476].

Существенное влияние на развитие классической теории собственности оказали взгляды выдающегося немецкого философа Г. Гегеля. В отличие от Д. Локка, видевшего в частной собственности естественное условие физического существования человека, Гегель идет в своих рассуждениях дальше. По его мнению, собственность является необходимой в обществе, так как она обеспечивает реализацию свободы лица. Свободная воля человека, его духовная и общественная сущность составляют основу частной собственности. Владение и собственность по Гегелю – два различных понятия. Отнюдь не всегда владение и собственность

взаимосвязаны. Можно иметь собственность и не владеть ею. Собственность имеет внутреннюю и внешнюю сторону. Внутренняя сторона – это акт воли, который должен быть признан. Внешняя сторона сама по себе представляет собой вступление во владение путем физического захвата вещи. Таким образом, владение является внешней стороной собственности [5, с. 126].

Отправной точкой для возникновения частной собственности, по мнению Г. Гегеля, является присвоение лицом той или иной вещи, распространение на нее своей власти, подчинение его исключительной воле. Подчиняя себе вещь, воля делает ее своей. Владение и есть подчиненность вещи воле отдельного индивида. Вещь, которой только намереваются завладеть, должна быть, во-первых, ничьей, т. е. не быть подчиненной чужой воле. Во-вторых, во владение нужно вступить – и тем самым сделать понятным для других, что ты подчинил этот предмет своей воле. Внешнему овладению, естественно, должен предшествовать внутренний волевой акт – намерение.

Таким образом, согласно учению Г. Гегеля, первичным элементом частной собственности выступает владение, т.е. нахождение вещи во власти свободного лица. В качестве второго элемента выступает пользование вещью, т. е. волевые действия лица по извлечению полезных свойств вещи для своих нужд, а также ее изменение или уничтожение. Отчуждение имущества путем передачи его другому лицу или отказа от него будет составлять третий и последний элемент частной собственности.

Свобода личности, обеспечению которой служит право собственности, логично проистекает из самой сущности данного права. Собственнику должны быть позволены любые действия с принадлежащей ему вещью, которые не нарушают установленные правом запреты. А запрету подлежат только такие действия, которые нарушают права других.

Подводя итог изложенному выше, можно сделать вывод, что согласно философии Г. Гегеля частная собственность определяется как система волевых отношений лица к вещам, урегулированная нормами права. Собственник вещи – это отдельно взятый индивид, изъявляющий в отношении ее свою личную волю, таким образом, частный характер собственности очевиден. Воля лица в отношении вещи ограничивается только нормами права и не ограничивается волей других лиц. Таким образом, право собственности является наиболее полным и неограниченным правом, подлежащим ограничениям только в соответствии с законом.

Понимание права собственности философами Нового времени было достаточно четко сформулировано Г. Пухтой: “Собственность – это всеобъемлющее господство над вещью. Все правомочия, которые можно себе представить в отношении вещи, содержатся, – и при том исключительно – в собственности. Ввиду подобного всеобъемлющего характера собственности бесполезно перечислять эти правомочия и нелепо стремиться дать понятие собственности путем подобного перечисления. Речь о них идет только постольку, поскольку собственность подлежит... ограничениям, благодаря которым от нее отделяются известные правомочия, в ней содержащиеся” [6, с. 113–114].

Учения философов Нового времени о собственности сыграли существенную роль в развитии как института права собственности, так и всего общества в целом

и нашли отражение в законодательстве развитых государств. Благодаря им происходит коренной перелом в понимании и трактовке ключевых аспектов права собственности. Право собственности признается в качестве абсолютного, фундаментального, неотъемлемого права личности и получает широкое закрепления в национальных актах по правам человека. Право частной собственности включается в каталог основополагающих прав, гарантируемых конституциями развитых государств. Джон Филипп Рейд подчеркивает, что на протяжении восемнадцатого столетия в пантеоне английских прав и свобод не было права более абсолютного и неограниченного, чем право собственности [8, с. 27].

Концепция права собственности, разработанная в период Нового времени, составила прочный фундамент современной трактовки права собственности. Развитию отдельных ее положений были посвящены работы ученых и юристов XX века. Так, Г.Й. Виллинг пишет, что собственность – это не что иное, как человеческая свобода, распространенная на вещи [10, с. 79].

Понимание права собственности как меры человеческой свободы четко отражено в практике Конституционного суда Германии: “Собственность – это элементарное основное право, которое состоит во внутренней связи с гарантией персональной свободы. Право собственности подразумевает задачи в общем комплексе основных прав обеспечить их носителю свободу в имущественной сфере и тем самым сделать возможным устройство своей жизни под собственную ответственность. Гарантии собственности как правового института служат обеспечению этого основного права”.

Таким образом, как следует из изложенного выше, на определенном этапе исторического развития право собственности было признано в качестве фундаментального, неотъемлемого права человека и включено в национальные каталоги основополагающих прав и свобод личности. Определенные шаги в этом направлении были сделаны еще в эпоху Античности и Средние века, однако ключевым, переломным моментом, безусловно, стал исторический период Нового времени.

В связи с этим, вплотную подходим к такому важному вопросу как защита права собственности. Признание права собственности в качестве фундаментального права человека влечет за собой создание юридических и институциональных механизмов защиты указанного правомочия лица от любых посягательств со стороны государства и третьих лиц. Если подобные механизмы отсутствуют, то право собственности становится не более чем фикцией. Защита права собственности становится одной из обязанностей государства. Второй президент США Д. Адамс утверждал: “Собственность должна быть защищена, иначе не будет никакой свободы”.

Таким образом, подводя общий итог, можно сделать следующие **выводы**. В ходе исторического поступательного развития человеческого общества право собственности было признано в качестве фундаментального естественного права человека. Оно получает закрепление в основополагающих актах по правам человека, принимаемых на национальном уровне. Провозглашение права собственности в

качестве фундаментального права влечет за собой безусловное признание необходимости обеспечения его защиты от необоснованного и произвольного вмешательства со стороны государства и третьих лиц. Изначально подобная защита обеспечивается национальными компетентными органами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Алексеев С.С.* Право собственности. Проблемы теории. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2008. С. 27–28.
2. *Аристотель.* Политика. Сочинения: в 4 т. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 409–410.
3. *Burke E.* “Tracts Relating to Popery Laws 1765” in R. B. McDowell, ed., *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, vol. IX (1991), p. 476.
4. *Duchrow Ulrich, Franz J.* Hinkelammert. Property for People, Not for Profit: Alternatives to the Global Tyranny of Capital. CIIR, 2004, 244 p.
5. *Esposito Roberto, Zakiya Hanafi.* Two: the Machine of Political Theology and the Place of Thought. Fordham University Press, 2015, 248 p.
6. *Ghosh Peter.* Max Weber and The Protestant Ethic: Twin Histories. Oxford University Press, 2014, 402 p.
7. *Miura Nagamitsu.* John Locke and the Native Americans: Early English Liberalism and Its Colonial Reality. Cambridge Scholars Publishing, 2013, 193 p.
8. *Reid J. P.* Constitutional History of the American Revolution. Volume I: The Authority of Rights. Madison, University of Wisconsin Press (UWP henceforth), 1986. P. 27.
9. *West E.G.* Property Rights in the History of Economic Thought: from Locke to J.S. Mill – Revised Version in *Property Rights: Cooperation, Conflict, and Law* / ed. Teny Lee Anderson and Fred S. McChesney. Princeton University Press, 2003, Ch. 1. P. 20.
10. *Wieling H.J.* Sachenrecht. 4. Aufl. Berlin, Heidelberg, New York, 2001. P. 79.
11. *Wolf R. Eric.* Pathways of Power: Building an Anthropology of the Modern World. University of California Press, 3 янв. 2001, 483 p.

REFERENCES

1. *Aliksieiev S.S.* (2008) Pravo sobstvennosti. Problemy teorii. “Property Rights. Theory Problems”. 3rd ed., revised and updated. M.: Norma. P. 27–28. [in Russian].
2. *Aristotel.* Politika. “Aristotle. Politics”. Works: in 4 vol. M.: Dumka, 1983. Vol. 4. P. 409–410 [in Russian].
3. *Burke E.* (1991) Tracts Relating to Popery Laws 1765” in R. B. McDowell, ed., *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, vol. IX, p. 476 [in English].
4. *Duchrow Ulrich, Franz J.* (2004) Hinkelammert. Property for People, Not for Profit: Alternatives to the Global Tyranny of Capital. CIIR. 244 p. [in English].
5. *Esposito Roberto, Zakiya Hanafi* (2015) Two: The Machine of Political Theology and the Place of Thought. Fordham University Press. 248 p. [in English].
6. *Ghosh Peter* (2014) Max Weber and The Protestant Ethic: Twin Histories. Oxford University Press. 402 p. [in English].
7. *Miura Nagamitsu* (2013) John Locke and the Native Americans: Early English Liberalism and Its Colonial Reality. Cambridge Scholars Publishing. 193 p. [in English].
8. *Reid J.P.* (1986) Constitutional History of the American Revolution. Volume I: The Authority of Rights / Madison, University of Wisconsin Press (UWP henceforth). P. 27. [in English].
9. *West E.G.* (2003) Property Rights in the History of Economic Thought: from Locke to J.S. Mill – Revised Version in *Property Rights: Cooperation, Conflict and Law* / eds. Teny Lee Anderson and Fred S. McChesney. Princeton University Press, Part 1. P. 20 [in English].
10. *Wieling H.J.* (2001) Sachenrecht. 4. Aufl. Berlin, Heidelberg, New York. P. 79 [in English].
11. *Wolf R. Eric* (2001) Pathways of Power: Building an Anthropology of the Modern World. University of California Press, 3 Jan., 483 p. [in English].

Zumrud Zahir kyzy Veliieva,
Doctoral Candidate, Baku State University,
Baku, Azerbaijan

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF PROPERTY RIGHT AS A FUNDAMENTAL HUMAN RIGHT

Paper considers an analysis and evaluation of theoretical ideas about the right of ownership as a fundamental human right. Methods of research are an analysis and study of the conceptual foundations of the right of ownership as a fundamental human right. Philosophers of different epochs studied the nature of property rights, its role in the life of society, thought about which methods and methods of property rights regulation are more in tune with the needs and interests of both an individual and the society as a whole. According to the teachings of D. Locke, it is the labor activity of an individual that creates the basis for private property. The expansion of the limits of private property is due to the appearance of money, so that a person has the opportunity to sell perishable things. Thus, the right of ownership becomes the right of civil society. His defence is no longer the responsibility of a single person, the function of private property protection passes to the state.

According to the teachings of G. Hegel, possession is the first element of private property; finding things in the power of a free person. The teachings of philosophers of New Age on property have played a significant role in the development of both the institution of property rights and the whole society as a whole and are reflected in the legislation of developed countries. In the course of the historical progressive development of human society, the right to property was recognized as a fundamental natural human right. It is suggested to include this issue on the agenda of international organizations.

Keywords: philosophers, property rights, needs of society, interests of the individual, labor activity, private property, civil society, ownership, legislation, natural human rights.

Отримано: 22.10.2019

Косілова Ольга Іванівна,
кандидат політичних наук, доцент,
науковий співробітник КНУ ім. Т. Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-5574-3771

КЛАСИФІКАЦІЯ ОСНОВНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЗА ФУНКЦІЯМИ ПРАВ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ НІМЕЧЧИНИ

У статті аналізуються групи прав, закріплені в Основному Законі ФРН та України відповідно до їх класифікації за функціями прав. Відповідно до функцій основних прав, до яких за німецькою правовою доктриною належать такі функції, як: захисна, надання благ, рівності, співучасті, виділяються наступні групи прав: право на свободу / захисні права, права на отримання певних благ (що розуміється ширше, ніж право на соціальний захист), права рівності, права співучасті. У статті наведені приклади норм кожної групи прав, відповідно до функцій прав в Основному Законі ФРН та України.

Ключові слова: функції прав, захисні (оборонні) права, права на отримання благ, права рівності, права співучасті, позитивні права, негативні права.

Класифікувати основні права і свободи – означає поділяти їх на групи з використанням певного критерію для їх групування. У науковій літературі критерій визначають як основну ознаку, на підставі якої проводиться оцінка; це мірило судження [1, с. 77]. У вітчизняній правовій літературі представлені різні підходи до класифікації прав і свобод. Загалом найбільш поширеними критеріями класифікації прав і свобод людини і громадянина в українській юридичній науці є їх диференціація за: суб'єктами (на права людини та громадянина); за видом суб'єкта (на індивідуальні та колективні); за генезою (на природні і похідні); за черговістю їх включення у Конституцію (на права першого, другого та третього покоління); за ступенем їх абсолютизації (на такі, що підлягають обмеженням, і такі, що їм не підлягають); за характером утворення (на основні (конституційні) та доповнюючі (конкретизуючі); за генезою (на природні і похідні); за змістом (на громадянські/особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні [2, с. 110; 3, с. 132]. Водночас дослідження німецької правової літератури дозволило виявити ще один підхід до класифікації прав і свобод, який є нетрадиційним для України та взагалі не був розроблений до цього. Мова йде про класифікацію прав і свобод за функціями основних прав.

Слід зазначити, що серед сучасних вітчизняних науковців дослідження прав та свобод людини та громадянина здійснювали низка вчених, серед яких П.М. Рабінович, Р.С. Мельник, В.П. Колісник, Ю.Г. Барабаш, Ю.І. Римаренко, У.В. Ільницька, А.С. Пазенок, Н.Г. Шукліна, А.М. Колодій, О.В. Совгіря, С.П. Головатий, В.Л. Федоренко, А.Ю. Олійник, М.В. Савчин, М.М. Антонович, В.П. Шаповал та

інші. Серед сучасних німецьких дослідників у цій сфері варто відзначити Г. Яраса, Г. Гезер, Б. Вілса, Ж. Шустера, П. М. Хюбера, М. Кюніха, Г. Еллінека та інших. Проте жоден із вітчизняних науковців, аналізуючи права і свободи, не застосовував як критерій для їх класифікації функції основних прав. У зв'язку з цим, вважаємо обрану тему дослідження цікавою та актуальною.

Метою статті є аналіз основних прав і свобод людини і громадянина за німецькою методикою – за функціями основних прав.

У найбільш загальному розумінні класифікація (від лат. *classis* – клас та *facio* – роблю) є системою розподілення об'єктів по групах відповідно до наперед визначених ознак [4]. У юридичній енциклопедії за загальною редакцією Ю. Шемшученка класифікація визначається як “система супідрядних понять (класів об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів”. Наукова класифікація виражає систему законів, властивих відповідній галузі дійсності. У сфері юриспруденції найвідомішими є класифікація галузей законодавства і права, законів та інших нормативних актів, органів державної влади, галузей юридичної науки та освіти тощо [5].

У німецьких наукових правових дослідженнях нами було виявлено підхід до класифікації основних прав, який є абсолютно новим для вітчизняної юриспруденції: класифікація прав і свобод за функціями прав.

“Функція” основних прав – це найбільш поширений, усталений традиційний термін. Під ним розуміють правовий вплив (юридичні дії) основних прав на користь певних благ (власності), які вони захищають [6]. Термін “функція”, пов'язаний з вченням про статус прав Г. Еллінека. Відповідно до цієї доктрини, слід виділити три категорії основних прав: статус “*negativus*” (основні права на оборону, захист), “*status positivus*” (основні права на блага) та статус “*active*” (основні права на активну участь).

На думку Г. Еллінека, основні права, а точніше свободи, “не лише захищають особу від публічної влади, але водночас становлять ціннісні судження конституції, які застосовуються до всіх сфер правової системи та дають вказівки щодо законодавства, управління та юрисдикції” [7, с. 80].

У правовій доктрині ФРН функції основних прав поділяються на два напрями: суб'єктивно-правові та об'єктивно-правові функції.

Основним призначенням суб'єктивно-правових функцій є врегулювання та захист основних прав суб'єкта. Відповідно до суб'єктивно-правової функції основних прав, права особи можна визначити як суб'єктивно-публічні права, які закріплені на конституційному рівні [8]. Як суб'єктивно-публічні права, основні права містять конкретні права на користь особистості. Суб'єктивно-правова функція основних прав часто вже очевидна у формулюванні основного права: деякі основні права прямо називаються “право на” (ст. 2 п.1 та 2 речення 1 Основного закону ФРН) або “право” (ст. 5 п. 1, ст. 1, ст. 7 п. 4, ст. 8 п. 1, ст. 8, ст. 9, ст. 1, ст. 12 ч. 1 речення 1, ст. 17). Інші основні права використовують термін “свобода” (ст. 2(2) речення 2, ст. 4(1), ст. 5(1) (2) Основного закону), який також призначений для висловлення правового дозволу [9].

Об'єктивно-правова функція основних прав переважно є результатом судової практики Федерального конституційного суду. Відповідно до позицій (рішень) Федерального конституційного суду основні права, а точніше свободи, “не лише захищають особу від публічної влади, але водночас становлять ціннісні судження Конституції, які застосовуються до всіх сфер здійснення правосуддя, визначають орієнтири для діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади” [10]. Таким чином, відповідно до об'єктивно-правової функції основні права містять об'єктивні гарантії, що захищають державу загалом та конкретизуються у законотворчості держави.

У межах суб'єктивно-правової функції основних прав виділяються також підвиди: оборонна функція, функція надання благ та захисту, функція однакового поводження. Як окрему функцію і, відповідно, групу прав можна виділити функцію співучасті. Відповідно до зазначених видів функцій основні права та свободи особи диференціюються на такі групи: оборонні (захисні) права, права на отримання благ, права рівності, права співучасті.

Проаналізуємо кожну групу прав окремо.

1. Права на свободу / оборонні (захисні) права (*status negativus*)

Переважна більшість основних прав – це права на свободи. Призначенням основних прав є “забезпечення захисту сфери особистої свободи від втручання з боку публічної влади” [11]. Таким чином, права свободи гарантують “свободу від держави”. Оскільки права на свободу традиційно в першу чергу спрямовані на захист від втручання держави, в них переважає захисна функція. Саме тому їх ще називають “оборонними правами” [6].

Для деяких основних прав на свободи основною функцією є захист прав, вони посиляються на певні обмеження. Державна влада може втручатися у ці права лише за підставами, які чітко визначені у Конституції ФРН. До таких прав зокрема належать: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 2, абз. 1), захист права гідності особи (ст. 1, абз. 1), захист свободи віросповідань та совісті (ст. 4), (ст. 5, абз. 1) свобода думки, інформації, преси, радіомовлення та телемовлення, (ст. 5 абз. 3) свобода мистецтва та науки, (ст. 6) захищає шлюб та сім'ю, (ст. 8) захищає свободу зборів, (ст. 9) захищає свободу об'єднань та коаліцій, (ст. 10) захищає таємницю листування, поштову та телекомунікаційну таємницю [12].

Якщо ми проаналізуємо норми Основного Закону України, то з'ясуємо, що значна кількість прав за своєю сутністю є правами на свободи та захисними правами, хоча у вітчизняній правовій науці класифікація прав за функціями прав наразі відсутня. У вітчизняній правовій науці права на свободу та оборонні права переважно визначають як негативні права. Негативні права дають людині право зберігати те, що вже є. Вони містять заборону на щось: вони забороняють вилучення того, що власник права вже повинен мати для того, щоб використовувати це право. Таким чином, реалізація негативних прав здійснюється шляхом накладення до інших членів держави зобов'язань утримуватися від вилучення захищеного блага. Наприклад, тлумачення Конституційним Судом України статей 27, 28 Конституції України дає підстави стверджувати про наявність у зазначених статтях негативного обов'язку держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності та позитивний обов'язок держави, який

полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; гарантуванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпеченні невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини [13].

Прикладами захисних прав, закріплених у Конституції України є, зокрема: ст. 21, реч. 2 щодо невідчужуваності та непорушності основних прав, ст. 22, реч. 2, що закріплює принцип гарантованості та неможливості скасування конституційних прав та свобод, ст. 23 право на вільний розвиток особистості, ст. 27 щодо захисту права на життя, ст. 28 право на повагу до гідності особи, ст. 29 право на свободу та особисту недоторканність, ст. 30 право недоторканності житла, ст. 31 таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, ст. 32 заборона втручання в особисте і сімейне життя, ст. 33 право на свободу пересування, вільного вибору місця проживання, ст. 34 право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, ст. 35 свобода світогляду та віросповідання. Зазначений перелік прав може бути продовжений [14].

2. *Основні права як права на отримання благ (status positivus)*. Кожна особа певною мірою залежить від держави та її благ (ресурсів). Ця залежність діє як гарантія забезпечення основних прав. Таким чином, основні права функціонують та діють не лише як захисні права громадян проти державного втручання (як негативні права), але й як права на отримання благ, права участі та права взаємодії (спільної дії). Права на отримання благ, зокрема, соціальні права, діють як основа для вимоги (претензії) з боку як громадян, так і осіб з іншим правовим статусом [15, с. 12]. На відміну від прав на свободу (захисних прав), права на блага передусім спрямовані на активну дію публічної влади на користь особистості. На сьогодні наявні сфери життя, в яких індивід покладається на дії з боку держави, щоб потім мати можливість здійснювати основне право загалом. Що стосується прав на блага, це насамперед питання індивідуального права на пільги з боку держави. Іншими словами, права на блага надають “захист з боку держави” [8].

Індивідуальні права на отримання благ з боку держави є важливими, якщо люди бажають доступу до публічних благ чи їх отримання. Особливо це стосується тих випадків, коли держава має монополію у певних сферах. Загалом, як зазначають німецькі дослідники, позитивні права завжди стосуються “полегшення” чогось: освіти, медичного страхування, догляду за дітьми та багато іншого. Оскільки деякі люди вже мають можливість отримати певне благо, це, в принципі, питання перерозподілу соціальних можливостей – загалом для досягнення більшої рівності можливостей. Таким чином, концепція позитивного права спирається на твердження, що блага, які не належать особі від народження, або не були набутими особою упродовж життя, мають бути забезпечені за допомогою держави. У зв'язку з цим є підстави вести мову про “юридичні позови” у випадку позитивних прав, оскільки претензія не захищена, але вимагається позов [16].

Наприклад, прихильники права на безкоштовну освіту вимагають вільного доступу до освіти для всіх громадян. Без правил, що дозволяють такий доступ до

освіти, навчальний заклад має значною мірою фінансувати себе шляхом встановлення плати за навчання. Відповідно, забезпечення позитивного права вимагає активного державного втручання, зокрема, забезпечення безкоштовної освіти для всіх через масову фінансову підтримку державою освітніх установ. Наприклад, студент у Німеччині залежить від державного забезпечення навчальних місць, щоб реалізувати своє основне право на вільний вибір навчального закладу згідно з пунктом 1 статті 12 Основного Закону.

Яскравим прикладом пануючого в Німеччині виваженого підходу до прав на свободу є рішення Федерального конституційного суду Німеччини щодо “кількісних обмежень права на навчання” (лат.: *numerus clausus*), ілюструє залежність основних прав на свободи в Німеччині від державної допомоги. У рішенні зазначається право вільного вибору професії студентами, при цьому використовуючи хибне поняття “участі”, виведено вимогу відповідної розбудови системи вищої освіти та повного використання потужностей університетів для навчання, випускаючи з поля зору аналогічно захищену свободу університетських досліджень і науки [17, с. 581]. Подібним чином забезпечується також право на здоров’я (шляхом медичного страхування), пенсійне страхування (“право на гідну пенсію”) або “право на догляд за дітьми”, яке забезпечується особі за рахунок платника податків тощо [16].

Прикладами прав на отримання благ, закріпленими в тексті Основного Закону ФРН, є, зокрема: обов’язок усіх органів державної влади поважати та захищати гідність людини (ст. 1, абз. 1, реч. 1); право матері на захист та піклування громади (ст. 6, п. 4); право на однакові умови фізичного та психічного розвитку та статусу в суспільстві позашлюбних дітей (ст. 6, п. 5), право на створення приватних шкіл (ст. 7, п. 4), право на звернення із проханнями чи скаргами до компетентних органів та до парламенту (ст. 17), право на відшкодування від дій публічної влади (ст. 19 п. 4), право німців на рівний доступ до кожної державної посади (ст. 33 п. 2), право кожного бути заслуханим у суді [12].

В Україні як права на отримання певних благ можна визначити права, що закріплені у статтях 48 (право на достатній життєвий рівень), 49 (право на охорону здоров’я), 46 (право на соціальний захист), ст. 47 (право на житло), ст. 48 (право на достатній життєвий рівень), ст. 53 (право на освіту), ст. 56 (право на відшкодування моральної чи матеріальної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування), ст. 55 (право на захист своїх прав судом), ст. 57 (право знати свої права та обов’язки), ст. 59 (право на професійну правничу допомогу) [14]. Відповідно до традиційної класифікації прав і свобод людини і громадянина в Україні ці права прийнято називати “соціальними” або позитивними. Хоча це принципово суперечить позиції німецьких дослідників, які вважають що соціальними є абсолютно всі права, оскільки стосуються всіх людей, які перебувають у соціумі.

3. Права рівності. Третю категорію основних прав становлять права рівності. На відміну від прав на свободу (захисні права) та права на отримання благ, які в першу чергу забороняють або визначають конкретну поведінку держави, права рівності, передусім, вимагають чітко визначених дій органів державної влади. Тобто, державна влада у певних випадках має поводитись (діяти) однаково,

відповідно до нормативно-визначених вимог (стандартне поводження). Якщо ж держава діє інакше, вона не має робити цього без об'єктивних причин. Вона повинна застосовувати достатні легітимні критерії диференціації. Таким чином, основоположним принципом у правах рівності є принцип недискримінації. Така вимога щодо однакового поводження полягає передусім у рівному розподілі благ.

Наприклад, всі політичні партії повинні мати однакові умови (однакове поводження) [18]. І хоча це безпосередньо не впливає зі ст. 21 Основного закону ФРН (“Партії беруть участь у прийнятті політичних рішень народу. Їх створення є вільним”), ця теза слідує зі свободи заснування політичних партій та багатопартійної системи, яка є наслідком цієї свободи. § 5 Закону “Про політичні партії” в Німеччині конкретизує цю норму. Зокрема, якщо наприклад, міська громада надає зал для проведення зібрань одній з політичних партій, це передбачає обов'язок громади надати зал також іншій партії [20]. У Німеччині заборонено також не однакове ставлення до різних релігійних громад (об'єднань), що становить не лише порушення проти вимоги однакового поводження, але й втручання у сферу захисту свободи віросповідань згідно зі ст. 4 Основного Закону. Вибіркова субвенція газет є не лише порушенням ст. 3, абз. 1 Основного Закону ФРН, але й порушенням свободи преси, яка захищається ст. 5 абз. 1, реч. 1 [12].

Приклади прав рівності, закріплені в тексті Основного Закону ФРН, також є: право на рівність всіх людей, право на рівність чоловіків і жінок, право на рівне ставлення не залежно від статі, походження, раси, мови, країни походження, релігійні чи політичні погляди (ст. 3 п. 1–3), право позашлюбних дітей користуватися однаковими умовами для їх фізичного та психічного розвитку, як і дітей, що народилися у шлюбі (ст. 6 п. 5), право на однакові громадянські права та обов'язки у кожній федеральній землі для кожного німця; право кожного німця на рівний доступ до будь-якої державної посади.

У вітчизняній правовій літературі широко застосовується принцип рівності, але виділення прав рівності як окремої групи прав ще не знайшло свого методологічного та наукового обґрунтування та може бути розвинуто як окремих напрямків наукових досліджень у майбутньому. Хоча у тексті Основного Закону права рівності чітко закріплені, зокрема: право рівності кожного (ст. 21 реч. 1), рівність конституційних права і свободи та рівність перед законом кожного (ст. 24 абз. 1–3), однаковість прав та обов'язків іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, як і громадян України (ст. 26), рівність прав дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ст. 52 абз. 1) [14].

4. *Основні права як права співучасті (status activus).* Четверту групу прав німецькі дослідники визначають як права співучасті [8]. Як стверджує німецький дослідник Ганс Д. Ярас, чинність усіх основних свобод, якщо враховувати тільки відповідні правові наслідки, є негативною. Громадянин може й взагалі повинен мати можливість позитивного використання своєї свободи, в тому числі і з метою політичної співучасті [21, с. 631].

Права співучасті насамперед гарантують участь громадянина у внутрішньому житті держави (так звані громадянські права). Функція співучасті полягає у формуванні державної волі. Окрема особа має право бути задіяною у державі та задля держави. Права співучасті включають, зокрема, основні виборчі права (ст. 38) та право доступу до державних посад (ст. 33, п. 2), закріплені в тексті Основного Закону ФРН.

Приклад прав співучасті за Конституцією ФРН: право німців на доступ до державної посади відповідно до своїх здібностей, кваліфікації та професійних досягнень (ст. 33 абз. 2), право громадян Німеччини обирати і бути обраним (ст. 38 абз. 1, реч. 1 та абз. 2).

В Україні права на політичну співучасть закріплена у ст. 38 абз.1, абз. 2, що включає у себе право на управління державними справами, участі у референдумах, право обирати та бути обраним до органів державної влади, право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Отже, класифікація прав і свобод за функціями основних прав є абсолютно новим підходом у правовій науці та практиці в Україні, що потребує подальшого дослідження та аналізу та може стати основою для нових досліджень у сфері прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до німецької правової доктрини до функцій основних прав належать захисна, функція надання благ, функція рівності та співучасті. Класифікуючи права і свободи згідно з функціями прав, німецькі вчені виділяють такі групи прав: “права на свободи/захисні права”, “права на отримання певних благ” (що розуміється ширше ніж право на соціальний захист), “права рівності”, “права співучасті”. Права на свободи/захисні права, відповідно, у вітчизняній юридичній науці традиційно тлумачаться як негативні права, тобто, права які надаються особі від народження і не залежать від державної волі. В українській юриспруденції до таких прав відносять особисті (громадянські права). Права на отримання благ можна співвіднести із позитивними правами, тобто права на отримання певної підтримки та преференцій з боку держави до особи. В українській правовій науці до позитивних прав переважно відносять соціальні права. Тоді, як у ФРН до цієї групи прав також відносять, наприклад, право на однакові умови фізичного та психічного розвитку та статусу в суспільстві позашлюбних дітей, право на створення приватних шкіл, право на звернення із проханнями чи скаргами до компетентних органів та до парламенту, право на відшкодування від дій публічної влади та інші. Тобто особа може вимагати значних преференцій та благ від держави, у зв'язку з тим, що вона є частиною цієї політичної спільноти. Права особи мають пріоритетне значення в діяльності всіх державних органів ФРН. Права рівності вимагають однакового ставлення до особи, незалежно від статі, раси, походження, релігійних переконань тощо. У Німеччині також існують права “особливої рівності”, що стосуються тільки німців. Мова йде про однакові можливості доступу до державної служби, право на однакові громадянські права та обов'язки у кожній федеральній землі. В Україні права рівності нормативно закріплені в Основному законі, але тлумачаться як принцип рівності, а не як окрема група прав. Право співучасті стосується політичних прав громадян як в Україні, так і в Німеччині, за деякими виключеннями стосуються переважно громадян держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ельнікова М.О.* Класифікація конституційних прав у контексті праворозуміння. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2015. Вип. 2. Том. 1. С. 77–81. URL: http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo02/part_1/20.pdf (дата звернення: 20.09.2019).
2. Конституційне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл.; за заг. ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.
3. *Совгиря О.В., Шукліна Н.Г.* Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.
4. Класифікація. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 21.09.2019).
5. Класифікація. Юридична енциклопедія: ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.). К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с. URL: <http://leksika.com.ua/20070908/legal/klasifikatsiya> (дата звернення: 20.09.2019).
6. Jarass. Spezielle Gleichheitsrechte. URL: <https://www.juracademy.de/grundrechte/gleichheitsrechte.html> (дата звернення: 21.09.2019).
7. *Pieroth B., Kingreen T., Schlink B., Poscher R.* Grundrechte C.F. Müller GmbH, 2016. 357 s.
8. Funktionen der Grundrechte – Arten und funktionen in der Übersicht. URL: <https://www.juracademy.de/grundrechte/grundrechte-arten-funktionen-uebersicht.html> (дата звернення: 20.09.2019).
9. Ipsen J. Staatsrecht II Verlag: Vahlen; Auflage: 29., überarbeitete (28. August 2017). 325 s.
10. *Hufen F.* Staatsrecht II § 5 Rn. 3. C.H.Beck; Auflage: 3., aktualisierte und überarbeitete Auflage (19. Oktober 2011). 755 s.
11. Luth-Urteil des Bundesverfassungsgerichts BVerfGE 7, 198. URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv007198.html#Opinion> (дата звернення: 21.09.2019).
12. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf> (дата звернення: 20.09.2019).
13. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (1997–2018 роки). URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4-prava-svobody-i-obovyazky-lyudyny-i-gromadyanyna> (дата звернення: 21.09.2019).
14. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
15. Rolf Schmidt. Grundrechte. Grasberg bei Bremm. 2015. 430 s.
16. Rechte und korrespondierende Pflichten. Libertar-konservative Betrachtungen über die modern Gesellschaft. URL: <https://catocon.wordpress.com/tag/negatives-recht/> (дата звернення: 20.09.2019).
17. Hans Heinrich Rupp. Einteilung und Gewichtung der Grundrechte/ Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. Band II /C.F. Müller, Verlagsgruppe Huthing Jehle Rehm GmbH, Heidelberg, München, Landsberg, Berlin. 2006. 1548 s.
18. Parteipenden-Urteil des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE 8, 51, 64 f.). URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv008051.html> (дата звернення: 21.09.2019).
19. Gesetz über die politischen Parteien (Parteiengesetz). URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/189336/5d192027d48c097aa998a2eb8713a060/pg_pdf-data.pdf (дата звернення: 20.09.2019).
20. *Hans D.* Jaras Funktionen und Dimensionen der Grundrechte/ Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. Band II /C.F. Müller, Verlagsgruppe Huthing Jehle Rehm GmbH, Heidelberg, München, Landsberg, Berlin. 2006. 1548 s.

REFERENCES

1. *Yelnikova M.O.* (2015) Klyasyfikatsiia konstytutsiinykh prav v konteksti pravorozuminnia. "Classification of constitutional rights in the context of legal thinking". Scientific Bulletin of Kherson State University Iss. 2, vol. 1. P. 77–81. URL: http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo02/part_1/20.pdf (date of application: 20.09.2019) [in Ukrainian].
2. Konstytutsiine pravo Ukrainy. "The constitutional law of Ukraine": textbook for students of higher education institutions; for editing V.P. Kolisnyka and Yu.H.Barabasha. Kharkiv: Pravo, 2008. 416 p. [in Ukrainian].
3. *Sovhyria O.V., Shuklina N.H.* (2018) Konstytutsiine pravo Ukrainy. "Constitutional Law of Ukraine". Full Course: Study Guide. Kyiv: Yurinkom Inter. 556 p. [in Ukrainian].
4. Klyasyfikatsiia. "Classification". URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (date of application: 21.09.2019) [in Ukrainian].

5. Klyasyfikatsiia. Yurydychna entsyklopediia. "Classification. Legal Encyclopedia": Ed.: Yu.S. Shemshuchenko [and others]. K.: Ukrainian Encyclopedia M.P. Bozhana, 2001. Vol. 3. 792 p. URL: <http://leksika.com.ua/20070908/legal/klasifikatsiya> (date of application: 20.09.2019) [in Ukrainian].
6. Jarass. Spezielle Gleichheitsrechte. URL: <https://www.juracademy.de/grundrechte/gleichheitsrechte.html> (date of application: 21.09.2019) [in German].
7. Pieroth B., Kingreen T., Schlink B., Poscher R., *Grundrechte* C.F. Müller GmbH, 2016. 357 s. [in German].
8. Funktionen der Grundrechte – Arten und funktionen in der Übersicht. URL: <https://www.juracademy.de/grundrechte/grundrechte-arten-funktionen-uebersicht.html> (date of application: 20.09.2019) [in German].
9. Ipsen J. Staatsrecht II Verlag: Vahlen; Auflage: 29., überarbeitete (28 August 2017). 325 s. [in German].
10. Hufen F. Staatsrecht II § 5 Rn. 3. C.H.Beck; Auflage: 3., aktualisierte und überarbeitete Auflage (19. Oktober 2011). 755 s. [in German].
11. Leth-Urteil des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE 7, 198). URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv007198.html#Opinion> (date of application: 21.09.2019) [in German].
12. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf> (date of application: 20.09.2019) [in German].
13. Katalog yurydychnykh pozytsii Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. "Catalog of the legal position of the Constitutional Court of Ukraine (1997-2018)". URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4-prava-svobody-i-obov'yazky-lyudyny-i-gromadyanyna> (date of application: 21.09.2019) [in Ukrainian].
14. Konstytutsiia Ukrainy. "Constitution of Ukraine". Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. No. 30. Art. 141. [in Ukrainian].
15. Rolf Schmidt. Grundrechte. Grasberg bei Bremem. 2015. 430 s. [in German].
16. Rechte und korrespondierende Pflichten. Libertar-konservative Betrachtungen über die modern Gesellschaft. URL: <https://catocon.wordpress.com/tag/negatives-recht/> (date of application: 20.09.2019) [in German].
17. Hans Heinrich Rupp. Einteilung und Gewichtung der Grundrechte/ Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. Band II /C.F. Müller, Verlagsgruppe Huthing Jehle Rehm GmbH, Heidelberg, München, Landsberg, Berlin. 2006. 1548 s. [in German].
18. Parteipenden-Urteil des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE 8, 51, 64 f). URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv008051.html> (date of application: 21.09.2019) [in German].
19. Gesetz über die politischen Parteien (Parteiengesetz). URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/189336/5d192027d48c097aa998a2eb8713a060/pg_pdf-data.pdf (date of application: 20.09.2019) [in German].
20. Hans D. Jaras Funktionen und Dimensionen der Grundrechte/ Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. Band II /C.F. Müller, Verlagsgruppe Huthing Jehle Rehm GmbH, Heidelberg, München, Landsberg, Berlin. 2006. 1548 s. [in German].

UDC 342.727/.729 (477+430)

Kosilova Olha,

Candidate of Political Sciences,

Associate Professor, Researcher,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-5574-3771

CLASSIFICATION OF FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS OF HUMAN AND CITIZENS BY THE FUNCTIONS OF RIGHTS IN THE LEGAL SYSTEM OF GERMANY

The article analyzes the fundamental rights and freedoms, which are enshrined in the Basic Law of Germany and Ukraine. The article states that groups of rights are allocated according to the types of fundamental rights functions. Thus, within the

© Kosilova Olha, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).44](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).44)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravookhorona.com/>

subjective-legal function of rights, which is divided into subspecies: the protective function of the provision of goods, the function of equality and complicity. the following groups of rights are distinguished: “right to liberty / protection rights”, “right to receive certain benefits” (which is broader than the right to social protection), “equality rights”, “rights to participation”. The article gives examples of the norms of each group of rights, in accordance with the functions of rights under the Basic Law of Germany and Ukraine.

The rights to liberties / protection rights, respectively, in national legal science is interpreted as negative rights, which are conferred on a person from birth and not depend on state will. In Ukrainian jurisdictions, such rights include personal (civil rights). The rights to receive benefits can be correlated with positive rights, that is, the right to receive some support and preferences from the state to the individual. In Ukrainian social rights are predominantly positive rights. While in Germany, this group of rights also includes, for example, the right to equal conditions to physical and mental development and status in the society of illegitimate children, the right to create private schools, the right to petition or complain to the competent authorities and to the parliament, the right to compensation for acts of public authority, and others. So, a person can claim significant preferences and benefits from the state because he or she is part of this political community. The rights of persons are of paramount importance in the activity of all state bodies of Germany. Equal rights require equal treatment of the person, regardless of gender, race, origin, religious belief, etc. In Germany, there are also “special equality” rights that apply only to Germans. It is about equal access to public service, the right to equal civil rights and responsibilities in every federal state. In Ukraine, equality rights are enshrined in the Basic Law, but are interpreted as a principle of equality, not as a separate group of rights. Rights to participation concerns the political rights of citizens, both in Ukraine and in Germany, with some exceptions mainly affecting citizens of the state.

Keywords: functions of rights and freedoms, defense rights, rights to benefits, equality rights, rights to participation, positive rights, negative rights.

Отримано: 25.10.2019

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 342.951(477)

Онопрієнко Станіслав Григорович,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
Військового інституту Київського
національного університету імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-5524-1798

ПРОТИДІЯ ЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття містить аналіз тенденцій у сфері протидії загрозам національної безпеки. Автор обґрунтовує, що особливістю сучасного суспільства є розвиток інформаційних технологій, які дозволяють значно швидше здійснювати виробничі операції, що займали велику кількість часу та зусиль.

Зроблено висновок, що зазначений закон є більш досконалим, ніж попередній законодавчий акт, водночас у ньому залишилась велика кількість прогалин, пов'язаних із визначенням особливостей забезпечення інформаційної безпеки.

Ключові слова: інформаційна безпека, національна безпека, сектор безпеки і оборони, інформаційне законодавство, правовий механізм, інформаційні технології.

Проблеми забезпечення інформаційної безпеки є сьогодні надзвичайно важливими, оскільки Україна – це держава, яка потерпає від агресії Російської Федерації, у тому числі в інформаційній сфері. Інформаційні війни, які ведуться сьогодні, прийшли на зміну класичній збройній агресії, а боротьба за свідомість та можливість управляти поведінкою окремих людей, великих соціальних груп, представників державних органів є більш вагомим, ніж можливість спричинити безпосередню шкоду життю та здоров'ю військовослужбовців та об'єктам критичної інфраструктури. Тому інформаційна безпека сьогодні постає як найбільш важлива мета організації суспільних відносин, до втілення якої прагнуть і науковці, і політики, і представники громадянського суспільства.

Водночас, незважаючи на те що питання інформаційної безпеки знаходили своє відображення в роботах І.В. Арістової, К.І. Белякова, О.О. Золотар, Д.О. Краєвікова, Б.А. Кормича, О.В. Олійника та інших авторів, питання протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері досліджено ще недостатньо.

Метою написання статті є визначення особливостей правових аспектів протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері.

Особливістю сучасного суспільства є розвиток інформаційних технологій, які дозволяють здійснювати ті виробничі операції, які займали велику кількість часу та зусиль, значно швидше, заощаджуючи людські, часові та інші матеріальні

© Onopriienko Stanislav, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).45](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).45)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravookhorona.com/>

ресурси. Разом з тим, інформатизація багатьох процесів як у сфері суспільного виробництва, освіти, так і в інших сферах, сприяла виникненню явища надмірної залежності людини від інструментів, за допомогою яких вона має сьогодні змогу виконувати свої функціональні обов'язки, приймати інформовані рішення у всіх сферах життєдіяльності, реалізувати свою електоральну та іншу політичну активність. На жаль, інформатизація сьогодні породжує певну залежність людини від способів здійснення тих операцій, які раніше доводилося робити самотійно, а сьогодні їх виконання миттєво реалізується за допомогою шаблонних алгоритмів. Як справедливо вказує В.О. Кір'ян, інформаційне суспільство призвело до експоненційного збільшення зв'язків між елементами нових соціальних систем, що, у свою чергу, поєднане із процесами нелінійності культури, трансформацією звичайних соціальних систем, глобалізацією та етнізацією соціальних процесів, призводить до збільшення не тільки кількості, а й якості загроз. Дедалі зростаюча залежність від інформаційних технологій, які виробляються поза межами України, створює додаткові загрози залежності від чужих інформаційних технологій. Основою сучасних реальних кібернетичних загроз, тобто загроз, створених штучним інтелектом, загроз кібернетичного характеру, в яких людина не бере участь, виступає здатність цих систем до самотійного навчання через накопичення масивів інформації та готових матриць їх вирішення залежно від тих чи інших параметрів, здатності перебудовувати методи вирішення задач, а головне – здатність до самотійного формування таких задач із подальшим визначенням методів і наступним їх вирішенням, тобто здатність до само творення [1, с. 38].

Для того, щоб отримати певну інформацію, людина вже не потребує самотійно застосовувати свої навички аналізу та синтезу, застосовувати вміння моделювати певні варіанти розвитку подій. Засоби програмного забезпечення, які вміє сьогодні використовувати практично будь-яка людина, що займається нефізичною працею, роблять аналітичні операції значно швидше, і, головне, значно якісніше (за умов коректного застосування, безумовно). Як наслідок, виникає відчуження людини від засобів виробництва, працівник перетворюється на пасивний додаток до певних програм, вводячи в них певні відомості та дані, отримуючи та роздруковуючи результати їх аналізу, не розуміючи навіть принципові засади оброблення інформації.

За таких умов підвищується віктимність найбільш вразливої частини будь-якої системи інформаційної безпеки – людини. Достатньо дистанційного коригування програмного забезпечення (а воно, як ми пам'ятаємо, створюється переважно за межами України) – і функціонування атомних електростанцій або повітряний рух зазнають коригування, цілі якого можуть бути далекими від мирних.

Окремо слід сказати про рівень інформаційної культури військовослужбовців. Як справедливо вказують І.М. Коропатнік і І.М. Шопіна, спроможність Збройних Сил України своєчасно відповісти на виклики часу, професіоналізація сил оборони, ефективність виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань мають своєю необхідною умовою підвищення рівня інформаційної культури рядового та командного складу на ціннісному, світоглядному та діяльнісному рівнях. Особливу важливість має, на думку авторів, керованість процесом її формування та зміцнення, що вимагає: визначення ключових індикаторів наявного

рівня інформаційної культури як на індивідуальному, так і на організаційному рівні, систематичного проведення моніторингу з метою визначення динаміки таких індикаторів; а також правового закріплення комплексу заходів щодо розвитку інформаційної культури у Збройних Силах України на рівні довгострокової програми, до виконання якої доцільно залучити, окрім внутрішньовідомчих, ресурси громадянського суспільства, що забезпечить більш об'єктивну оцінку отриманих результатів [2, с. 53]. Повністю погоджуючись з визначеною авторами необхідністю здійснювати роботу щодо формування рівня інформаційної культури військово-службовців на світоглядному, ціннісному та діяльнісному рівнях, акцентуємо увагу на системності та систематичності такої роботи. Авральні методи на кшталт проведення виїзних лекцій та семінарів мають недостатній рівень ефективності, якщо не супроводжуються у майбутньому певним супервізійним моніторингом (за встановленими педагогічною наукою закономірностями, якщо знання не пов'язані з практичним засвоєнням, виробленням вмінь та навичок, то в середньому через 6 днів у пам'яті залишається не більш ніж 20% отриманої інформації).

Враховуючи кількість осіб, виконуючих свої функціональні обов'язки в секторі безпеки і оборони, а також особливу важливість відносин, у яких вони беруть участь, для збереження територіальної цілісності, недоторканості та державного суверенітету нашої держави було б логічно уявити, що завдання забезпечення їх особистої інформаційної безпеки знайшло своє відображення у Законі України “Про національну безпеку України”, який визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз, яким визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони [3]. Але аналіз цього закону свідчить, що питання особистої інформаційної безпеки представників сектору безпеки і оборони знаходяться поза межами правового регулювання. Така ж ситуація має місце з положеннями Закону України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України”, який визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки [4]. Проте особистість людини вказаним законом не віднесена ні до об'єктів кібербезпеки, ні до об'єктів кіберзахисту. Отже, склалася ситуація, за якої увага держави спрямована переважно на вдосконалення технічних засобів захисту інформації, тоді як найбільш вразлива складова будь-якої системи інформаційної безпеки – людська особистість – навіть не розглядається як цінність, яку держава має захищати, хоча б для того, щоб у

© Onopriienko Stanislav, 2019

певний момент не припинити своє суверенне існування (не кажучи вже про загальнолюдські гуманістичні ідеали).

Безумовно, Закон України “Про національну безпеку України” є більш досконалим, ніж попередній законодавчий акт, водночас у ньому залишилась велика кількість прогалин, пов’язаних із визначенням особливостей забезпечення інформаційної безпеки. Подолання вказаних вад і прогалин є умовою та необхідним фактором для створення надійного механізму забезпечення інформаційної безпеки в Україні.

На підставі вказаного вище можна зробити такі висновки. По-перше, проблема протидії інформаційним загрозам у сфері національної безпеки є сьогодні найважливішою для забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та незалежності нашої держави. Отже, на її вирішення мають бути спрямовані зусилля органів державної влади та місцевого самоврядування, науковців, усіх активних суб’єктів громадянського суспільства. По-друге, законодавство, яке регулює питання, пов’язані із забезпеченням національної безпеки в інформаційній сфері, вирізняється суперечливістю, наявністю великої кількості прогалин, що не дозволяє визначити правовий статус, сферу прав, обов’язків та відповідальності суб’єктів, діяльність яких має забезпечувати національну безпеку в інформаційній сфері.

Іншим аспектом цієї проблеми є постійне реформування органів, компетентних у сфері виконання завдань забезпечення інформаційної безпеки. Так, створення, а потім ліквідація Міністерства інформаційної політики України лише сприяло, на нашу думку, марному витрачання надзвичайно великої кількості державних коштів, але не дозволила створити належний досвід управлінської практики, використання якого могло створювати певні перешкоди для інформаційної агресії Російської Федерації. Створення нових органів публічної влади, компетенція яких стосується забезпечення інформаційної безпеки, на жаль, також не супроводжуються залученням фахівців у цій сфері, зокрема, науковців, які розробили концепцію інформаційної безпеки нашої держави. Сподіваємось, що хаотичності та безсистемності підходу до проблем правового забезпечення інформаційної безпеки сектору безпеки і оборони прийде на зміну виважене та відповідальне ставлення до захисту найбільш цінної складової вказаної сфери – людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кір’ян В.О. Інформаціологічний зміст ідеології безпеки. *Правова інформатика*. 2012. № 33 (1). С. 39–43.
2. Шопіна І.М., Коропатнік І.М. Роль інформаційної культури в підвищенні ефективності функціонування Збройних Сил України. *Наука і правоохорона*. 2017. № 2. С. 47–54.
3. Про національну безпеку: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
4. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 403.

REFERENCES

1. Kirian V.O. (2012) Informatsiologichnyi zmist ideolohii bezpeky. “Information content of security ideology”. *Pravova informatyka*. No. 33 (1). P. 39–43 [in Ukrainian].
2. Shopina I.M., Koropatnik I.M. (2017) Rol informatsiinoi kultury v pidvyshchenni efektyvnosti funktsionuvannia Zbroinykh Syl Ukrainy. “The role of information culture in improving the functioning of the Armed Forces of Ukraine”. *Nauka i pravookhorona*. No. 2. P. 47–54 [in Ukrainian].

© Onopriienko Stanislav, 2019

3. Pro natsionalnu bezpeku: Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 roku № 2469-VIII. "On National Security": Law of Ukraine of June 21, 2018 No. 2469-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2018. No. 31. Art. 241 [in Ukrainian]

4. Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 zhovtnia 2017 roku № 2163-VIII. "On the Fundamental Principles of Cybersecurity of Ukraine": Law of Ukraine of October 5, 2017 No. 2163-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. No. 45. Art. 403 [in Ukrainian]

UDC 342.951(477)

Onopriienko Stanislav,Candidate of Technical Sciences, Senior Lecturer,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-5524-1798

COUNTERING THREATS TO NATIONAL SECURITY IN THE INFORMATION SPHERE: THE LEGAL ASPECT

The article contains an analysis of trends in countering threats to national security. The author substantiates that the peculiarity of modern society is the development of information technologies that allow much faster production operations that previously took a lot of time and effort. Such trends can save human, temporary and other material resources. At the same time, informatization contributed to the emergence of the phenomenon of an excessive dependence of a person on information technology, with the help of which he is now able to fulfill his functional duties. A person becomes alienated from the means of production, the employee turns into a passive application to certain programs, entering certain information and data into them, receiving and printing the results of their analysis, and not understanding even the fundamental principles of information processing.

The author substantiates that under such conditions the victimization of the most vulnerable part of any information security system - the human being - increases.

The article contains an analysis of the provisions of the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine". The author claims that the said law is more perfect than the previous legislative act, but at the same time a large number of gaps remained in it related to determining the features of ensuring information security. Overcoming these shortcomings and gaps is a condition and a necessary factor for creating a reliable mechanism for ensuring information security in Ukraine.

The author concludes that the problem of countering information threats in the field of national security is today the most important for ensuring state sovereignty, territorial integrity and independence of our state. The efforts of state authorities and local self-government, scientists, all active subjects of civil society should be aimed at solving this problem. The legislation regulating issues related to ensuring national security in the information sphere is notable for its inconsistency, the presence of a large number of gaps, and it does not allow determining the legal status, scope of rights, duties and responsibilities of entities whose activities should ensure national security in the information sphere.

Keywords: information security, national security, security and defense sector, information legislation, legal mechanism, information technology.

Отримано 25.10.2019

© Onopriienko Stanislav, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).45](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).45)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПЕДАГОГІКА. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.922

Барко Вадим Іванович,доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-4962-0975**Кириєнко Людмила Андріївна,**провідний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-9394-1288**Барко Вадим Вадимович,**кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-3836-2627

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АДАПТОВАНОГО ОПИТУВАЛЬНИКА ДІАГНОСТИКИ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПСИХОЛОГАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемі україномовної адаптації російськомовної психодіагностичної методики оцінювання рівня і структури емоційного інтелекту особистості ("MEI"), розробленої психологом М. Манойловою. Дослідження проводилось з метою вдосконалення системи професійного добору кадрів для Національної поліції України. У статті викладено теоретичні основи і внутрішню структуру процесу адаптації, розкрито процедуру та результати експериментального дослідження щодо перевірки надійності та валідності адаптованої методики, отримані середньонормативні показники для загальної вибірки, визначені стандартизовані тестові норми. Результати дослідження довели діагностичну верифікацію зазначеної психодіагностичної методики і доцільність її використання з метою психологічного добору персоналу Національної поліції України.

Ключові слова: професійний психологічний добір, емоційний інтелект, україномовна адаптація, психологічна діагностика, надійність, валідність, стандартизовані тестові норми.

Важливим напрямом підвищення ефективності діяльності Національної поліції України є вдосконалення психодіагностичного інструментарію з метою професійного добору кадрів. Згідно з нормативними документами МВС України, зокрема наказом МВС від 25.12.2015 № 1631 "Про організацію добору (конкурсу)

та просування по службі поліцейських”, конкурс (добір) на службу до поліції проводиться в кілька етапів, одним з яких є проведення психологічного тесту для вивчення загальних здібностей кандидатів [1; 2]. Варто відзначити, що не вистачає надійних україномовних тестів, які могли б застосовуватися із цією метою. Традиційно психологами використовуються зарубіжні (зазвичай російськомовні) методики й адаптовані російською мовою англomовні тести, україномовні опитувальники практично відсутні [3–9]. Подібну ситуацію не можна вважати задовільною, оскільки не всі респонденти володіють російською мовою достатньою мірою, до того ж використання ментально інших (чужих) особистісних дескрипторів нерідко призводить до помилок у відповідях і неправильних психодіагностичних висновків. Тому постає проблема українськомовної адаптації деяких найбільш валідних і надійних опитувальників для дослідження загальних здібностей. **Метою наукової статті** є дослідження можливостей адаптованої українською мовою версії поширеної психодіагностичної методики визначення рівня і структури емоційного інтелекту – “MEI” (розробник М. Манойлова).

У багатьох наукових публікаціях (Д. Гоулмен, Д. Люсін, М. Манойлова, А. Петровська) наводяться підтвердження того, що специфічний психологічний конструкт – емоційний інтелект (ЕІ) – є вельми важливим для успіху працівників різних професій. Дослідники стверджують, що якщо інтелектуальною рушійною силою в бізнесі ХХ ст. був коефіцієнт традиційного тестометричного інтелекту (IQ), то у ХХІ ст. це буде саме ЕІ [3–8]. Така позиція підтверджується оглядом практики психологічної роботи у великих організаціях, який показав, що здебільшого використовується вимірювання ЕІ. Це породжується бажанням знайти конструкт, пов’язаний із часткою професійного успіху, яка не пояснюється психометричним інтелектом. Прибічники застосування ЕІ в бізнесі визначають *емоційний інтелект* як розуміння власної мотивації та емоційного стану, а також стану інших людей [3; 4]. На думку дослідників, емоційний інтелект відіграє головну роль у проблематиці лідерства [5]. У дослідженнях наводяться характеристики людей із високим емоційним інтелектом. Такі люди будують стійкіші міжособистісні стосунки, краще можуть мотивувати себе та інших, активніші, новаторські та творчі, ефективні лідери, краще працюють в умовах стресу і справляються зі змінами, перебувають у більшій гармонії із собою [6–8].

Дослідники відзначають, що чим вище у людини посадове положення, тим важливішим для неї стає ЕІ, саме емоційний інтелект відрізняє успішну кар’єру від кар’єрного застою. Можливий неуспіх керівника високої ланки найчастіше викликаний недовідком емоційного розвитку [9; 10]. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що нами вперше здійснено українськомовну адаптацію опитувальника діагностики емоційного інтелекту М. Манойлової, представлено психометричні показники нового опитувальника рівня і структури емоційного інтелекту.

Методика діагностики емоційного інтелекту MEI розроблена М. Манойловою у 2004–2005 роках [10]. На її думку, *емоційний інтелект* – це здатність людини до усвідомлення, прийняття та регуляції емоційних станів і почуттів як інших людей, так і своїх власних. У структурі емоційного інтелекту існують два аспекти: внутрішньоособистісний і міжособистісний. Виходячи із цих визначень, емоційний

інтелект описується автором як регуляція внутрішньої та зовнішньої психічної діяльності людини; ЕІ – це здатність до розуміння своїх емоцій і емоційних станів партнерів по спілкуванню; управління своїми діями стосовно свідомо поставленої мети завдяки регулюванню внутрішніх станів. Мета ЕІ – це трансформація та прогресивний розвиток емоційної сфери суб'єкта. Засоби ЕІ: а) внутрішній аспект – емоційний потенціал особистості (накопичується з досвідом); б) зовнішній аспект – операції реалізації “технічної” сторони (розвивається у процесі соціалізації).

Розроблена М. Манойловою методика діагностики ЕІ є опитувальником, що складається з 40 тверджень. Обстежуваному пропонується оцінити міру своєї згоди з кожним твердженням за 5-бальною шкалою. Опитувальник містить 4 субшкали і 3 інтегральні індекси: загального рівня ЕІ, вираженості внутрішньо-особистісного та міжособистісного аспектів. У цілому, опитувальник М. Манойлової базується на змішаній моделі емоційного інтелекту. З метою стандартизації МЕІ автором методики проведено дослідження на репрезентативній вибірці чоловіків і жінок віком від 17 до 65 років, які працюють у різних сферах професійної діяльності. Загальний обсяг вибірки склав 719 респондентів. Для виявлення статевих, вікових і професійних відмінностей у характеристиках емоційного інтелекту вибірка стандартизації була розділена на підгрупи за статтю, віком, професійною діяльністю, стажем роботи. Усього було виділено 4 вікових категорії: від 17 до 55 років і старше. Стосовно розподілу за категоріями професій: педагоги, медичні працівники, робітники і службовці інших спеціальностей. Статистичний аналіз відмінностей середніх значень шкал методики дозволив автору виявити деякі тенденції. Найбільш явно простежуються статеві відмінності. Властивості емоційного інтелекту мають різну міру вираженості у чоловіків і жінок; відповідно, жінки мають вищі показники емоційного інтелекту ніж чоловіки. Вікові відмінності в показниках емоційного інтелекту проявляються меншою мірою. У цьому плані “критичною точкою” є перехід від юнацького віку до зрілості [10]. Аналіз відмінностей у середніх значеннях емоційного інтелекту серед представників різних професійних груп виявив, що показники емоційного інтелекту працівників у сфері “людина – людина” є вищими, ніж у представників інших професій. Значущих відмінностей у показниках емоційного інтелекту педагогів і медичних працівників не виявлено. Автором методики також виявлені значущі відмінності характеристик емоційного інтелекту в педагогів із різним стажем роботи і різною мірою задоволеності працею. Для визначення нормативних значень і переведу сирих балів у стандартні найбільш значущими виявилися відмінності за гендерними ознаками [10].

З метою експериментального дослідження психодіагностичних можливостей методики МЕІ та її українськомовної адаптації використано результати опитування працівників Національної поліції України у 2018 році. Для тестування були відібрані працівники, яких поважають у колективі та яким притаманні високі морально-ділові якості. Тестування здійснювалося у 23 областях країни, загалом обстежено 390 респондентів.

За допомогою трьох філологів та психологів Державного науково-дослідного інституту МВС України розроблено україномовний варіант опитувальника, текст якого максимально наближений до змісту оригінальної версії, в якій використовувалися традиційні для української мови особистісні дескриптори. З метою перевірки надійності та валідності опитувальника здійснено відповідні розрахунки. У процесі україномовної адаптації отримано дані стосовно трьох аспектів надійності: ретестової, надійності паралельних форм і внутрішньої узгодженості.

Ретестова надійність виражається через коефіцієнт кореляції між двома послідовними тестуваннями з інтервалом у 2–3 тижні; вона становить: для шкали 1 – 0,70; шкали 2 – 0,84; шкали 3 – 0,67; шкали 4 – 0,80 ($N = 440$; $p = 0,01$). Ці значення задовольняють наявні психометричні вимоги.

Для частини обстежуваних, які однаково добре володіють українською та російською мовами, пропонувалися різномовні варіанти опитувальника, які розглядалися як *паралельні форми*. Коефіцієнти кореляції (одержані при тестуванні з двотижневим інтервалом) виявились такими: для шкали 1 – 0,73; шкали 2 – 0,80; шкали 3 – 0,71; шкали 4 – 0,77 ($N = 390$; $p = 0,01$). Таким чином, надійність паралельних форм є цілком задовільною.

При перевірці за допомогою *t*-критерію Ст'юдента не зафіксовано значущих відмінностей між розподілом тестових показників за обома формами (українсько-і російськомовною). Не встановлено значущих відмінностей і при перевірці за допомогою критерію Пірсона χ^2 . Отже, україномовну і російськомовну версії опитувальника можна вважати практично тотожними. З метою перевірки *внутрішньої узгодженості* завдань опитувальника розраховувався коефіцієнт б-Кронбаха (табл. 1). Усі отримані показники можна вважати допустимими в аспекті вимог до психодіагностичного інструментарію.

Таблиця 1

Коефіцієнти б-Кронбаха для опитувальника MEI

Шкали	1	2	3	4
α	0,69	0,74	0,62	0,63

Таким чином, отримані результати свідчать про задовільну надійність і внутрішню узгодженість україномовного опитувальника MEI.

З метою дослідження *конструктивної валідності* адаптованого MEI проведено порівняння даних, отриманих при використанні цього опитувальника, з результатами інших методик діагностики ЕІ. Виявлено кореляції підсумкового результату MEI з інтегральними індексами ЕІ за відомими методиками оцінки емоційного інтелекту MSCEIT (Дж. Мейер, П. Селовей) і М. Холла ($r = 0,57$; $p = 0,05$ і $r = 0,61$; $p = 0,01$ відповідно). Окрім цього отримано кореляції шкал MEI з шкалами відомого опитувальника емоційного інтелекту ЕмІн (Д. Люсін) (табл. 2).

Таблиця 2

Кореляції шкал опитувальника MEI та ЕмІн

Шкали MEI	Шкали ЕмІн									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,43**	0,26*	0,38**	0,22	0,21	0,17	0,33*	0,25*	0,32*	0,40*
2	0,10	0,06	0,16	0,31*	0,23	0,21	0,12	0,34*	0,39**	0,39**
3	0,38**	0,32*	0,24	0,54**	0,38**	0,07	0,25*	0,20	0,32*	0,38**
4	0,32*	0,23	0,34*	0,25*	0,10	0,40**	0,21	0,35*	0,14	0,33*

Примітка: * $p = 0,05$; ** $p = 0,01$. $N = 280$.

Шкали ЕмІн: 1 – розуміння власних емоцій, 2 – управління власними емоціями, 3 – розуміння чужих емоцій, 4 – управління чужими емоціями, 5 – контроль експресії, 6 – міжособистісний компонент, 7 – внутрішньоособистісний компонент, 8 – розуміння емоцій, 9 – управління емоціями, 10 – загальний показник ЕІ.

Шкали MEI: 1 – усвідомлення своїх емоцій і почуттів, 2 – управління своїми емоціями та почуттями, 3 – усвідомлення емоцій і почуттів інших, 4 – управління емоціями та почуттями інших.

Для визначення особливостей вибірки працівників поліції отримані в процесі психодіагностичного тестування оцінки були проаналізовані за допомогою статистичних методів. У таблицях 3–4 наведено середньонормативні статистичні показники за методикою MEI, отримані на вибірці чоловіків і жінок.

Таблиця 3

Статистичні показники, отримані у процесі тестування працівників поліції
(загальна вибірка, чоловіки; $N = 310$)

Номери шкал	1	2	3	4	5	6	7
М	5,96	2,18	5,29	1,08	3,12	3,58	4,34
σ	3,66	4,44	3,51	3,95	5,20	6,34	9,06

Примітка: курсивом виділено показники, за якими зафіксовано статистично значущі відмінності ($p = 0,05$). **Шкали MEI:** 1 – усвідомлення своїх емоцій і почуттів, 2 – управління своїми емоціями та почуттями, 3 – усвідомлення емоцій і почуттів інших, 4 – управління емоціями та почуттями інших, 5 – внутрішньоособистісний аспект, 6 – міжособистісний аспект, 7 – інтегральний індекс.

Таблиця 4

Статистичні показники, отримані у процесі тестування працівників поліції
(загальна вибірка, жінки; $N = 80$)

Номери шкал	1	2	3	4	5	6	7
М	6,99	3,47	5,33	1,98	4,06	3,82	4,77
σ	3,35	4,67	3,54	3,67	4,55	5,71	8,11

Примітка: курсивом виділено показники, за якими зафіксовано статистично значущі відмінності ($p = 0,05$). **Шкали MEI:** 1 – усвідомлення своїх емоцій і почуттів, 2 – управління своїми емоціями та почуттями, 3 – усвідомлення емоцій і почуттів інших, 4 – управління емоціями та почуттями інших, 5 – внутрішньоособистісний аспект, 6 – міжособистісний аспект, 7 – інтегральний індекс.

Як видно з таблиць, жінки мають вищі показники емоційного інтелекту у порівнянні з чоловіками (за шкалами 1, 2, 4, 5), що може пояснюватися впливом на становлення емоційного інтелекту типових “жіночих рис” – сензитивності, емотивності, емпатії тощо. Щоправда, інтегральний індекс емоційного інтелекту жінок незначно перевищує показник чоловіків (4,77 проти 4,34). Таким чином, отримані середньонормативні показники для загальної вибірки можна вважати еталонними при тестуванні працівників поліції у процесі професійного добору на службу до підрозділів Національної поліції України (таблиця 5). Виходячи з наших розрахунків, інтегральний індекс становить показник 4,52 балів (стандартне відхилення – 8,64). Зафіксовано мінімальне значення за шкалою 5 (“13”) і максимальне за шкалою 6 (+15). У більшості випадків (78 % опитаних) діапазон середніх значень за шкалами методики коливається від 0 до 6,0 балів. Бали нижче та вище зазначеного діапазону можна вважати низькими та високими відповідно, незалежно від освітнього рівня респондента. Для розподілу респондентів на групи за ступенем розвитку ЕІ на основі нелінійної стандартизації рекомендується отримані (згідно з ключем) “сірі” бали переводити у рівні ЕІ на основі порядкової шкали: 5-й (дуже високий рівень ЕІ) – більше 6 сирих балів; 4-й (високий рівень) – 4–5 сирих балів; 3-й (проміжний рівень) – 2–3 сирих балів; 2-й (знижений рівень) – 0–1 сирих балів; 1-й (дуже низький рівень) – менше 0 сирих балів (від’ємне значення).

Отримані середньонормативні показники на вибірці працівників поліції свідчать про розходження “базових” та “емпіричних” оцінок.

Таблиця 5

**Порівняння середньонормативних показників,
отриманих у процесі українськомовної адаптації опитувальника MEI**

а) емпіричні статистичні дані ($N = 390$)

Номери шкал	1	2	3	4	5	6	7
М	6,63	3,21	5,30	1,52	3,55	3,61	4,52
σ	3,01	4,89	3,21	3,95	5,02	5,98	8,64

б) базові статистичні дані (отримані М. Манойловою) ($N = 719$)

	1	2	3	4
М	6,33	3,96	3,92	0,45
σ	3,49	5,28	3,85	3,63

Примітка: курсивом виділено показники, за якими зафіксовано статистично значущі відмінності ($p = 0,05$). **Шкали MEI:** 1 – усвідомлення своїх емоцій і почуттів, 2 – управління своїми емоціями та почуттями, 3 – усвідомлення емоцій і почуттів інших, 4 – управління емоціями та почуттями інших, 5 – внутрішньоособистісний аспект, 6 – міжособистісний аспект, 7 – інтегральний індекс (у Манойлової базові статистичні дані за шкалами 5–7 відсутні).

Аналізуючи показники таблиці, зауважимо, що за більшістю шкал (1, 3, 4) зафіксовано деякі відмінності між базовими даними, представленими у дослідженнях М. Манойлової, і тими, що отримані внаслідок власного емпіричного дослідження. Так, середні показники за зазначеними шкалами (окрім другої) у працівників поліції дещо вищі від нормативних. Наявні результати не суперечать очікуванням, зокрема високі оцінки за шкалами 3 і 4 (міжособистісний компонент EI) свідчать про важливість для працівників поліції рис, які дозволяють добре розуміти емоції інших і скеровувати їх. Для працівників поліції з розвинутим міжособистісним компонентом EI властиві комунікабельність, активність, екстраверсія, спонтанність. Такі особи вміють легко та швидко вступати у контакти, мають комунікативний досвід. Високі середні значення за шкалою 1 відображають здатність до розуміння власних емоцій і почуттів. Доволі високі оцінки за цією шкалою вказують на досвідченість, відповідальність, стриманість, поміркованість, емоційну зрілість, здатність об'єктивно оцінювати ситуації. Отримані результати, на нашу думку, відображають професійно важливі якості, властиві ефективним поліцейським.

Внутрішня узгодженість шкал україномовного опитувальника визначалася за допомогою кореляційного аналізу на загальній вибірці обстежуваних (табл. 6).

Таблиця 6

Інтеркореляції шкал опитувальника MEI

Шкали	1	2	3	4	Інтегральний показник
1	1	0,35	0,28	0,29	0,68
2	0,35	1	0,31	0,33	0,75
3	0,28	0,31	1	0,26	0,62
4	0,29	0,33	0,26	1	0,63
Інтегральний показник	0,68	0,75	0,62	0,63	1

Як видно з таблиці, усі шкали опитувальника мають значущі позитивні взаємозв'язки одна з одною, а також з інтегральним показником (в останньому випадку вони коливаються від 0,62 до 0,75). Зазначені характеристики дозволяють використовувати адаптований опитувальник MEI як психодіагностичний інструмент для оцінки рівня і структури EI.

Нами проведений аналіз відмінностей середніх значень емоційного інтелекту в керівників поліцейських підрозділів. Так, за допомогою опитувальника обстежено 78 керівників поліцейських підрозділів чоловічої статі. Дослідження виявило, що усереднені інтегральні показники емоційного інтелекту керівників є дещо вищими (5,68 проти 4,31; $p = 0,01$), ніж у представників інших професій (порів-

няння здійснювалось із даними щодо емоційного інтелекту педагогічних і медичних працівників).

Нами також виявлені значущі відмінності характеристик емоційного інтелекту у правоохоронців із різним стажем роботи ($p = 0,01$). Так, у групі керівників із великим стажем роботи (більше 8 років) простежується зниження показників внутрішньоособистісного аспекту емоційного інтелекту, у порівнянні з менш досвідченими колегами (стаж 3–4 роки). Встановлено, що досвідчені керівники недостатньо чітко усвідомлюють власні почуття, часто не сприймають їх, відчувають труднощі в управлінні своїми емоціями і розумінні почуттів інших. Таким чином, деякі показники внутрішньо- і міжособистісного аспектів методики діагностики емоційного інтелекту можуть служити індикаторами для виявлення тенденцій до емоційного вигорання (табл. 7).

Таблиця 7

**Абсолютні показники та відмінності середніх значень шкал ЕІ
у керівників із різним стажем професійної діяльності**

Шкала	Середні та стандартні відхилення (менш досвідчені)	Середні та стандартні відхилення (більш досвідчені)	Значення t-критерію Стьюдента	Рівень статистичної значущості
1. Усвідомлення своїх почуттів і емоцій	7,02±3,32	5,73±3,49	2,59	0,01
2. Управління своїми почуттями та емоціями	3,86±3,98	0,53 ±3,68	2,50	0,01
3. Розуміння почуттів і емоцій інших людей	5,66±3,98	3,92±3,85	3,35	0,001
4. Управління почуттями та емоціями інших людей	1,10±3,98	0,85±3,83	1,65	0,10

Примітка: курсивом позначено показники, за якими зафіксовано статистично значущі відмінності ($p = 0,01$; $p = 0,001$).

Порівняння показників методики на вибірках слухачів магістратури і працюючих керівників дозволило виявити, що у слухачів менш виражені міжособистісні характеристики емоційного інтелекту (табл. 8).

Таблиця 8

**Статистично значущі відмінності середніх значень шкал методики МЕІ
у керівників і слухачів**

Шкала	Середні та стандартні відхилення (керівники)	Середні та стандартні відхилення (слухачі)	Значення t-критерію Стьюдента	Рівень статистичної значущості
3. Розуміння почуттів та емоцій інших людей	5,56±3,80	3,23±3,75	2,86	0,01
4. Управління почуттями та емоціями інших людей	1,94±4,61	1,04±3,84	2,07	0,01

Примітка: курсивом позначено показники, за якими зафіксовано статистично значущі відмінності ($p = 0,01$).

Очевидно, що слухачі не мають необхідних для керівника комунікативних і управлінських умінь, пов'язаних із розумінням почуттів і емоцій інших та можливістю управління станом людини з метою гармонізації стосунків. Це свідчить про те, що міжособистісний аспект емоційного інтелекту поступово формується у професійній діяльності упродовж років управлінської діяльності. Цей факт підтверджує значущість активних методів соціально-психологічного навчання для розвитку емоційного інтелекту слухачів.

Наведемо інструкцію і текст адаптованого опитувальника MEI.

Інструкція: "Прочитайте уважно наведені твердження й оцініть їх за п'ятибальною шкалою. Кожному твердженню приписуйте бал, який найбільше підходить особисто Вам за наступною шкалою: 5 – завжди, 4 – найчастіше, 3 – іноді, 2 – рідко, 1 – ніколи".

Текст опитувальника

1. Я чітко усвідомлюю свої почуття та емоції.
2. У моїх публічних виступах відсутні емоції.
3. Моя спонтанна поведінка не заважає мені досягати обраної мети.
4. У конфліктних ситуаціях я приховую свої емоції та почуття.
5. Я уважно вислуховую партнерів по спілкуванню.
6. У конфліктній ситуації необхідно відразу приймати рішення.
7. Я намагаюся менше впливати на вчинки і почуття інших людей.
8. Я вважаю за краще контролювати людей.
9. Я рівною мірою усвідомлюю свою вразливість і свою силу.
10. Мені важлива думка людей, якщо я даю волю почуттям.
11. Мені вдається контролювати свої почуття, навіть коли я сердитий або засмучений.
12. При спілкуванні з начальством я ніяковію і думаю тільки про те, щоб скоріше закінчилася розмова.
13. Я зосереджений на почуттях інших.
14. Розбіжності у стосунках я намагаюся усувати відразу, щойно їх виявив.
15. Я дозволяю підлеглим узяти на себе керівну роль і при цьому їх не контролюю.
16. Мені властиво використовувати владу, що належить за посадою.
17. Мені вдається приховувати неприязнь до поганої людини.
18. При спілкуванні з колегами я можу думати про своє.
19. В усіх ситуаціях я відкрито виражаю свої почуття.
20. Полонка побутової техніки може змусити мене розгубитися, впасти у відчай.
21. Я спілкуюся з іншими так, щоб вони могли пишатися своїми успіхами.
22. Я не звертаю увагу на психологічні стани колег при досягненні спільних цілей.
23. Я допомагаю іншим краще зрозуміти себе.
24. У спілкуванні я зосереджуюся на меті, а не на почуттях.
25. Я легко виражаю симпатію до іншої людини.
26. Близькі люди часто говорять мені: розслабся.
27. Я вільно виражаю свої почуття.
28. Я відчуваю невпевненість у спілкуванні з людьми.
29. Я розумію чужі почуття, навіть якщо дискусія проходить на підвищених тонах.
30. Мені байдужі почуття інших, що виникають під час спільної роботи.
31. Я підбадьорюю інших, щоб вони робили роботу краще.
32. Мені складно висловитися щодо поведінки іншої людини, яка заважає мені.
33. Я довіряю своїм почуттям, коли приймаю серйозні рішення.
34. Мені важко дивитися в очі малознайомій людині.
35. Я щирий, коли говорю про свої почуття і наміри з іншими.
36. Коли я виражаю партнерові емоційну підтримку, він, зазвичай, цього не сприймає і не відчуває.
37. Мені важливо знати, які почуття та емоції призвели до конфлікту.
38. Мені байдуже, що відчуває неприємна мені людина.
39. Своєю позою, очима, інтонацією я виявляю своє ставлення до іншої людини.

40. Мені складно висловити критичні зауваження так, щоб співрозмовник не образився, а сприйняв критику.

Ключ до опитувальника

Шкали і запитання	завжди	найчастіше	іноді	рідко	ніколи
1. “Прямі” 1, 9, 17, 25, 33	5	4	3	2	1
“Зворотні” 2, 10, 18, 26, 34	5	4	3	2	1
2. “Прямі” 3, 11, 19, 27, 35	5	4	3	2	1
“Зворотні” 4, 12, 20, 28, 36	5	4	3	2	1
3. “Прямі” 5, 13, 21, 29, 37	5	4	3	2	1
“Зворотні” 6, 14, 22, 30, 38	5	4	3	2	1
4. “Прямі” 7, 15, 23, 31, 39	5	4	3	2	1
“Зворотні” 8, 16, 24, 32, 40	5	4	3	2	1

Шкала 1. Усвідомлення своїх емоцій і почуттів.

Шкала 2. Управління своїми емоціями та почуттями.

Шкала 3. Усвідомлення емоцій і почуттів інших.

Шкала 4. Управління емоціями та почуттями інших.

Обробка результатів. Відповідно до ключів розраховується сума балів за “прямими” і “зворотними” запитаннями. Потім для кожної шкали розраховується індекс за формулою: $A - B$, де A – сума балів за “прямими” запитаннями, B – за “зворотними”. Іншими словами, з суми балів за “прямими” запитаннями необхідно відняти суму балів за “зворотними”. Інтегральні індекси: 1) внутрішньоособистісний аспект емоційного інтелекту (здатність до усвідомлення і прийняття своїх почуттів, самоконтроль): сума балів за 1 і 2 шкалами; 2) міжособистісний аспект емоційного інтелекту (здатність до розпізнавання, розуміння та зміни емоційних станів інших людей): сума балів за 3 і 4 шкалами. Інтегральний показник ЕІ: сума балів за усіма шкалами опитувальника. Діапазон балів за кожною шкалою: $\min$ – мінус 20 балів; $\max$ – плюс 20 балів.

Сьогодні інтерес до ЕІ здебільшого пов’язаний із дослідженнями, що свідчать про його практичну значущість у різних сферах. Стверджується, що ЕІ важливий для успіху в юридичних, медичних, педагогічних та інженерних професіях. Проте чимало дослідників відзначають, що використання заснованих на самозвіті методик оцінювання ЕІ пов’язано з певними труднощами, адже різні концептуалізації конструкта ЕІ не завжди узгоджуються, наразі немає виразних підстав для підтвердження того, що усі люди здатні адекватно оцінити свої здібності у сфері розуміння емоцій і управління ними. Зокрема, за визначенням, люди з низьким ЕІ мають погано усвідомлювати свої здібності у цьому аспекті, мабуть, подальші дослідження допоможуть чіткіше прояснити питання щодо зв’язку особистісних рис із ЕІ. Щодо поліцейських і керівників підрозділів поліції, то отримані в нашому дослідженні дані свідчать про важливість емоційного інтелекту для поліцейської діяльності, поліцейського менеджменту, а також про залежність ступеня розвитку ЕІ від досвіду керівної роботи і гендерних чинників. Визначено

нові стандартизовані тестові норми щодо ЕІ, впровадження яких сприятиме підвищенню якості оцінювання результатів тестування поліцейських при проведенні конкурсу на службу або зайняття вакантної посади. Розраховані показники надійності та валідності українськомовного опитувальника МЕІ. Отримані середньонормативні показники ЕІ для загальної вибірки можна враховувати при доборі на службу до підрозділів Національної поліції України.

Перспектива подальших досліджень полягає в пошуку особливостей взаємозв'язків особистісних рис працівників правоохоронних органів із рівнем і структурою їх емоційного інтелекту; розробленні та адаптації нових україномовних тестів, спрямованих на визначення особливостей емоційно-інтелектуальної сфери правоохоронців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про Національну поліцію: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41 (від 09.10.2015). Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 21.01.2019).
2. Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських: наказ МВС України від 25.12.2015 № 1631. Офіційний вісник України. 2016. № 6 (від 29.01.2016). С. 156. Ст. 320. Код акта 80463/2106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16> (дата звернення: 21.01.2019).
3. Андреева И.Н. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и тезауруса эмоциональных переживаний в юношеском возрасте. Психология и современное общество: взаимодействие как путь взаиморазвития: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Санкт-Петербург, 28–29 апреля 2006 г.). Санкт-Петербург, 2006. Ч. 1. С. 17–21.
4. Вахрушева Л.Н., Гризодуб В.В., Садокова А.В. Методика диагностики эмоционального интеллекта (МДЭИ): учеб.-метод. пособие для студентов факультета клинич. психологии по курсу “Психология личности”. Москва: МГМСУ, 2010. 56 с.
5. Гоулмен Д. Эмоциональный интеллект / пер. с англ. А. Исаевой. Москва: АСТ, 2008. 480 с. (Серия “Психология – лучшее”).
6. Деревянко С.П. Роль эмоционального интеллекта в процессе социально-психологической адаптации студентов. Инновационные образовательные технологии. 2007. № 1 (9). С. 92–95.
7. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва: ИП РАН, 2004. С. 29–36.
8. Петровская А.С. Эмоциональный интеллект как детерминанта результативных параметров и процессуальных характеристик управленческой деятельности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03. Ярославль, 2007. 225 с.
9. Bar-On R. Emotional and Social Intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory: Handbook of Emotional Intelligence. JDA; eds. Parker. San Francisco: Jossey-Bass, 2000. P. 363–388.
10. Манойлова М.А. Авторская методика диагностики эмоционального интеллекта. Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. 2011. № 6. URL: <http://medpsy.ru> (дата звернення: 20.01.2019).
11. Mayer J.D., Salovey P. What is Emotional intelligence? Emotional Development and Emotional Intelligence: Implications for Education / eds. P. Salovey, D. Sluyter. New York: Basic Books, 1997. P. 3–31.

REFERENCES

1. Pro Natsionalnu politziiu. “On the National Police: Law of Ukraine of 10.12.2015 No. 889-VIII”. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. No. 40–41 (dated 09.10.2015). Art.379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (date of application: 21.01.2019) [in Ukrainian].
2. Pro orhanizatsiiu doboru (konkursu) ta prosuvannia po sluzhbi politseiskikh. “On the organization of selection (competition) and promotion of police services: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine № 1631 of 25.12.2015 Ofitsiyni visnyk Ukrainy”. 2016. No. 6 (dated 29.01.2016). 156 p. Art. 320. Act code 80463/2106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16> (date of application: 21.01.2019) [in Ukrainian].

3. *Andrieieva I.N.* (2006) Vzaimosv'iaz emotsionalnogo intellekta i tezaurusu emotsionalnykh perezhyvaniy v iunosheskom vozraste. "Relationship between emotional intelligence and thesaurus of emotional experiences in adolescence". Psychology and modern society: interaction as a way of mutual development: materials Internar. scientific-practical conf. (St. Petersburg, April 28–29, 2006). St. Petersburg. Part 1. P. 17–21. [in Russian].

4. *Vakhrusheva L.N., Grizodub V.V., Sadokova A.V.* (2010) Metodika diagnostiki emotsionalnogo intellekta (MDEI). "Emotional Intelligence Diagnostics (MDEI)": training manual for students of the clinic. faculty. psychology course "Personality Psychology". Moscow: MGMSU. 56 p. [in Russian].

5. *Goulmen D.* (2008) Emotsionalnyi intellekt. "Emotional intelligence" / trans. from English. A. Isaeva. Moscow: AST. 480 p. (Psychology is the Best Series) [in Russian].

6. *Derevianko S.P.* (2007) Rol emotsionalnogo intellekta v protsesse sotsialno-psikhologicheskoi adaptatsii studentov. "The role of emotional intelligence in the process of socio-psychological adaptation of students". Innovative educational technology. No. 1(9). P. 92–95 [in Russian].

7. *Liusin D.V.* (2004) Sovremennye predstavleniia ob emotsionalnom intellekte. Sotsialnyi intellekt: teoriia, izmerenie, issledovaniia. "Modern ideas about emotional intelligence. Social intelligence: theory, measurement, research" / ed. D. V. Liusina, D. V. Ushakova. Moscow: IP RAN. P. 29–36 [in Russian].

8. *Petrovskaia A.S.* (2007) Emotsionalnyi intellekt kak determinanta rezultativnykh parametrov i protsessualnykh kharakteristik upravlencheskoi deiatelnosti. "Emotional intelligence as a determinant of productive parameters and process characteristics of managerial activity": dis. Ph. D.: 19.00.03. Yaroslavl. 225 p. [in Russian].

9. *Bar-On R.* (2000) Emotional and Social Intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory: Handbook of Emotional Intelligence. JDA; eds. Parker. San Francisco: Jossey-Bass. P. 363–388 [in English].

10. *Manoilova M.A.* (2011) Avtorskaia metodika diagnostiki emotsionalnogo intellekta. "Author's technique for diagnosing emotional intelligence. Medical psychology in Russia": electron. Science MagazineNo. 6. URL: <http://medpsy.ru>. (date of application: 20.10.2019) [in Russian].

11. *Mayer J. D., Salovey P.* (1997) What is Emotional intelligence? // Emotional Development and Emotional Intelligence: Implications for Education / eds. P. Salovey, D. Sluyter. New York: Basic Books. P. 3–31 [in English].

UDC 159.922

Barko Vadym I.,

Doctor of Psychological Sciences, Full Professor, Principal Researcher,
State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-4962-0975

Kyriienko Liudmyla,

Leading Researcher, State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-9394-1288

Barko Vadym V.,

Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Researcher, State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-3836-2627

POSSIBILITIES OF USING THE ADAPTED QUESTIONNAIRE FOR DIAGNOSTICS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE BY PSYCHOLOGISTS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

The article is devoted to the problem of the Ukrainian-language adaptation of the psychodiagnostic method of assessing the level and structure of the emotional intelligence of a person (MEI), developed by the Russian psychologist M. Manoilova.

© Barko Vadym I., Kyriienko Liudmyla, Barko Vadym V., 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).46](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).46)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

The research was aimed at improving the system of professional psychological selection of personnel for the National Police of Ukraine. Current interest in emotional intelligence is largely associated with researches showing the practical significance of this construct in various fields of activity; many authors argue that emotional intelligence is important for success in the legal, medical, pedagogical and engineering professions. The article outlines the theoretical foundations and the internal structure of adaptation process of this test, discloses the procedure and results of an experimental study to verify the reliability and validity of the adapted test, it include standard indicators for the general sample of police officers and standard test norms. The analysis of the differences between the average values of the emotional intelligence of police managers revealed that they are slightly higher than those of representatives of the pedagogical and medical professions. Also identified significant differences between the characteristics of emotional intelligence among police officers with different work experience. It has been established that experienced managers are not clearly aware of their feelings and emotions, have difficulty in managing their own emotions, as well as in understanding the emotions of other people. It has been shown that some indicators of the intrapersonal and interpersonal aspects of emotional intelligence can serve as indicators for determining the tendency toward emotional burnout of police officers. Comparison of test indicators on a sample of graduate students and police managers showed that students are less pronounced interpersonal characteristics of emotional intelligence. This means that this aspect of emotional intelligence is gradually being formed during the process of professional activity and communication. Such fact confirms the importance of using social education methods to development of emotional intelligence of higher education institutions' students of the Ministry of Internal Affairs. The study confirmed the diagnostic verification of the psychodiagnostic test under consideration and the expediency of its use in the psychological selection of personnel for the National Police of Ukraine and in the process of the competitive appointment of police officers for positions.

Keywords: professional psychological selection, emotional intelligence, Ukrainian adaptation of test, psychological diagnostics, reliability, validity, standardized test norms.

Отримано: 24.10.2019

Остапович Володимир Петрович,
кандидат юридичних наук,
завідувач науково-дослідної лабораторії ДНДІ МВС України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-9186-0801

ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ КЕРІВНИКАМИ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розкриттю психологічних умов організації керівником ефективної психопрофілактичної роботи з поліцейськими. Діяльність поліцейських належить до складних, вона супроводжується значними фізичними і психологічними навантаженнями на працівників поліції, нерідко містить загрози для їхнього життя і здоров'я. У статті акцентовано на ідеї проактивного підходу, що лежить в основі сучасних концепцій поліцейського менеджменту і має забезпечити психологічну профілактику проблем, попередження конфліктів, стресів, невдоволення поліцейських. У статті розкриваються психологічні умови здійснення керівником такого проактивного менеджменту, наголошується на необхідності здійснення спеціальної психологічної підготовки управлінців поліції за допомогою проведення професійно-психологічних тренінгів.

Ключові слова: психологічні умови, психопрофілактична робота, поліція, керівники, професійно-психологічний тренінг.

Національна поліція України – це новий державний правоохоронний орган, який розпочав функціонувати у липні 2015 року. Відповідно до Закону України “Про Національну поліцію” від 2 липня 2015 р. метою її діяльності є реалізація державної політики у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства; захист об'єктів права власності; протидія злочинності; охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Національна поліція України побудована за зразком поліції передових західноєвропейських країн; працівники української поліції виконують службові завдання у тісній взаємодії з населенням, вони діють на основі неухильного дотримання законності, прав людини і громадянина.

Службова діяльність поліцейських традиційно належить до складних видів професійної діяльності, вона супроводжується значними психофізіологічними і фізичними навантаженнями на працівників, багатьма чинниками ризику для їх життя і здоров'я, характеризується стресогенністю, необхідністю протидіяти кримінальному оточенню, застосовувати заходи фізичного впливу, зброю, спеціальні засоби тощо. Дослідження зарубіжних авторів свідчать про те, що складні умови роботи поліцейських нерідко призводять до порушень у психічній діяльності

працівників поліції, появи посттравматичних розладів, схильності до девіантної поведінки та професійної деформації. Тому важливим напрямом підвищення ефективності функціонування нового правоохоронного органу є організація керівником психопрофілактичної роботи з персоналом поліцейських підрозділів, завданнями якої є усебічне забезпечення психологічного здоров'я працівників, здатності успішно протидіяти стресовим чинникам, конфліктам та іншим факторам ризику, які супроводжують їх професійну діяльність. *Метою статті* є розкриття психологічних умов організації керівником ефективної психопрофілактичної роботи з працівниками поліцейських підрозділів.

Аналіз теорії та практики здійснення психопрофілактичної роботи, а також психологічних засад управління персоналом поліції показав, що цим питанням приділяли увагу багато вітчизняних і зарубіжних науковців (О.М. Бандурка, О.В. Землянська, С.І. Яковенко, Б.Г. Бовін, М.І. Мягких, В.Є. Петров, М. Свон, Р. Чарльз та інші). Моделі поліцейського менеджменту, пройшли значний еволюційний шлях – від бюрократизованих, “реактивних”, до сучасних гуманістичних ідей, спрямованих на підтримання психічного і фізичного благополуччя поліцейських і соціально-психологічного клімату колективів підрозділів. Дослідники відзначають складність професійної правоохоронної діяльності, вказують на специфічні психологічні особливості, властиві менеджменту персоналом поліції, а саме: 1) опосередкованість операцій управління через наявність статутних відносин; 2) неалгоритмічний характер багатьох операцій; 3) жорстка детермінація операцій часовими параметрами, заданими організаційними умовами; 4) значний обсяг та різноманітність оперативних задач і дій; 5) соціотехнічний характер управлінських дій; 6) висока психологічна напруженість діяльності; 7) залежність ефективності управлінських дій від індивідуально-психологічних якостей суб'єкта управління; 8) залежність результату діяльності поліцейського управління від чинників, які перебувають поза межами регулюючого впливу.

Сучасним напрямом світового поліцейського менеджменту є *проактивний підхід* до управління персоналом поліції, який виник на ґрунті досягнень суспільного та підприємницького менеджменту, увібрав у себе досягнення попередніх підходів – системного, поведінкового, ситуаційного, якісного тощо. Він базується на ідеї завчасної психопрофілактики, попередження проблем та негараздів усередині поліцейської організації і в зовнішньому середовищі за рахунок дотримання керівником таких психологічних умов: а) забезпечення гуманістичного особистісно-орієнтованого підходу до працівників поліції; б) організації ефективної командної роботи та лідерства в поліцейських підрозділах; в) мотивації і стимулюванні роботи працівників поліції, їх особистісного розвитку [4–5].

Проведене нами дослідження, спрямоване на визначення психологічних проблем, які виникають у процесі правоохоронної поліцейської діяльності працівників Національної поліції України. З цією метою розроблено опитувальник для визначення психологічних проблем у діяльності поліцейських, який включав декілька видів запитань, що стосувались думок, очікувань, планів, мотивів, поведінки фахівців. За формою опитувальник містив закриті запитання (пропонували набір можливих відповідей) у поліваріантній, шкальній або табличній формах, а також напівзакриті (окрім переліку можливих відповідей містили графу для

висловлювання власної думки) і відкриті запитання (відповідь формулює сам респондент). З його допомогою обстежено 250 працівників патрульної поліції УМВС України в Миколаївській та Черкаській областях. Вік респондентів становив від 25 до 35 років, стаж роботи – від декількох місяців до 5 років, 32 % опитаних – працівники жіночої статі. При проведенні опитувань використовувався не випадковий (спрямований) спосіб побудови експериментальної вибірки, умовою проведення якого є правильне представлення у експериментальній вибірці досліджуваної генеральної сукупності. Такий підхід дозволив відобразити реальне співвідношення в поліції працівників із різним досвідом і дозволив довести обсяг вибірки до кількості, що дозволяє формулювати статистично надійні висновки на задовільному рівні значущості ($pJ0,05$).

Дослідження дозволило встановити важливі аспекти, які стосуються психологічних аспектів діяльності поліцейських і чинників, що можуть впливати на стан їх психологічного здоров'я. Встановлено, що ставлення працівників поліції до власної професійної діяльності, системи управління і своїх керівників є досить негативним. Так, задоволеність власною професійною діяльністю висловили 55 % опитаних, натомість 18 % відмітили сильний прояв незадоволення і 27 % відзначили помірне невдоволення. Більшість поліцейських (67 %) усвідомлюють суспільну користь виконуваної професійної діяльності, проте 12 % такої користі не відчують, а 21 % обстежених не змогли висловити чітку позицію щодо цього. Не все гаразд у поліцейських складається у сфері стосунків з керівництвом, ставленні до методів управління, поваги і оцінки авторитетності і лідерських якостей керівника. Так, стосунки з керівником оцінили як позитивні близько половини (45 %) обстежених, 26 % респондентів вважають їх негативними; стиль управління керівників поліцейських підрозділів є переважно авторитарним, про це зазначили 72 % обстежених. Серед методів роботи з підлеглими значною є частка примусових, вважають 61 % респондентів. Заохочення з боку керівництва не є поширеним явищем, вважають 68 % опитаних працівників, натомість покарання досить часто практикуються, вважають 65 % обстежених. Високим є рівень вимогливості з боку керівників (52 % опитаних), рівень контролю роботи підлеглих з боку керівника (67 %).

Приблизно третина обстежених поліцейських (32 %) відмітили лідерські якості свого керівника, проте 40 % вважають, що керівник підрозділу не є лідером, 28 % опитаних не змогли чітко висловити свою позицію з цього приводу. Окрім того, приблизно половина опитаних (46 %) відмітили, що керівники недостатньо знають своїх працівників і вказали на наявність проблем у взаємодії управлінців з підлеглими. Значна частка працівників поліції (35 %) відмітили, що їм складно зустрітись зі своїм керівництвом. Для керівників поліції характерна завищена самооцінка своїх лідерських якостей і ефективності застосовуваних методів, яка, здебільшого, не збігається з думкою персоналу (34 % опитаних). Не завжди адекватними є застосовувані керівниками методи впливу і стилі керівництва, дії керівника при вирішенні конфліктів (40 % респондентів). Щодо критеріїв оцінки ефективності роботи поліцейських, респонденти вважають, що головними є якість і продуктивність діяльності, ставлення з боку населення і ступінь досягнення поставленої мети. Конфлікти є досить поширеним явищем у

професійному середовищі працівників поліції (це відзначили 62 % респондентів). Найчастіше відбуваються конфлікти з керівництвом (20 % опитаних), конфлікти між працівниками підрозділу (22 %), конфлікти з громадянами під час виконання службових обов'язків (20 %). У професійній діяльності поліцейських значними є втома і фізичні навантаження на працівників (38 % опитаних), психологічні навантаження (35 %) і стреси (34 %). Значними є загрози для життя і здоров'я працівників поліції під час несення служби, так вважають 70 % обстежених. Більшість поліцейських відчують труднощі при спілкуванні з громадянами при виконанні службових обов'язків (53 %), хоча ставлення громадян до працівників поліції здебільшого є позитивним, про що зазначили 69 % опитаних. Досить високим є рівень авторитетності поліцейських серед громадян, на що вказали 67 % опитаних.

Значна частка обстежених працівників поліції відчують труднощі в управлінні власними емоціями, про це зазначили 48 % опитаних, розумінні емоційного стану інших людей (40 %), здатності (в разі потреби) впливати на поведінку громадян (38 %). Майже третина обстежених відзначають часті виникнення негативних психічних станів (агресії, тривоги, страху, підозрілості, ненависті тощо) у процесі професійної діяльності (29 %), відчують потребу у психологічній допомозі у процесі діяльності (31 %). Також значною є потреба у професійно-правовій підготовці поліцейських (40 % опитаних), потреба у професійно-психологічній підготовці (52 %), потреба у фізичній підготовці (30 %).

Доброзичливість і взаємопідтримка в колективі поліцейських підрозділів є значними, вважають 79 % опитаних, проте самостійність дій працівника під час несення служби є недостатньою (70 % обстежених). Працівники поліції вважають досить поширеними прояви девіантної поведінки у своєму професійному середовищі працівників, про це відзначили 25 % респондентів, її основними проявами є агресивність, надконтроль, зверхність і ригідність. Керівники, зі свого боку, також дотримуються думки про наявність проявів девіантної поведінки серед підлеглих (33 % респондентів). Три основні прояви (агресивність, зверхність і надмірне вживання алкоголю) спостерігаються найбільше. При доборі на керівні посади працівники поліції ставлять на перше місце такий критерій, як уміння керівника працювати з людьми, інтелект, практичний досвід, порядність і чесність та глибокі теоретичні знання.

Таким чином, проведене дослідження виявило значну кількість психологічних проблем у діяльності працівників Національної поліції. Подальше підвищення ефективності діяльності поліцейських, поліпшення її умов і стану психологічного здоров'я працівників вбачається у розробці системи психологічного забезпечення службової діяльності поліцейських, спрямованої на психопрофілактику, збільшення задоволення поліцейських професійною діяльністю, ефективну міжособистісну комунікацію, розвиток лідерського потенціалу, командну роботу, профілактику конфліктів та дистресів у професійній діяльності тощо.

Як зазначалось, теоретики проактивного поліцейського управління визначили основні психологічні умови ефективного менеджменту, яких мають дотримуватися керівники: забезпечення гуманістичного особистісно-орієнтованого підходу до працівників поліції; організація ефективної командної роботи та лідерства в

поліцейських підрозділах; мотивація і стимулювання роботи персоналу поліції, особистісний розвиток працівників.

Розглянемо ці умови детальніше. Перша – забезпечення гуманістичного підходу до працівника з боку керівництва. Це означає, що керівник у будь-яких ситуаціях службової діяльності виявляє повагу до поліцейського як до особистості, довіряє йому, цінує накопичений поліцейським практичний і життєвий досвід та знання. Гуманістичний підхід також реалізується керівником у процесі організації обміну думками, здійсненні зворотного зв'язку з підлеглими у нетравмуючій формі доброзичливого спілкування. Такий підхід передбачає демократичний, колегіальний стиль управлінської діяльності керівника, делегування працівникові частки власних повноважень у деяких ситуаціях службової діяльності. Також гуманістичний підхід означає, що керівник дотримується ідеї про існування прихованих можливостей особистості працівника, наявність у нього нереалізованого потенціалу, який з різних причин може бути заблокованим, не повністю розкритим [5–6]. Отже, гуманістичний підхід пов'язується з вірою керівника у можливості професійного розвитку і особистісного росту поліцейських. Досвід показує, що гуманістичний підхід до підлеглих значно підвищує ефективність діяльності поліцейської організації, підвищує самооцінку поліцейського, задоволення від роботи і стан психологічного здоров'я.

Друга умова – забезпечення командної роботи і лідерства в поліцейському підрозділі. Колективи і команди – це групи вищого рівня, які характеризуються спільністю значимих цілей, високим рівнем згуртованості, психологічною сумісністю. На відміну від колективу, який може бути масштабною соціальною системою (організацією) без тісного контакту її членів, команда – це обмежене соціальне об'єднання, яке працює всередині більшого колективу і для якого характерне ідентифіковане членство, наявність чітко визначеного завдання або їх сукупності. Необхідною умовою роботи команди є взаємодія її членів завдяки обміну інформацією, використанню спільних ресурсів, взаємній координації зусиль і взаємному реагуванню з метою успішного виконання спільного завдання. Дослідження показують, що команді властиві такі специфічні ознаки: постійний персонал; чіткий розподіл ролей; присутність соціально цінних типів суспільних відносин (довіра, взаємодопомога, взаєморозуміння, згуртованість та ін., які забезпечують позитивний емоційний клімат, високу працездатність і стійкість); наявність усвідомленої і прийнятої усіма мети; позитивний емоційний фон членів команди; задоволення потреб особистості у значимості повазі; наявність лідера, який очолює команду. Типові професійні групи працівників поліції, які об'єднують співробітників за функціональним принципом (патрульна, кримінальна, спеціальна поліція тощо), мають діяти як команди. Для створення команди поліцейського підрозділу керівник має стати водночас його лідером, поєднувати в собі добре розвинені здібності організатора, професіонала і особистості, яку поважають усі члени групи. Внаслідок процесів групової диференціації в кожного працівника в групі утворюється свій статус, тобто місце в групі, зумовлене його правами і обов'язками (груповою роллю), а також престиж – ступінь визнання групою людських заслуг та гідності [4].

Власні дослідження показали, що для успішного формування і згуртування команди керівник має: визначити організаційну структуру команди, підібрати її

склад, розподілити функції і обов'язки; призначити керівників і відповідальних за певні напрями; своєчасно планувати, розподіляти і координувати роботу; чітко пояснювати цілі та завдання; долати перешкоди і уникати конфліктів; забезпечити активність команди силою авторитету і прикладу, зацікавити кожного члена команди, допомагати, підтримувати, показувати перспективу; залучати всіх до вирішення завдань проєкту; забезпечувати підтримку з боку керівництва, створювати привабливий імідж команди.

Для організації успішної взаємодії особистості і групи керівникові поліцейського підрозділу при комплектуванні слід враховувати індивідуально-психологічні особливості працівників, які входять до складу групи. Необхідно брати до уваги такі особливості людей, які важко піддаються або взагалі не піддаються зміні чи корекції: тип вищої нервової діяльності, тип темпераменту. У складі групи поліцейських мають бути працівники із різними показниками індивідуально-психологічних особливостей. Досвід показує, що правильно укомплектована команда, в якій оптимально збалансовані різні особистісні якості поліцейських, враховані міжособистісні відносини, буде діяти значно ефективніше, ніж спонтанно підібрана група.

Керівнику потрібно вміти візуально визначати основні властивості вищої нервової діяльності, темпераменту і характеру своїх підлеглих для того, щоб правильно будувати команду. Важливо знати ознаки, за зовнішніми проявами яких керівникові можна судити про ступінь сформованості таких якостей вищої нервової діяльності, як сила процесу збудження і гальмування, слабкість та рівень лабільності нервової системи. За допомогою спостереження керівник може визначити, до якого типу особистості – сильного чи слабого – належить поліцейський. Якщо керівник помічає прояв показників сили збудження чи гальмування у 70–80 % випадків, такий працівник належить до сильного типу, є витривалим, сміливим, тривалий час працездатним, стійким до стресів. Часті прояви слабкості нервової системи означають, що поліцейський не може витримувати значні нервово-психічні навантаження, проявляти рішучість і впертість, діяти сміливо і наполегливо.

Висока лабільність свідчить про швидкість орієнтації, реагування, засвоєння знань і умінь. Низька, навпаки, притаманна людям флегматичним, ґрунтовним, які люблять добре подумати, перш ніж діяти. Працездатна команда має включати в себе людей різних типів, неефективною буде група, до якої входять, наприклад, поліцейські з невірноваженою нервовою системою або з низькою лабільністю нервових процесів. Позитивні сторони кожного типу найповніше проявляються у поєднанні із протилежними рисами типу-антиподу. Наприклад, встановлено, що поліцейський з високою лабільністю і силою нервових процесів буде добре взаємодіяти з врівноваженим, розсудливим, низько лабільним. Окрім цього, у сформованій команді учасники завжди розподіляються за виконуваними ролями. Дуже важливо, щоб керівник-лідер міг забезпечити оптимальний розподіл командних ролей у підрозділі. Б. Басс виділяє три можливі групові ролі відповідно до трьох можливих позицій: орієнтацію на вирішення завдання, на відносини з іншими людьми і на самого себе. Працівник, *орієнтований на вирішення завдання найкраще здійснює ініціювання; інформаційний пошук; передачу інформації, думок, оцінок і почуттів; координування; оцінювання; забезпечення консенсусу. Працівник,*

орієнтований на підтримку відносин у групі, схильний до підбадьорення і підтримки; гармонізації відносин; посередництва; забезпечення компромісу. Працівник з орієнтацією на себе схильний до домінування, блокування, агресивності, відходу від проблеми, пошуку допомоги. Англійський дослідник Р.М. Белбін вважає, що для створення дійсно ефективної групи необхідно, щоб у ній були люди, що виконують вісім ролей: шефа, формувальника, мозкового центра, монітора-оцінювача, дослідника, працівника команди, координатора команди, фінішера.

Дослідження успішних команд поліцейських підрозділів дозволило виділити декілька психологічних принципів командної роботи, а саме: а) надання керівником зворотного зв'язку і прийняття його від інших членів команди, бажання і готовність членів команди допомагати один одному; б) сприйняття членами команди самих себе як одного цілого, успіх якого залежить від взаємодії; в) розвиток командної взаємозалежності, за якої кожному члену команди не лише можливо, а й потрібно покладатись на партнерів у здійсненні командної місії, г) командне лідерство керівника, який є зразком для інших членів команди, бере участь у командній роботі, його вплив на роботу команди дуже великий.

Третя умова – мотивація і стимулювання роботи персоналу поліції, особистісний розвиток працівників. Досвід показує, що в гуманістичній концепції про-активного управління основним методом мотивації і стимулювання поліцейських є заохочення. Цей метод – схвалення діяльності та поведінки підлеглого, він полягає в задоволенні фундаментальних потреб особистості в безпеці і визнанні, підвищенні соціального статусу. Заохочення сприяє закріпленню позитивних форм поведінки поліцейського, крім того, заохочувальні вчинки є еталоном поведінки для інших. Дослідження показують, що застосування керівником заохочення пов'язане із дотриманням низки вимог: а) воно має бути справедливим та своєчасним, враховувати характер дій, цінність мотивації і ступінь докладених працівником зусиль; б) застосовуючи заохочення, керівнику потрібно дотримуватись міри; занадто часті заохочення можуть привести до розвитку егоїзму, самовпевненості, неадекватної самооцінки; в) заохочення слід поєднувати із пред'явленням нових вимог; г) заохочення сприяє виявленню і розвитку позитивних якостей працівника.

Заохочення може бути у формі схвалення, як позитивний відгук про поведінку підлеглого. Схвалення виражається короткою реплікою, яка підтверджує, що поліцейський діє так, як слід, наприклад, словами “правильно”, “молодець”, “так тримати” керівник висловлює задоволення і стимулює активність підлеглого. При схваленні керівнику також важливо дотримуватись низки психологічних правил, зокрема: а) схвалення має бути не абстрактним, а конкретним, із зазначенням, які саме дії і чому саме заслуговують заохочення; б) схвалення завжди слідує одразу за діями поліцейського, які заслуговують на це; в) схвалення має відповідати особистому внеску кожного працівника, керівнику необхідно згадати, про кожного фактичного учасника виконання завдання.

Важливою формою заохочення є також подяка керівника, яка заноситься до особової справи, нагородження працівника – вручення йому матеріальних цінностей (грошей, цінних подарунків), знаків вшанування – нагрудних знаків, Почесних грамот, дострокове присвоєння чергового спеціального звання. Формою заохочення є також дострокове зняття з підлеглого раніше накладеного стягнення.

© Ostapovych Volodymyr, 2019

Створення перспектив просування по службі представляє собою ще одну форму заохочення і засіб особистісного розвитку працівників поліції. Службове зростання є важливим шляхом реалізації потреб особистості у визнанні і приналежності до групи. Керівник має показати підлеглому можливі варіанти службового росту, підкреслити важливість належного виконання своїх обов'язків і підвищення власного професійного та інтелектуального рівня. Непоодинокими є випадки, коли поліцейського висувують на керівну посаду, враховуючи його заслуги на попередньому місці роботи без урахування його здібностей, мотивації, знань і умінь, тобто, коли він не готовий до ролі керівника. Для запобігання подібним ситуаціям важливо систематично вести моніторинг потенціалу працівника, аналізувати його зростання як компетентного спеціаліста та людини, об'єктивно і суб'єктивно здатної очолити колектив. Корисно тимчасово ставити кандидата на висунення в реальні умови діяльності управлінця, делегувати йому частину повноважень керівника поліцейського підрозділу, оцінюючи при цьому якість виконання різних функцій, зміни в морально-психологічному стані особистості працівника. З метою особистісного розвитку поліцейських доцільно застосовувати технологію професійно-психологічного тренінгу. Такий тренінг розроблений групою авторів (під керівництвом В.І. Барка), його метою є розкриття перспектив особистісного і професійного розвитку поліцейських, виявлення особистісного потенціалу, здібностей і можливостей працівників, допомога поліцейським у плануванні життя і службової кар'єри. Тренінг ґрунтується на засадах гуманістичної психології, перший досвід його використання свідчить про інтерес до нього з боку поліцейських і його ефективність.

Досвід роботи поліцейських менеджерів розвинутих зарубіжних країн свідчить про зростаючу увагу до вивчення психологічних чинників ефективності роботи поліції, створення належних умов для збереження фізичного і психологічного здоров'я персоналу, проведення психопрофілактичної роботи. Діяльність поліцейських належить до складних, вона супроводжується значними фізичними та психологічними навантаженнями на працівників, нерідко несе загрози для їх життя і здоров'я. В основі сучасних концепцій поліцейського менеджменту лежать ідеї проактивного підходу, який має забезпечити психологічну профілактику негараздів у поліцейській організації, попередження конфліктів, стресів, невдоволення працівників. Психологічними умовами організації успішної психопрофілактичної роботи в підрозділі є реалізація керівником гуманістичного особистісно орієнтованого підходу до працівників поліції; організація ефективної командної роботи та лідерства в поліцейських підрозділах; мотивація і стимулювання роботи працівників поліції, їх особистісного розвитку. Такий підхід забезпечує високу ефективність роботи поліцейських підрозділів, з метою його реалізації важливо здійснювати спеціальну психологічну підготовку керівників поліції, спрямовану на формування навичок профілактичної роботи з персоналом, впровадження в процес професійної підготовки поліцейських технологію професійно-психологічного тренінгу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барко В.І., Зелений В.І., Ірхін Ю.Б. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект): навч. посіб. Вінниця: Книга-Вега; Вінниц. обл. друк., 2009. 248 с.

© Ostapovych Volodymyr, 2019

2. Журавлев А.Л. Коммуникативные качества личности руководителя и эффективность руководства коллективом. Вопросы психологии. 1993. № 1. С. 57–67.
3. Мучински П. Психология, профессия, карьера. 7-е изд. СПб.: Питер, 2004. 539 с.
4. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: пер. с англ. М.: Дело, 1992. 702 с.
5. Свон Р.Д. Эффективность правоохранительной деятельности и ее кадровое обеспечение в США и России. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 296 с.
6. Чарльз М.Т. Современное состояние и перспективы профессиональной подготовки сотрудников полиции (милиции) США и России. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 268 с.

REFERENCES

1. Barko V.I., Zelenyi V.I., Irkhin Yu.B. (2009) Robocha knyha kerivnyka orhanu vnutrishnikh sprav (psykholoho-pedahohichnyi aspekt). "Working book of the head of the internal affairs body (psychological and pedagogical aspect)": textbook. Vinnitsa: Knyha-Vega; Vinnytsia. region print. 248 p. [in Ukrainian].
2. Zhuravlev A.L. (1993) Kommunykatyvnye kachestva lychnosty rukovodytelia y effektivnosti rukovodstva kollektivom. "Communicative qualities of the personality of the leader and the effectiveness of team leadership". Psychology issues. No. 1. P. 57–67 [in Russian].
3. Muchynsky P. (2004) Psykholohiia, professiia, kariiera. "Psychology, profession, career". 7th ed. St. Petersburg: Peter. 593 p. [in Russian].
4. Meskon M.Kh., Albert M., Khedoury F. (1992) Osnovy menedzhmenta. "Fundamentals of management": Transl. from English M.: Delo. 702 p. [in Russian].
5. Svon R.D. (2000) Effektivnost pravookhranitelnoi deiatelnosti i ee kadrovoie obespecheniie v SShA i Rossii. "The effectiveness of law enforcement and its staffing in the United States and Russia". St. Petersburg: Aletheia. 296 p. [in Russian].
6. Charlz M.T. (2000) Sovremennoie sostoianie i perspektivy professionalnoi podhotovki sotrudnykov politsi (militii) SShA i Rossii. "Current status and prospects of professional training of USA and Russian police officers(militia)". Sankt-Peterburh: Aleteiia. 268 p. [in Russian].

UDC 159.922

Ostapovych Volodymyr,Candidate of Juridical Sciences, Chief of the Research Laboratory,
State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-9186-0801

**LEGAL AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF ORGANIZATION OF
PSYCHOPROPHYLACTIC WORK BY THE HEADS OF THE NATIONAL
POLICE UNITS OF UKRAINE**

The article is devoted to the disclosure of psychological conditions for the head of the effective psychoprophylactic work with the staff of police units. Work experience of police managers of developed foreign countries testifies to the growing attention to the study of psychological factors of the effectiveness of police work, creation of conditions for the preservation of physical and psychological health of staff, carrying out psychoprophylactic work. Policing is a complex, physically and psychologically demanding activity, often involving threats to the lives and health of police officers.

The article focuses on the fact that modern concepts of police management are based on the idea of a proactive approach, which should provide psychological prevention of problems in the police organization, prevention of conflicts, stress, dissatisfaction of employees and the like. It has been established that the psychological conditions

© Ostapovych Volodymyr, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).47](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).47)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravookhorona.com/>

for the implementation of such proactive management are the implementation by the head of the humanistic personally-oriented approach to police officers; organization of effective teamwork and leadership in units; motivation and stimulation of the work of police officers, their self-deveopment. Precisely the proactive approach to management ensures high efficiency of work of police units, ensuring preservation of their physical and psychological health.

The article demonstrates that for the purpose of its implementation it is important to carry out special professional and psychological training of police managers aimed at developing skills of preventive work with staff, moreover, an effective means of such preparation is the introduction of professional training of police officers in the practice of professional technology of professional-psychological training.

Keywords: psychological conditions, psychoprophylactic work, police, heads, professional-psychological training.

Отримано: 23.10.2019

ВІТАЄМО

УДК 34(091)(477)-057.4

Ярмиш Олександр Назарович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрНУ, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
Інституту законодавства Верховної Ради України,
президент Міжнародної асоціації істориків права,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-4811-4520

Чисніков Володимир Миколайович,

доктор юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2020-7298

**ПРОФЕСОР РОЛАНД СЕРГІЙОВИЧ МУЛУКАЄВ –
УЧЕНИЙ ЗІ СВІТОВИМ ІМ'ЯМ
(ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Російському правознавцю, історику права, доктору юридичних наук, професору, заслуженому працівнику МВС СРСР, заслуженому професору Академії управління МВС Росії, заслуженому діячу науки Російської Федерації, одному з провідних фахівців у галузі історії держави і права та конституційного права, засновнику нового напрямку історико-правової науки – історії органів внутрішніх справ, полковнику внутрішньої служби у відставці Роланду Сергійовичу Мулукаєву виповнилося 90 років!

Ювіляр народився 21 листопада 1929 року в м. Владикавказ (на той час – Північно-Осетинська автономна область). Після закінчення в 1953 році

Московського юридичного інституту навчався в аспірантурі юридичного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова. У 1958 році під керівництвом професора К.А. Софроненка підготував і захистив кандидатську дисертацію на тему “Створення Північно-Осетинської АРСР”. У 1957–1960 роках молодий вчений працював у Північно-Осетинському обкомі ВЛКСМ і Всесоюзному товаристві “Знання”.

З 1960 року і до нині (майже 60 років!) Роланд Сергійович працює в Академії управління МВС Росії (колишня Вища школа міліції МВС СРСР, згодом – Академія МВС СРСР), зарекомендувавши себе талановитим ученим і педагогом.

© Yarmysh Oleksandr, Chysnikov Volodymyr, 2019

За цей час він захистив докторську дисертацію на тему “Організаційно-правові проблеми становлення радянської міліції (1917–1920 рр.)” (1979), отримав звання професора (1980). Обіймав посади викладача, старшого викладача, доцента, заступника начальника науково-дослідного відділу, начальника кафедри, професора кафедри державно-правових дисциплін.

Основні напрями наукових досліджень професора Р.С. Мулукаєва – проблеми історії держави і права та конституційного права. Найбільший внесок учений зробив у дослідження проблем національно-державного будівництва й історії органів внутрішніх справ. Він був ініціатором і творцем нового напрямку в історико-правовій науці – історії органів внутрішніх справ. Під його керівництвом і за особистої участі вперше були проведені багатопланові, глибокі дослідження проблем, які довгий час перебували поза увагою науковців, – передусім це питання історії вітчизняних органів внутрішніх справ (як дореволюційних, так і радянських). За результатами були підготовлені фундаментальні монографічні праці та навчальні посібники. Започаткований і розроблений Роландом Сергійовичем навчальний курс “Історія органів внутрішніх справ” нині викладається в усіх вузах системи МВС Росії, інших держав пострадянського простору.

Професор Р.С. Мулукаєв є одним із засновників вітчизняної історичної наукової школи професійного сиску. Створена ним наукова школа користується заслуженим визнанням і повагою не тільки в Росії, а й у країнах ближнього і далекого зарубіжжя.

Крім того, значним є внесок ученого в підготовку науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом захищено 26 докторських і 98 кандидатських дисертацій. Їх автори успішно трудяться в науково-педагогічних установах і державних органах Російської Федерації і країн СНД. Під керівництвом Р.С. Мулукаєва захистили кандидатські дисертації представники Білорусії, Вірменії, Латвії, Молдови, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Узбекистану, України.

Професор Р.С. Мулукаєв тривалий час був членом Експертної ради ВАК Російської Федерації, головою спеціалізованої вченої ради Академії управління МВС Росії, членом дисертаційної ради юридичного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова, членом Експертної ради при Комітеті Державної Думи у справах національностей, академіком-секретарем відділення правових проблем геополітики і безпеки Російської академії природничих наук, президентом Російського історико-правового співтовариства.

Багато років Р.С. Мулукаєв активно бере участь у розробці, консультуванні та експертизі проєктів федеральних законів і відомчих нормативних актів. Він залучався до розробки Концепції державної національної політики Російської Федерації, проєктів законів “Про національно-культурну автономію”, “Про корінні нечисленні народи Росії”, “Про поліцію” тощо.

Професор Р.С. Мулукаєв – автор понад 300 наукових і навчально-методичних робіт загальним обсягом понад 450 друкованих аркушів, у тому числі 14 монографій. Ним опубліковано кілька великих наукових робіт, серед них: “Поліція Росії” (1993), “Міліція Росії” (1995), “Поліція і міліція Росії: сторінки історії” (1995) – у співавторстві, “З досвіду боротьби поліції з професійною злочинністю в Росії” (1998), “Органи і війська МВС Росії” (1996) – у співавторстві, “Історія вітчизняних

органів внутрішніх справ у матеріалах інформаційних служб” (1997), “Історія Московської міліції” (2006), “Історія державного управління в Росії” (2012). У 1994–2015 роках вийшли кількома виданнями і отримали широке визнання загальноузовівські підручники з теорії держави і права, історії держави і права, конституційного права, співавтором яких є Р.С. Мулукаєв.

Р.С. Мулукаєв – автор і відповідальний редактор підручників “Історія органів внутрішніх справ” (2004), “Історія вітчизняного права” (2006) для вузів системи МВС Росії. Друге видання підручника “Історія органів внутрішніх справ” перероблене і доповнене вийшло у 2015 році. У 2009 році видано підручник “Історія вітчизняного права” за редакцією Р.С. Мулукаєва. Вчений також є одним із авторів фундаментального видання “Пам’ятники російського права” в тридцяти п’яти томах.

У 2016 році вийшла в світ робота, що має значну наукову та культурну цінність, “Три століття російської поліції”, її авторами є Р.С. Мулукаєв та його колеги – історики-правознавці О.В. Борисов і О.Я. Малигін. Слід сказати, що кілька праць професора Р.С. Мулукаєва опубліковані за кордоном (США, Німеччина, Чехія, Болгарія, В’єтнам).

Професор Р.С. Мулукаєв – висококваліфікований педагог, його лекції та інші види занять вирізняються високим теоретичним рівнем і методичною майстерністю. Він регулярно бере участь у роботі наукових міжнародних конференцій, виступає з науковими доповідями, зокрема на Міжнародній конференції ЮНЕСКО (1997).

За досягнуті успіхи в науково-педагогічній діяльності професору Р.С. Мулукаєву присвоєно звання “Заслужений діяч науки Російської Федерації”, він нагороджений орденом “Знак Пошани” та “Орденом Пошани”, багатьма медалями, а також Почесним знаком “Заслужений працівник МВС СРСР”, Почесним знаком Української секції Міжнародної Поліцейської Асоціації “За мужність і професіоналізм” 3-го ступеня (2009).

Нині професор Р.С. Мулукаєв продовжує працювати головним науковим співробітником науково-дослідного центру Академії управління МВС Росії.

Роланд Сергійович користується заслуженим авторитетом в Україні: тут успішно працювали і працюють чимало його учнів, в тому числі науковців, у нашій країні він брав участь у різних наукових форумах, захистах дисертацій тощо. Ми добре пам’ятаємо і високо цінуємо те, що професор Р.С. Мулукаєв був серед учасників науково-практичного семінару “Проблеми історії держави і права” (Харків, 17–18 травня 1996 року), на якому приймалося рішення про заснування Міжнародної асоціації істориків права. Тож побажаємо шановному ювіляру міцного здоров’я і багатьох років плідної творчої праці!

НАУКА І ПРАВООХОРОНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

NAUKA I PRAVOOKHORONA

SCIENTIFIC JOURNAL

Випусковий редактор
Лелет С.М.

Редакційна група:
Алексєєва О.В.,
Кожухар О.В.,
Якубчик Т.В.
(переклад на англійську мову)
Алексєєва О.В.,
Гура Я.М.

Комп'ютерна верстка
Мухіна Т.М.

Issuing Editor
Lelet S.M.

Editorial Group:
Aliexsieieva O.V.,
Kozhuhar O.V.,
Yakubchuk T.V.
(English interpreter)
Aliexsieieva O.V.,
Hyra Ya.M.

Makeup
Mukhina T.M.

Підписано до друку 30.10.2019.
Формат 60x80 ¹/₈. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Папір офсетний. Ум.-друк. арк. 17,9.
Наклад 100.

Видавець ФОП Горбенко Ю.В.
м. Харків, вул. Ахсарова, 3, корп. В, кв. 168.
Дата та номер запису в ЄДР
01.08.2017 № 24800000000198912.